

časopis

ZA

kritiko

znanosti

Paul Mattick / Kritika Marcusejevega enodimenzionalnega človeka

Maja Košak / Industrija in ženske v deželah v razvoju

Slavko Gaber / Taylorizem in kapital

Dr. Branko Medojevič / Dvije osnovne zablode u objašnjavanju ekstraprofita

Boško Živković / Dve hipoteze o uzrocima opadanja efikasnosti strategije ekstenzivnog privrednog razvoja

Franček Drenovec / O trgu, kapitalu in utopičnem socializmu

81/82 1985

UDK 3

časopis *za* **kritiko znanosti**

Časopis za kritiko znanosti 81/82 1985

Kritika enodimenzionalnega človeka

Vsebina

- 3 Paul Mattick / Kritika Marcusejevega enodimenzionalnega človeka
- 51 Maja Košak / Industrija in ženske v deželah v razvoju
- 73 Slavko Gaber / Taylorizem in kapital
- 99 Dr. Branko Medojević / Dviije osnovne zablude u objašnjavanju ekstraprofita
- 109 Boško Živković / Dve hipoteze o uzrocima opadanja efikasnosti strategije ekstenzivnog privrednog razvoja
- 121 Franček Drenovec / O trgu, kapitalu in utopičnem socializmu

81/82 1985

Časopis za kritiko znanosti

81-82 1985

Izdajata:

Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije Maribor in Ljubljana

Revijo sofinancirata Kulturna skupnost Slovenije in Raziskovalna skupnost Slovenije

Izdajateljski svet:

Dr. Andrej Kirn (predsednik), Vika Potočnik, Marjan Pungartnik, Branko Gregorčič, Ciril Baškovič, Igor Bavčar, Srečo Kirn, Igor Omerza, Leo Šešerko

Uredništvo:

Igor Bavčar, Srečo Kirn, Milan Balažič, Andrej Klemenc, Bojan Korsika, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Mitja Maruško, Igor Omerza, Leo Šešerko, Samo Škrbec, Peter Wieser, Siniša Zarič, Vekoslav Grmič, Janez Janša

Glavni urednik:

Srečo Kirn

Odgovorni urednik:

Igor Bavčar

Sekretar uredništva:

Janez Janša

Tehnični urednik:

Janko Zlodre

Lektor:

Karmen Gradišek, Miha Bregant

Naslov uredništva: Kersnikova 4/II, Yu- Ljubljana, uradne ure so v torek in četrtek od 11.00 do 13.00, tel. (061) 319-498

Cena enojne številke 300.—, dvojne 500.— din. Celoletna naročnina za posameznike 1.500.—, za institucije 3.000.— din.

Tisk: TISKARNA KOČEVSKI TISK, Kočevje

Po mnenju RS za prosveto in kulturo št. 421-1/74 z dne 14. 3. 1974 je revija oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov.

Nenaročenih rokopisov ne vračamo! Rokopis pošljite v dveh izvodih s kratkim povzetkom v domačem in tujem jeziku ter osnovnimi podatki o avtorju.

Kritika Marcusejevega enodimenzionalnega človeka

Paul Mattick

Paul Mattick, Kritik an Herbert Marcuse Der eindimensionale Mensch in der Klassengesellschaft Europäische Verlaganstalt 1969 Frankfurt an Main

**Marksist se ne sme pustiti slepiti z mistifikacijami ali iluzijami.
Herbert Marcuse**

I

V govoru, ki ga je Marcuse Herbert imel leta 1964 na jugoslovanskem otoku Korčuli, je zastavil vprašanje: »Ali si je mogoče predstavljati revolucijo, za katero ni nobene vitalne potrebe?« Zahteva po revoluciji,« je izjavil, »je nekaj čisto drugega kot želja po boljših delovnih pogojih, višjem dohodku, več svobode itd; vsi ti cilji so dosegljivi v okviru obstoječega reda. Zakaj naj bi ljudje čutili odstranitev obstoječega družbenega reda kot silno nujnost, če so lahko lepo oblečeni, imajo polne shrambe, televizijske aparate, avtomobile, hiše itd. ali pa vsaj upajo, da si bodo tovrstne dobrine — v okviru obstoječega reda — nekega dne pridobili.«¹

Marx, na katerega se Marcuse sklicuje, je pričakoval revolucijo delavskega razreda, ker po njegovem mnenju delovne množice utelešajo

¹ Herbert Marcuse, Socialism in the Developed Countries in: International Socialist Journal, Rim, april 1965, str. 150.

absolutno negacijo meščanskega reda. Akumulacija kapitala v privatnem interesu posameznikov je obsodila delavce na naraščajočo socialno in materialno bedo. Tako so v isti meri pripravljene in prisiljene (geneigt und getrieben) zoperstaviti se kapitalističnemu družbenemu redu in vplivati na njegovo spreminjanje. Če pa proletariat kljub temu ne uporablja več negacije kapitalizma, potem se po Marcuseju kvalitativno ne razlikuje več od drugih razredov, zato tudi ni več sposoben ustvariti kvalitativno drugačne družbe.²

Marcuse se popolnoma zaveda socialnega nemira v razvitih kapitalističnih državah, pa tudi obstoječih ali potencialnih revolucionarnih situacij v mnogih nerazvitih državah. Vendar so politična gibanja v razvitejših državah le gibanja za »meščanske pravice«; tak je npr. boj črncev v Združenih državah. Politična gibanja v nerazvitih deželah pa očitno niso proletarsko orientirana, temveč nacionalno orientirana, njihov cilj je preseganje tujega zatiranja in izboljšanje lastnih zaostalih razmer. Četudi proslavlja kapitalizma obstajajo dalje, pa Marxova teorija revolucije, tako meni Marcuse več ne ustreza današnji situaciji, kajti »kapitalistični sistem je sposoben svoje antagonizme kanalizirati tako daleč, da z njimi lahko manipulira. Tako materialno kot ideološko so razredi, ki so nekoč upodabljali absolutno negacijo kapitalizma, zdaj vse bolj integrirani v sistem.«³

Pomen in obseg te integracije Marcuse izčrpno razvija v svoji knjigi Enodimenzionalni človek.⁴ Integrirani človek živi v družbi brez opozicije. Čeprav sta meščanstvo in proletariat slej ko prej družbeno konstitutivna razreda, pa sta se njuna struktura in funkcija spremenili na ta način, »da ne kažeta več, da bosta nosilca zgodovinske preobrazbe.«⁵ Čeprav je razvitejša industrijska družba za bližnjo prihodnost sposobna preprečiti kvalitativno spremembo, pa Marcuse priznava, da so prisotne »sile in tendence, ki lahko ta jez prebijejo in družbo razstrelijo.«⁶ Vendar pa meni, da »je prva tendenca vladajoča in so vsi predpogoji preobrata, ki morebiti obstajajo, izrabljeni, da bi ga preprečili.«⁷ Ta položaj se lahko po naključju spremeni, toda »dokler pripoznanje tega, kar je storjeno in kar je onemogočeno, ne revolucionira zavesti in ravnanja ljudi, tudi katastrofa ne bo privedla do spremembe.«⁸

S tem pa ne bo padel zgolj delavski razred kot subjekt zgodovinske spremembe, temveč tudi njegov meščanski nasprotnik. To je, kakor da bi znotraj razredne družbe nastala nekakšna »brezrazredna družba, kajti nekdanji nasprotniki so zdaj združeni v skupnem interesu za

² ibid. str. 150.

³ ibid. str. 140

⁴ Herbert Marcuse, Der eindimensionale Mensch, Neuwied und Berlin 1967.

⁵ ibid. str. 15

⁶ ibid. str. 17.

⁷ ibid. str. 17.

⁸ ibid. str. 17.

oхранitev in izboljšanje institucionalnega statusa quo, ki gre prek vsega«. ⁹ Po Marcuseju se to zgodi zaradi tega, ker tehnični razvoj — vtem ko transcendirata kapitalistični produkcijski način — teži k ustvarjanju totalitarnega produkcijskega aparata, ki ne determinira zgolj družbeno nujnega dela, sposobnosti in nastavitve, temveč tudi individualne potrebe in želje.

Produkcijski aparat »tako poravnava nasprotje med privatno in javno eksistenco, med privatnimi in individualnimi potrebami. Tehnika služi za vpeljavanje novih, učinkovitejših in prijetnejših oblik socialne kontrole in socialne kohezije«. ¹⁰ V totalitarno nastali tehniki se »kultura, politika in gospodarstvo zlijejo v vseprisoten sistem, ki posrka vse alternative ali pa jih odbije. Produktivnost in potencial rasti tega sistema družbo stabilizirata in zadružujeta tehnični napredek v okviru gospostva«. ¹¹ Marcuse seveda priznava, da na številnih področjih totalitarne tendence h kontroli in koheziji niso prisotne. Vendar je zanj le še vprašanje časa, kdaj se bodo te težnje uveljavile povsod in postale očitne tudi tako, »da se bodo razširile na manj razvitih, celo predindustrijskih področjih sveta in bodo proizvedle podobnosti v razvoju kapitalizma in komunizma«. ¹² Ker tehnična racionalnost teži k temu, da bi postala politična racionalnost, Marcuse meni, da je treba zavreči tradicionalno predstavo o »nevtralnosti tehnike«, kajti vsaka politična sprememba »bi prešla v kvalitativno družbeno spremembo le v tolikšni meri, kot bi spremenila smer tehničnega napredka — to pomeni — razvila novo tehniko«. ¹³

Očitno je, da Marcuse danih razmerij ne opisuje realistično, temveč opisuje le bolj opazne tendence znotraj teh razmerij. Po njegovem mnenju vpričnega kaže, da bi neoviran razvoj možnosti sistema vodil v popolnoma integrirano totalitarno družbo. Da bi preprečili razvoj v to smer, bi bilo po Marcuseju nujno, da bi se zatirani razredi »osvobodili tako samih sebe kot svojih gospodarjev«. ¹⁴

To transcendiranje gosposkih razmerij bi moralo slediti prav iz njih samih; enodimenzionalni človek bi se moral osvoboditi iz enodimenzionalne družbe — bilo bi umetnost, storiti kaj takega. Tako nadaljuje Marcuse: »Kritična teorija družbe nima nobenih pojmov, ki bi lahko premostil prepad med vpričnim in njegovo prihodnostjo; vtem ko nič ne obljublja in ne kaže nobenega uspeha, ostaja negativna«. ¹⁵ Z drugimi besedami: kritična teorija — torej marksizem — je le še lepa gesta.

⁹ ibid. str. 15.

¹⁰ ibid. str. 18.

¹¹ ibid. str. 18.

¹² ibid. str. 18.

¹³ ibid. str. 18.

¹⁴ ibid. str. 19.

¹⁵ ibid. str. 268.

II

Vtem ko se Marcuse brani priznati navidezno nespremenljiva nova »barbarska« razmerja, katera njihovi ideologi arogantno slavijo kot višek kulture, spremeni svoj negativizem v učinkovito družbeno kritiko; ta ostane veljavna, čeprav iz nje izpeljane splošne tendence ne morejo nastopiti ali ne morejo nastopiti ravno tako, kot je predvideval Marcuse. Četudi z njim ne delimo daljnosežnega »pesimizma« glede »bližnje prihodnosti«, pa ta spricho vladajočih razmerij ni prav nič manj upravičen.

Upanje na socialistično revolucijo je bilo in je zmeraj znova končano zaradi pričakovanja, da so socialni problemi rešljivi v mejah kapitalizma z reformami. S tega stališča se revolucija ne zdi le popolnoma neverjetna, temveč tudi povsem nepotrebna. Ne le, da nastanek enodimenzionalne družbe in enodimenzionalnega človeka ni otežen, temveč se slavi kot splošni uspeh dela in kapitala v prid celotni družbi. Marcuse se distancira od takšnih »kritikov« marksizma in proletarske revolucije, s tem da zavrne »končne« rezultate reformističnih prizadevanj. Zanj se svet nahaja v slabem in brezupnem stanju prav zato, ker nobene proletarske revolucije ni bilo in tudi nič ne kaže nanjo, ravno zato, ker marksizem ni našel razlage za prilagodljivost kapitalizma ter njegove sposobnosti, da absorbira revolucionarne možnosti delavskega razreda ter jih celo izrabljuje v lastno korist.

Današnji položaj v razvitih kapitalističnih deželah kaže, da zgodovina potrjuje prej marksistični revizionizem kot revolucionarni marksizem. Le-ta je bil rezultat razvojnega obdobja, v katerem je akumulacija kapitala dejansko pomenila naraščajočo stisko za delovno prebivalstvo. Vendar je bilo na prelomu stoletja jasno, da Marova napoved v odločilnih vidikih odstopa od dejanskega razvoja: tako se je npr. izkazalo, da kapitalizem ni povzročil naraščajočega obubožanja delavskega razreda. Tudi sami delavci so — daleč od večje razredne zavesti — postajali vse bolj zadovoljni z rednimi izboljšavami svojega življenjskega položaja v okviru kapitalističnega sistema. Prva svetovna vojna je razkrila, da je delavski razred prenehal biti revolucionarna sila.

Vojna beda in trajna depresija, ki ji je sledila, sta do določene stopnje spet oživeli opozicijska nagnjenja delavskega razreda in strah pred socialno revolucijo se je znova prikradel v svet. Toda kapitalizem je spet pokazal, da je sposoben preusmeriti revolucionarne energije in jih uporabiti za lastne cilje. Druga svetovna vojna in povojni razvoj sta praktično in ideološko vodila skoraj k popolnemu propadu socializma. Nesmiselno bi bilo zanikati to dejstvo. Kljub temu pa je obveljalo, da je vsaka učinkovita opozicija kapitalističnemu sistemu izključena šele z njegovo sposobnostjo, da stalno izboljšuje življenjske pogoje delovnega prebivalstva. Če proces ne poteka kontinuirano, se lahko današnja »povezava« kapitalističnega sistema spet popolnoma izgubi — kot se je že dogajalo v prejšnjih dolgotrajnih krizah.

Mercusejev pesimizem temelji na vtisu, da je kapitalizem danes sposoben reševati ekonomske probleme s političnimi sredstvi. Po njegovem mnenju se *laissez faire*-kapitalizem s svojimi kriznimi cikli uspešno spreminja v »regulirano profitno gospodarstvo pod nadzorom države in velikih monopolov; posledica tega procesa je sistem organiziranega kapitalizma«. ¹⁶ Marcuse priznava dejstvo, da je tak sistem sposoben večati produkcijo in produktivnost s pomočjo avtomatike, s čimer lahko delavcem zagotovi višji življenjski standard. Hkrati meni, da obstaja v tem sistemu naraščajoče izobilje, ki ga spremlja nikoli dosežena stopnja koncentracije kulture, politične in ekonomske moči in ki zadovoljuje materialne potrebe ljudi toliko, da izničuje njihovo zahtevo po družbeni spremembi in da mu uspe »totalna prilagoditev«.

Nekaterim teoretikom je možnost »organiziranega kapitalizma« ugajala, medtem ko je druge zmedla. Na tej ideji temelji npr. Hilferdingova teorija nastanka generalnega kartela, ¹⁷ v katerem naj bi bila produkcija popolnoma organizirana, ob tem pa bi vendarle temeljila na antagonističnem sistemu delitve. Takšen brezkonkurenčni kapitalizem, ki bi si ga bilo na nacionalni ravni morda še mogoče predstavljati, bi bil kot svetovni sistem popolnoma nemogoč in zato-rej tudi na nacionalni ravni spet le delno uresničljiv. Organiziranje nacionalnega kapitalizma je bilo v prvi vrsti reakcija na zaostritev mednarodne konkurence; in kolikor bolj je bilo »planiranje« vključeno v tržni mehanizem in ga je s tem spreminjalo, toliko bolj je kapitalistični sistem kot celota kaotičen in destruktiven. Kapitalistična lastninska razmerja izključujejo vsako učinkovito obliko družbenega usmerjanja gospodarstva in le tam, kjer so se lastninska razmerja radikalno spremenila, tako kot npr. v Rusiji, se je pokazala možnost, da se družbena produkcija do neke določene stopnje centralno organizira na osnovi antagonističnega sistema delitve. Vendar ostane tudi v tem primeru značaj planskega gospodarstva delno določen z mednarodno konkurenco in kot tak predstavlja »organizacijo«, ki prispeva k ovekovečenju splošne anarhije kapitalskega procesa uvrednotenja.

Marcuse opisuje to situacijo kot koeksistenco komunizma in kapitalizma, »kar pojasni oboje: spremembo kapitalizma in nastanek prvotne ideje socializma v praksi.« ¹⁸ Medtem ko ta koeksistenca izključuje polno uresničenje socializma, jo hkrati vidi kot »gonilno silo« splošnega naraščanja produktivnosti in produkcije. Po njegovem mnenju kapitalizem sili k ustalitvi in zato vodi k družbeni integraciji znotraj sebe; nasprotja in protislovja znotraj kapitalistične družbe so suspendirana. ¹⁹ Seveda ne gre dvomiti o tem, da je v t.i. komunističnih

¹⁶ Socialism in the Developed Countries, str. 140.

¹⁷ Rudolf Hilferding, Das Finanzkapital, Frankfurt am Main und Wien 1968 (Erstdruck 1910)

¹⁸ Socialism in the Developed Countries, str. 139.

¹⁹ ibid. str. 139.

deželah in v kapitalizmu produktivnost narasla in da bo s tehničnim razvojem še naprej naraščala. Vendar pa to ne vodi nujno k nadaljnji stabilizaciji in družbeni integraciji; po našem mnenju ta razvoj lahko oziroma mora povzročiti nasprotno posledice.

III

Ne glede na dejstvo, da s konkurenco stimulira akumulacijo kapitala tudi brez koeksistence prispeva dovolj »gonilne sile«, da dviga delovno produktivnost, bi moralo biti jasno, da dinamika kapitalistične produkcije ni preprosto istovetna s tehničnim razvojem. Kapitalizma ne ženeta naprej produkcija in produktivnost kot taki, namreč profitni motiv z akumulacijo kapitala. Tako npr. ni neke vrste tehnična nesposobnost produciranja tista, ki pelje v nazadovanje produkcije in v krizne situacije, temveč nesposobnost produciranja s profitom. Prenatranost trga z blagom ponazarja razliko med produkcijo in kapitalistično produkcijo. Stanja kapitalistične ekonomije torej ne označuje tehnična zmožnost za produkcijo izobilja, temveč izključno možnost — ali nezmožnost — v izobilju doseči profit. Tehnika »izobilja« (Überfluss) v resnici ne ustvarja nobenega izobilja, če ta služi danim družbenim potrebam. Brez dvoma se je realni dohodek današnjega delavca povečal, vendar se je to zgodilo le v pogojih kapitalske ekspanzije; to pomeni, da odnos mezda-profit v splošnem ostane isti. Delovna produktivnost se je povečevala dovolj hitro, da je v isti meri omogočala nadaljnjo akumulacijo kapitala in višji življenjski standard. V obdobju depresije je včasih mogoče opazovati spremembo tega tenda. Tam, kjer se ni vršila nikakršna akumulacija kapitala, se je življenjski standard zmanjšal ali pa se je zaustavil na predkapitalistični stopnji. Po Marxu — tu predpostavljamo poznavanje njegove teorije kapitalističnega razvoja — stopnjevana akumulacija kapitala nujno zmanjšuje profitno mero, ki se meri po naraščajoči sestavi kapitala, s tem pa vodi v krize in depresije, ki so dovolj uničujoče, da pripeljejo do socialnih pretresov in morda celo do zloma kapitalističnega sistema. Toda Marx svojega »splošnega zakona kapitalistične akumulacije«, ki je izpeljan iz kar najbolj abstraktnega proučevanja strukture in dinamike kapitalizma, ni vezal z nobenim časovnim načrtom. Protislovja kapitalistične produkcije bi lahko svoj vrhunec dosegla prej ali pozneje — mogoče celo zelo pozno.

Proti težavam, ki nastopijo v procesu kapitalskega uvrednotevanja, so seveda zmeraj uporabljena vsa razpoložljiva sredstva, pripravljena za ponovno vzpostavitev željene profitne mere in za zagotovitev nadaljnjega obstoja kapitalizma. Vendar pa golo povečevanje produkcije ni znak kapitalistične ekspanzije, ta poteka le, če povečanje produkcije vodi do oblikovanja kapitala z vedno večjimi stopnjami rasti. Čeprav se v vojnem obdobju produkcija nenormalno poveča, je istočasna stopnja oblikovanja kapitala zelo nizka. Presežno delo se takrat ne steka v produkcijska sredstva, ki zagotavljajo nov profit, temveč je

uporabljeno za proizvodnjo neproduktivnih vojnih naprav in za uničenje že akumuliranega kapitala. Tudi v »mirnih časih«, pri stagnirajoči ali padajoči stopnji oblikovanja kapitala, se produkcija lahko poveča, če je ustrezno motivirana z državnimi ukrepi. Prevladovanje »mešanih« gospodarskih sistemov kaže, da bi se kapitalizem nahajal v zatonu, če ne bi bilo ekspanzivnih državno upravljanj gospodarskih sistemov.

Kar se tiče *laissez-faire*-kapitalizma, bo njegov razvoj Marxovo napoved njegovega zatona in možnega izginotja slej ko prej potrdil. Tudi Marcuse poudarja, da »lahko gospodarstvo deluje le s pomočjo direktnih ali indirektnih posegov države v življenjsko pomembna področja«. ²⁰ Kaj pa pomeni ta intervencija za privatno tržno gospodarstvo?

Brez dvoma se s tem poveča produkcija, produkcijski aparat pa razširi v obsegu, ki brez državne intervencije ne bi bil mogoč. Kolikor se vrši akumulacija kapitala, jo omogoča država. S kupovanjem določenih izdelkov od privatnih podjetnikov, se poslužuje produktivnih sil, ki niso njene. — Če imajo te transakcije za cilj stabiliziranje tržnega gospodarstva, potem državno inducirana produkcija ne sme biti konkurenčno naravnana. Če bi država kupovala potrošne in trajne dobrine, da bi jih podarila, bi v obsegu svojih nakupov zmanjšala privatno popraševanje po teh dobrinah. V primeru, da bi del teh dobrin producirala v lastnih državnih podjetjih in jih prodajala, bi povečala težave svojih privatnih konkurentov, ker bi zmanjšala njihov delež v danem popraševanju. Državni nakupi in produkcija kot njihova posledica morajo izpasti iz tržnega sistema: gospodarski ukrepi države morajo dopolnjevati privatno produkcijo za trg. Gospodarska dejavnost države se zato usmerja predvsem v produciranje tistih dobrin in uslug, ki nimajo mesta v tržnem gospodarstvu, to pomeni v javna dela in javne izdatke vseh vrst.

Ostra ločitev privatne in državne produkcije seveda ni možna. Politične okoliščine lahko narekujejo vladam poseganje na področje privatne tržne produkcije (npr. s subvencioniranjem določenega blaga ali z nakupom presežkov za zunanje in notranje programe pomoči). Privatne in javne gospodarske dejavnosti se pokrivajo na različnih področjih produkcije, pa tudi pri prodaji in financiranju. V splošnem pa vendarle lahko izhajamo iz razdelitve gospodarstva v profitno določeni: privatni in manj profitno orientirani javni sektor. Privatni sektor mora svoj profit realizirati na trgu, medtem ko javni sektor deluje neodvisno od trga, čeprav njegova prisotnost in njegove dejavnosti vplivajo na tržne odnose.

Država zvišuje »učinkovito popraševanje« z nakupi pri privatni industriji, davki ali posojili trgu kapitala. Če svoje izdatke financira z davki, zgolj preusmerja denar, ki je nastal v privatnem sektorju, v javni sektor, s čimer se lahko spremeni usmeritev produkcije, ne pa

²⁰ *ibid.* str. 141.

brezpogojno tudi njen obseg. Če si država ustvarja denar na trgu kapitala, lahko s svojimi nakupi poveča produkcijo. Vendar se pri tem načinu naraščanja produkcije zvišajo državni dolgovi zaradi deficitarnega financiranja.

Kapital eksistira ali v likvidni formi (to pomeni kot denar) ali v fiksni formi (to pomeni kot produkcijsko sredstvo in produkcijski material). Denar, ki ga prevzema država, aktivira produkcijske sile. Te so v privatni lasti in da bi funkcionirale kot kapital, se morajo reproducirati in širiti. Zahteve po odpisu in profiti, ki jih namerava-jo doseči z državno vzpodbujeno produkcijo — pa se na trgu ne more-jo realizirati, se »realizirajo« s posredovanjem danarja, ki ga posoja država. Tako stroški dodatne produkcije, ki jo vzpodbuja država, povečujejo državne dolgove.

Da bi poravnala dolgove ter obresti, država pobira davke ali pa ustvarja nove dolgove. Stroške dodatne državno inicirane produkcije tako nosi privatni kapital, čeprav so ti porazdeljeni znotraj cele družbe in v daljšem razdobju. Z drugimi besedami: dobrin, ki jih »kupi«, v resnici ne pridobi država sama, marveč jih pridobi brezplačno, kajti za protiuslugo ne more dati nič drugega kot svojo kreditno sposobnost, ki pa spet nima nobenega drugega temelja kot višino davkov in sposobnost, da olajša ustvarjanje kreditov. Tu ne bi razpravljali o težavah teh precej kompleksnih procesov; kakorkoli že: razširi se kreditna zmogljivost in ta vpliva na povečanje državno vzpodbujene produkcije. Eno je jasno: državni davki in obresti nanje so lahko poravnani le z zmanjšanjem tekočega in bodočega dohodka iz privatnega sektorja gospodarstva.

Če državnih posegov v gospodarstvo ne povzroči vojna, jih utemeljuje funkcioniranje privatne kapitalistične produkcije. Ta ne prinaša dovolj profita, da bi si zagotovila lastno ekspanzijo, ki je predpogoj za popolno uporabo produktivnih sil. Profita ni mogoče zvišati z neprofitno produkcijo; če kapital producira ne glede na profit, ne funkcionira kot kapital. Čeprav se neizkoriščene kapacitete aktivirajo s pomočjo države, so tako dobljeni »profiti« in tako »akumuliran« kapital glede na državne dolgove čiste knjigovodske količine in niso produkcijska sredstva. To velja tudi tam, kjer s povečanjem produkcije obstoječi produkcijski aparat raste. Relativno hitreo povečanje državno inicirane produkcije implicira relativno zmanjšanje privatnega oblikovanja kapitala. To zmanjšanje je pokrito s povečanjem produkcije na državni račun, njeni »zaslužki« pa privzamejo obliko, državnih terjatev.

Ker je državno inicirana produkcija sama znak padajoče stopnje oblikovanja kapitala v tradicionalnem smislu, ne moremo pričakovati, da bo služila kot sredstvo ekspanzije privatnega kapitala, ki je dovolj močan, da zagotovi predpogoje za polno zaposlitev in splošno blaginjo. Državno aktiviranje produkcije se izkaže za oviro takšni ekspanziji, kajti državne terjatve od gospodarstva ter stare in nove terjatve od

države odškrnejo od uporabe za privatne namene večji del na novo pridobljenega profita.

Seveda je mogoče zanemariti zunanje terjatve državi, ki jih predstavljajo državni dolgovi; s tem se »profiti« iz državno inicirane produkcije pokažejo kot to, kar dejansko so, namreč imaginirani profit. Tudi če se ne more izmikati neskončno dolgo, pa bo država kot reprezentent privatnega kapitala vendarle čakala tako dolgo, kolikor je mogoče, da bi te dolgove ovrgla, kajti tudi inogriranje teh še ne zagotavlja ponovne oživitve profitonosne privatne akumulacije kapitala. Medtem se z naraščanjem inflacije sicer počasi, toda zakonito zmanjšujejo dohodki in dolgovi. Ta razvoj je nujno povezan z razcvetom deficitarno financirane produkcije, ki jo je vzpodbudila država.

Ne glede na dolga obdobja »blagostanja« v industrijsko razvitih deželah pa ni nobenega razloga za soglašanje s tem, da je kapitalistični način produkcije z državnimi posegi v gospodarstvo premagal svoja notranja protislovja. Posegi sami kažejo na nadaljnji obstoj krize kapitalistične produkcije, naraščanje državno upravljane produkcije je zanesljiv znak za nadaljnje propadanje privatnega kapitalističnega tržnega gospodarstva. Če bi hoteli ta propad zadržati, bi morali zahtevati ne le omejevanje že razrasle državno vzpodbujanje produkcije, temveč tudi ponovno vzpostavitev ekspanzivnih sil kapitalistične produkcije; skratka, to bi pomenilo zaobrnitev splošnega razvojnega trenda kapitalizma v 20. stoletju. Ker pa je to popolnoma nemogoče, bo država prisiljena še pogosteje posegati v privatni sektor gospodarstva in bo s tem postala sama orodje uničenja tržnega gospodarstva. Toda tam, kjer država zastopa privatni kapital, bo ravnala v tej smeri le zelo zadržano, poleg tega pa delovala tudi naraslemu uporju privatnega kapitala. To zavlačevanje bi lahko zadostovalo za spreminjanje predpostavk navideznega »blagostanja« v predpostavke za gospodarsko krizo.

Marcuse vidi, da obstajajo »konflikti med privatnim in državnim sektorjem«, toda ne verjame, »da so to ostri konflikti, ki bi lahko vodili v uničenje kapitalizma«; in sicer zlasti zategadelj ne, ker ti konflikti »v zgodovini kapitalizma niso novi«. ²¹ Seveda so obstajali stalni upori proti državni kontroli, kot je mogoče videti pri ideologijah *laissez faire*, vendar pa je današnji objektivni konflikt med državo in privatnim gospodarstvom druge vrste; temelji namreč na relativno neizbežni hitrejši rasti državno upravljane produkcije v toku splošne ekspanzije kapitala. Kvantitativna sprememba nakazuje nehoteno, vendar prav tako neizbežno kvalitativno spremembo. Privatni kapital se mora tej spremembi upreti po isti logiki, kot se upira socializmu samemu, kajti razširjena državna kontrola gospodarstva kaže na možni konec privatnega podjetništva. To je razlog, da se kapitalizem upira državnim kapitalističnim sistemom, kot da bi ti bili socialistični režimi, kajti gledano iz njegovega interesnega položaja, se

²¹ *ibid.* str. 144.

obe vrsti izenačita ne glede na to, koliko je državni kapitalizem, organiziran na nacionalni ravni, (ali državni socializem,) dejansko oddaljen od »izvirnega koncepta socializma«.

Objektivno nasprotje med državno kontrolo in privatno kapitalistično produkcijo je še zastrto. Prikazuje se kot subjektivna kooperacija med privatnim gospodarstvom in državo v načeloma tržno določenem gospodarstvu. Ta »kooperacija« pa je mogoča le zato, ker država svojo politiko slej ko prej podreja zahtevam obsežnih poslov. Vendar posebne potrebe teh nasprotujejo splošnim potrebam družbe in družbeni konflikti, ki tako nastanejo, postanejo konflikti ki zadevajo vlogo države v gospodarskih zadevah, izražajo pa se v političnih bojih, da bi omejili ali razširili kontrolo vlad, njihovih posegov v gospodarstvo. Ta boj regresivno spreminja etabliрана razmerja — progresivno znotraj teh razmerij.

IV

Kapitalizem se ne bo sam spremenil v socializem. Vendar pa se tudi ne more v neskončnost ohranjati kot »mešani« gospodarski sistem, v okviru katerega država rešuje probleme kapitalistične produkcije s političnimi sredstvi. Same možnosti državnih intervencij v kapitalistično gospodarstvo so omejene z mejami kapitalističnega produkcijskega načina. Obsežna organizacija družbene produkcije predpostavlja ukinitve privatne lastnine. Vsekakor bo državno kapitalistična revolucija prav tako težka kot socialistična. Vendar pa bodo brez nacionalizacije produkcijskih sredstev vsi državni posegi v tržno gospodarstvo — medtem ko se s tem produkcija morda še povečuje — v bližnji prihodnosti še povečali težave konkurenčnega oblikovanja kapitala.

Po Marxu določena družbena — in s tem produkcijska razmerja — ustrezajo določenim družbenim produkcijskim silam; te proizvajajo prva in ta so zvezana z njihovim obstojem. V kapitalizmu je razvoj tehnike povezan s akumulacijo kapitala, z razmerjem med delom in kapitalom. Znanost in tehnika povečujeta obseg družbene produkcije z večanjem delovne produktivnosti le v okviru profitno naravnane oblikovanja kapitala. Pri nadaljnjem obstoju kapitalističnih produkcijskih razmerij možnosti za podružbljeno produkcijo ne morejo biti stane kapitalizem ovira za nadaljnji razvoj produktivnih sil družbe in s stališča produkcijskih možnosti postane nazadnjaška sila, medtem ko je bil prej napredna. Danes lahko nadaljnje napredovanje družbenega razvoja zagotovi le uničenje kapitalističnega sistema.

Marcuse prav tako poudarja, da je v Marxovi teoriji »temeljni zgodovinski faktor produkcijski način, ne pa tehnika«. ²² Vendar pa, čeprav si prizadeva nasprotno, odstopa od tega stališča, ko ugotavlja,

²² Enodimezionalni človek, str. 169.

da družba »ohranja hierarhično strukturo, ko vedno bolj učinkovito izkorišča naravne in duhovne razerve in deli rezultate tega izkoriščanja v vedno večjem obsegu«. ²³ Z drugimi besedami: Marcuse verjame, da lahko kapitalizem hkrati z ohranitvijo svoje razredne strukture še naprej razvija produktivne sile. Po njegovem mnenju razredni značaj kapitalizma ne nasprotuje toliko tehničnemu napredku, pač pa prav tehnika zagotavlja nadaljnji obstoj kapitalizma.

»Tehnični napredek, tehnika sama«, pravi Marcuse, »je postala novi sistem izkoriščanja in gospodstva«, ²⁴ sistem, ki ne izziva več, pač pa ga vsi družbeni razredi prostovoljno in pasivno sprejemajo. Vendar pa ostane Marcuse na tem mestu nedosleden, kajti meni, »da tehnika ni najvažnejši dejavnik, odgovoren za to situacijo«. ²⁵ Pojasnjuje, da tehnika in tehnološki napredek »tvorita sistem gospodstva, ki je organiziran tako, da v veliki meri povezuje obstoječi družbeni sistem v najbolj industrializiranih kapitalističnih državah«. ²⁶ Za Marcuseja današnja tehnika sicer pripada kapitalizmu, vendar pa z njim ni omenjena. Kapitalizmu nudi izhod, zato je najtežja ovira za njegovo odpravo. Za Marxa znanost in tehnika prav tako pripadata kapitalizmu, vendar pa zgolj v tem smislu, da pomeni kapitalizem omejitvev za njuno usmeritev in razvoj. Če bi bila ta razmerja odpravljena, bi lahko znanost in tehnika začeli neoviran razvoj in sicer v skladu s razumnimi odločitvami družbeno zavednih ljudi. Kajti za Marxa niti znanost niti tehnika ne konstituirata sistema gospodstva, gospodarstva kapitala nad delom je namreč tisto, ki (z vsem drugim) napravi znanost in tehniko za instrumenta izkoriščanja in razrednega gospodarstva. Po Marcuseju pa kapitalizem ne določa več stanja in bistva tehnike, temveč obratno, bistvo in razvojna stopnja kapitalizma sta določena s stanjem tehnike.

Marcuse meni: »Marx ni predvidel tehnično razvitih družb, prav tako ne vseh ostalih stvari, ki jih je kapitalizem sposoben preprosto proizvesti z izrabljanjem svojih tehničnih dosežkov«. ²⁷ Vendar pa se kapitalizem celo po Marcusejevem mnenju ohranja prav z zadrževanjem tehničnega napredka v mejah razrednega gospodarstva. Ker pa ima tehnika popolno podporo vseh družbenih slojev (pomaga namreč zadovoljevati njihove materialne potrebe), lahko zagotavlja svoje gospodarstvo nad razredno družbo in njen razvoj v svojih okvirih.

Marcusejevo trditev, da Marx ni predvidel tehnološko razvite družbe, je komajda mogoče ubraniti spričo Marxovega osnutka družbenega razvoja v smeri »ukinitve dela« z razvojem družbenih produktivnih sil, h katerim spadata tudi znanost in tehnika. Vsekakor je res, da Marx ni verjel, da bi bilo v tem oziru mogoče veliko pričakovati v mejah kapitalizma. Iz te predpostavke je izpeljal nadaljnjo utemeljitev za zahtevo po preseganju tega.

²³ *ibid.* str. 159.

²⁴ *Socialism and Developed Countries*, str. 140.

²⁵ *ibid.*, str. 148.

²⁶ *ibid.*, str. 148.

²⁷ *ibid.* str. 149.

Utopična formula »odprava dela« implicira odpravo kapitalizma in vsake naslednje oblike razrednega izkoriščanja. Ta, v dejanskosti nedosegljiv cilj, služi le, da nakaže splošno usmeritev družbenega razvoja, ki naj bi jo ta privzel, da bi zmanjšal nujni delovni čas v prid prostega. Popolna »odprava dela« ni le nedosegljiv, pač pa tudi nečloveški cilj, kajti šele delo je privedlo do razlikovanja človeka in živali in pomeni bistveno človeško lastnost. »Odprava dela« lahko pomeni le postopno odpravo nujnega in prisilnega dela. Prosti čas je lahko tudi »delovni čas«: prostovoljna zaposlitev v številne individualne in družbene namene. Toda prosti čas v tem pomenu predpostavlja skrajšanje tistega delovnega časa, ki je nujen za ohranjanje družbenega življenja, in zahteva naraščajočo produktivnost dela na temelju znanstvenih in tehničnih dosežkov.

Socializem so razumeli tudi kot konec izkoriščanja in osvoboditev družbenih produktivnih sil njihovih kapitalističnih vezi, s čimer bi zagotovili kar največ prostega časa. Socializem predpostavlja socialistično revolucijo. Marcuse misli, da je čas, da se preveri nadaljnja veljavnost (Marxovega) koncepta, po katerem ostane kraljestvo dela kraljestvo nujnosti, medtem ko se kraljestvo svobode lahko razvija le onstran kraljestva nujnosti«, kajti po njegovem mnenju je »konec nujnega dela to ni utopija, je realna možnost«. ²⁸ Seveda je Marcuse dovolj previden, da svojo napoved obleče v obliko vprašanja. Vpraša na primer: »Kaj pomeni, če je v tehničirani masovni družbi delovni čas — družbeno nujni čas — reduciran na minimum in večino vsega časa predstavlja prosti čas?«. ²⁹ Čeprav postavlja le vprašanje, se vendarle zdi, da implicira možnost takega stanja. Toda glede kapitalizma so to napačna vprašanja. Tehnična revolucija, ki bi ji sledilo skrajšanje delovnega časa v prid prostega časa, ni združljiva s kapitalizmom.

Kapital je strjeno presežno delo v obliki presežne vrednosti, ki nastaja in raste z živim delom. Če je tehnični razvoj funkcija kapitalskega procesa uvrednotanja, je akumulirani kapital opredmeten neplačan delovni čas. Skrajšanje delovnega časa (ne glede na njegovo popolno ukinitve) implicira tudi skrajšanje neplačanega delovnega časa in s tem zmanjšanje oblikovanja kapitala. Seveda je neplačani delovni čas lahko povečan na račun plačanega in sicer s skrajšanjem celotnega delovnega časa, če v toku kapitalске ekspanzije ustrezno naraste delovna produktivnost. Ker je za produkcijo ekvivalenta dobrin za mezdo potrebno manj delovnega časa, lahko steče v produkte, ki si jih prilaščajo kapitalisti, večji del delovnega časa. Vendar pa mora stalno skrajševanje delovnega časa naposled reducirati tudi neplačani delovni čas in tako privedi proces kapitalске ekspanzije v zastoj, ki se na temelju naraščajoče delovne produktivnosti najprej še nadaljuje. Kjer ni več dela, tudi presežne vrednosti ne more biti in zato tudi ne akumulacije kapitala. Kakorkoli že, avtomatizacija je lahko razvita, vendar produkcijska sredstva sama ne morejo niti producirati

²⁸ ibid. str. 150.

²⁹ ibid. str. 149. Človek, str. 159.

niti se reproducirati. V najmanj verjetnem primeru, če bi lastniki produkcijskih sredstev — kapitalisti — sami ohranjali produkcijo, bi prenehali biti kapitalisti (to pomeni kupci delovne sile za izkoriščanje). V bolj verjetnem primeru, če bi nenehno uspešno reducirali število v produkciji dejavnih delavcev, bi reducirali tudi neplačan delovni čas v primerjavi s celotno maso akumuliranega kapitala. Potem bi bilo vedno težje nadaljevati s procesom kapitalskega vrednotenja, ki ne predstavlja drugega kot akumulacijo neplačanega dela, ki se koncentrira v novih profitonosnih produkcijskih sredstvih.

Razmerje med kapitalom in delom je vrednostno razmerje; to pomeni, da produkcijska sredstva ne predstavljajo zgolj produkcijskih sredstev, temveč tudi kapitalsko vrednost, delovna sila pa ni samo delovna sila, temveč hkrati vir vrednosti in presežne vrednosti. Da bi se kapitalistični produkcijski proces lahko nadaljeval, mora biti presežna vrednost v določenem razmerju s kapitalsko vrednostjo; dosegljiva presežna vrednost mora biti dovolj velika, da zagotavlja razširjeno reprodukcijo kapitala. Ker so vrednostna razmerja delovna razmerja, bi moralo biti — vsaj marksistom — jasno, da skrajševanja delovnega časa ni več mogoče združiti s kapitalizmom, če je s tem moteno razmerje med presežno vrednostjo in obstojem kapitala. V tem primeru bi bil kapitalistični produkcijski proces prekinjen ali celo končan.

V Ce kajmemo ta potek v abstraktnih vrednostnih pojmih, se izkaže, da na profitno stopnjo merjeno po celotni sestavi kapitala pritrjuje. Predhodna argumentacija poteka na zelo visokem nivoju abstrakcije. Vendar pa je samo na ta način mogoče razkriti temeljna družbena razmerja, ki so za ekonomskimi kategorijami kapitalizma. Ta razmerja določajo nujnost kapitalistične produkcije, vendar pa komajda vplivajo na ravnanje kapitalistov. Medtem ko skrajšanje družbenega delovnega časa neugodno vpliva na kapitalistično produkcijo, ostane reprodukcija stroškov dela brezpogojna zahteva vsakega posameznega podjetja. Dobiček podjetja se poveča v enakem razmerju, kot se zmanjšajo stroški dela. Zaradi tega je v konkurenčnem procesu kapitalskega vrednotenja nemogoče zadrževati nadomeščanje dela s kapitalom, čeprav to spodkopava temeljno strukturo kapitalistične družbe.

Družbeni napredek vedno temelji na sposobnosti produciranja več produktov z manj delovnimi stroški. Pri tem kapitalizem ni nobena izjema. Tehnični napredek nadomešča delo in drugače, produkcija narašča z zviševanjem produktivnosti. Vendar se lahko pri visoki stopnji akumulacije absolutno število delavcev poveča, medtem ko število zaposlenih v razmerju z naraščajočo sestavo kapitala pada. Število delavcev se absolutno znižuje samo v časih relativne stagnacije.

Naraščajoča produktivnost se ne kaže samo v relativnem zmanjšanju števila delavcev glede na povečano sestavo kapitala, temveč tudi v skrajšanju delovnega časa. Z izboljšanjem delovne in strojne tehnike

je mogoče v krajšem času proizvesti več. Skrajšanje delovnega časa je le drugi izraz za zvišanje realnega dohodka; tega kapitalistom v isti meri izsilijo delavski boji in racionalnost modernih produkcijskih metod.

Medtem ko kapitalizem živi od dela in iz množic prebivalcev napravi mezdne delavce, pa hkrati stalno zmanjšuje število delavcev in krajša njihov delovni čas v sorazmerju z množino dobrin, ki jih producirajo. Kapitalizem si po eni strani prizadeva za kar največ presežne vrednosti in presežnega dela, po drugi strani pa mora čimmanj vložnega dela proizvesti čimveč dobrin. »Ideal« bi bil seveda maksimum presežnega dela kar največjega števila delavcev, vendar pa se ta ideal ne sklada z danostmi kapitalistične produkcije ali s cirkulacijskim procesom, ki ga ta producira.

Posamezna kapitalistična podjetja proizvajajo za trg in realizirajo dobiček s prodajo svojega blaga. Konkurenca, ki vlada na trgu, izvaja stalen pritisk na produkcijske stroške, ki jih za podjetnike predstavljajo zlasti stroški dela. Ta pritisk je oslabljen s tehničnimi izboljšavami, ki omogočajo pri isti ali manjši delovni prizadevnosti večji delež blaga. Proces se zrcali v spremenjenem razmerju med delom in kapitalom, ko nasproti večje množine kapitala v podobi produkcijskih sredstev stoji manj delavcev.

Če zajamemo ta potek v abstraktnih vrednostnih pojmih, se izkaže, da na profitno stopnjo, merjeno po celotni sestavi kapitala, pritiska hitrejša rast vlaganj v produkcijska sredstva od rasti vlaganj v delovno silo. Vendar ni nujno, da to kapitaliste, ki realizirajo svoje običajne profite, moti, zlasti, če jim uspe povečano produkcijo prodati po konkurenčnih cenah. Večji produkcijski delež vložnega dela ustrezno kompenzira relativno zmanjšanje delovnega prizadevanja na podlagi tehničnih izboljšav in proces akumulacije se tako lahko nadaljuje.

Vendar pa ni razloga za soglašanje s trditvijo, da prirast produkcije avtomatsko poveča trg ali da je tendenčni padec profitne mere v toku oblikovanja kapitala z naraščajočo produktivnostjo dela avtomatično presežen. Različni vidiki procesa se vedno ne dopolnjujejo tako, da bi bila zagotovljena skladna ekspanzija kapitala. Morda naraščajoča produktivnost dela ne zadostuje za ublažitev vse večjega pritiska strukturnih sprememb kapitala na profitno mero; mogoče je tudi, da se profitov, ki so nastali v produkciji, ne da realizirati na trgu; pa še mnogo drugih težav lahko pod določenimi pogoji zavlačuje ali celo prekine proces oblikovanja kapitala. Vsekakor je bil razvoj kapitalizma pred kratkim prekinjen z vse pogostejšimi in daljšimi obdobji depresije.

Kapitalisti prikazujejo gospodarske težave kot probleme prodaje, kot pomanjkanje učinkovitega popraševanja, ki vodi v zmanjšano produkcijo in brezposelnost. Nobene vzpodbude za nadaljnjo ekspanzijo ka-

pitala ni. V stagnaciji ali depresiji, ki odtod izvira, propadajo mnoga podjetja, s čimer se spet izboljšujejo profitne možnosti ostalih, ker si pridobijo večje tržišče. Manj podjetij zdaj obvladuje večje poslovno področje. Nanovo pridobljeni položaj branijo in utrjujejo z zmanjševanjem stroškov dela in novimi investicijami ter tehničnimi inovacijami. Konkurenca sili vsa podjetja, da v večjem ali manjšem obsegu počno isto, tako da je z novim investicijskim valom, ki spremeni razmerje mezda — profit, vpeljana novo obdobje kapitalistične produkcije. Problemi kapitalizma, ki se razodevajo na trgu, se razrešijo v območju produkcije, čeprav je njihova rešitev popolna šele, če se izrazi tudi v tržnih razmerjih.

Ta kratek opis ni dovolj, da bi podal kompleksnost konjunkturnih ciklusov. Vendar pa naj tu zadostuje, če namignemo, da gre pri tem v bistvu za problem doseganja profita. Vsako obdobje poleta po obdobju depresije poveča produkcijo daleč prek njenega prejšnjega stanja. Produksijski pogoji, ki vladajo do začetka depresije, odvzamejo spodbudo za ekspanzijo kapitala. Ko ta izostane, se gospodarska dejavnost zmanjša in pojavi se prenatrpanost tržišča: pomanjkanje kupne moči ali pomanjkanje učinkovitega povpraševanja. Produkcija, ki se zaradi poleta bistveno poveča, si v procesu ekspanzije kapitala ustvari svojo kupno moč; ekspanzija kapitala nastane sama po sebi na temelju spremenjenih produkcijskih pogojev, ki omogočajo višjo profitno mero.

Za ohranitev konjunktore je nujna stalna ekspanzija kapitala. Takšna ekspanzija obvladuje depresijo. V preteklosti so bile depresije predpogoj za rast in blagostanje, iz česar so praviloma spet nastale depresije. Na ta način se je kapital »reorganiziral«¹ prek trga — na katerem so se nakazovale spremembe produkcijskih pogojev — brez zavestnih posegov v tržni mehanizem. Toda zaradi sprememb produkcijskih pogojev — to pomeni sprememb v razmerju med delom in kapitalom — bodo v prihodnosti podobne spremembe zmeraj težje, kajti kapital-ska masa narašča, kar spet zahteva stalno pospešeno naraščanje produktivnosti, da bi s strukturnimi spremembami, ki nastajajo pri akumulaciji kapitala, preprečili kapitalu lastno tendenco padajoče profitne mere.

Vendar pa je *laissez faire* — kapitalizmu sledilo to, kar Marcuse imenuje »organizirani kapitalizem«, in popolnoma mogoče je, da je dinamika »starega«² kapitalizma, ki se je razvejala v vse bolj uničujočo depresijo, v »novem«³ kapitalizmu izgubila svojo veljavnost ali pa je gospodarstvo označeno z monopolističnimi potezami in obsežno državno intervencijo. Z vprašanjem državne intervencije smo se že ukvarjali. Kar zadeva monopolizem, ta »organizira«⁴ le posamične interese monopolnega kapitala znotraj konkurenčnega kapitalizma; medtem ko je ta razvojna stopnja neizogibna, pa monopolizem ni zato nič manj dezintegracijski — sploh ni integracijski dejavnik kapitalističnega razvoja.

K monopolu spada tudi konkurenca. Monopolna situacija, to pomeni prevladovanje monopolnih, usmerjenih cen, je odvisna od celotnega tržišča. Kolikor višja je monopolna cena, toliko manjše je popraševanje po dobrinah, ki jih po tej ceni ponujajo, kajti tudi tržno popraševanje samo je omejeno z velikostjo razpoložljivega monopolnega dohodka. In kar je pri tem v monopolni ceni »preplačano«, ne more biti izdano za dobrine, ki podležejo konkurenci. Na področjih gospodarstva, kjer vlada konkurenca, bo zato popraševanje padalo. Pri danem nacionalnem dohodku, katerega višino določa celotno popraševanje, monopolne cene potiskajo ostale cene pod velikost, ki bi jo imele pri popolni konkurenci. Kar se pri tem dogaja, je »prenos« dohodka s področij, na katerih prevladuje konkurenca, na področja brez nje, in sicer brez sleherne oblike integracije družbene organizacije produkcije.

Vsekakor takšni »prenosi« ne prizadenejo nujno absolutnega obsega katerekakoli individualnega poslovnega dohodka, če narodni dohodek raste in se trg širi. Le pri gospodarski stagnaciji bi naraščajočo monopolizacijo, ki je po svoje delno tudi odraz stagnacije, spremljalo nenehno izključevanje konkurenčnih podjetij, proces, ki bi imel svoj »logični« konec v popolni monopolizaciji celotnega gospodarstva, kar bi bil hkrati konec kapitalističnega tržnega gospodarstva.

VI

Kapitalistično stabiliziranje, organiziranje in integracija, o katerih govori Marcuse, so posebne vrste. V referatu v Nemškem društvu za sociologijo leta 1964 Marcuse opisuje: »Razviti kapitalizem v dejavnosti svojega uma napravi celo plansko uničenje milijonov ljudi in plansko uničenje njihovega dela za izvor večje in boljše prosperitete, pa tudi kako popolni nesmisel postane ne samo temelj nadaljnjega obstoja, temveč celo prijetnejšega življenja...; spričo nečloveške bede in metodične grozljivosti 'affluent society' izginejo (njene) nepredstavljive tehnične in intelektualne moči, ki jih zlorabi za permanentno mobilizacijo.«³⁰ Včitno lahko žrtve tega razvoja komajda delijo navdušenje, ki ga za »affluent society« propagirajo njeni uživalci. Družbo razpenjajo gosposka razmerja, sile opozicije pa negirajo Marcusejev koncept enodimenzionalne družbe brez opozicije.

Vsekakor je res, da se sile opozicije ne kažejo v razrednem boju med proletariatom in meščanstvom, marveč v kapitalistični konkurenci, imperialističnem rivalstvu ter hladni vojni med različnimi družbenimi sistemi. Tako so mnoge »enodimenzionalne« družbe v medsebojnem konfliktu, torej v situaciji, ki je vladala že v preteklih petde-

³⁰ Herbert Marcuse, *Industrialisierung und Kapitalismus*, v *Marx Weber und die Gesellschaft* 2, Frankfurt aM. 1965 — Edition Suhrkamp — str. 124; *Soziologie heute, Verhandlungen des fünfzehnten deutschen Soziologientages*, Tübingen 1965, str. 167.

setih letih. Če ti konflikti sploh dopuščajo kakšno spoznanje, potem razločno razkrivajo nesposobnost kapitalizma, da bi organiziral in stabiliziral integriran kapitalistični sistem, sistem, ki bi bil sposoben obvladovati bližnjo prihodnost.

Kapitalizem je bil ves čas hkrati produktiven in destruktiven družbeni sistem; to se ni kazalo samo v vsakdanji konkurenci, temveč še razločneje v obdobju kriz in depresij. Imperialistični konflikti, ki so nastali zlasti iz gospodarskih bojev, so vodili v uničujoče svetovne vojne. Uničenje kapitalskih vrednosti z miroljubno konkurenco in z vojnami je bilo instrument za vpeljavo obdobja novega zagona kapitalistične produkcije in za nadaljnjo širitev tržišč. Kar je Marcuse označil kot tipično za »razviti kapitalizem«, je bilo za kapitalizem tipično zmeraj; le družbene posledice so bile manj razdiralne in manj črne, ker so omejene možnosti produkcije omejevale tudi destruktivne možnosti. Kvantitativna razlika med preteklostjo in sedanjostjo je postala kvalitativna v dvojnem smislu: sedanost ne skriva v sebi le možnosti uničenja večjega dela zemlje in prebivalstva, temveč tudi izključuje uporabo vojnih sredstev za namen akumulacije kapitala.

Če naj služijo kot instrument akumulacije, potem morajo biti destruktivne sile kapitalistične produkcije v določenem razmerju s produktivnimi silami. V obdobju depresije je uničen le majhen del kapitala. Producerski aparat ostane največkrat nedotaknjen in le s prehodnim zmanjšanjem nominalnih kapitalskih vrednosti se koncentrira v manjšem številu rok. Nasprotno pa vojna uniči kapital hkrati v njegovi realni in vrednostni formi; če je pri tem uničen prevelik del realnega kapitala, je preostali kapital potisnjen nazaj na neko »zgodnejšo«, stopnjo kapitalističnega razvoja, na kateri postanejo njegove lastne produkcijske tehnike anahronizem. Ker so profiti odvisni od višine celotnega nacionalnega dohodka, zmanjšanje tega reducira tudi profit ostalega kapitala. Z drugimi besedami, zaradi pomanjkanja kupcev ne more prodati svojih produktov, ker njegova lastna produkcija in produktivnost predpostavljata večjo splošno produkcijo in produktivnost. Da bi se splošni proces akumulacije kapitala lahko spet nadaljeval, morajo biti najprej presežena nesorazmerja, ki jih je povzročilo uničenje in vojna zmešnjava.

Dve vojni nista bili dovolj, da bi spet vzpostavili progresivno privatno kapitalistično produkcijo, ki je prevladovala v kapitalizmu devetnajstega stoletja. Zadnja velika depresija mednarodnih razmer, ki je privedla do druge svetovne vojne, je trajala predolgo in je pregloboko prizadela družbene sklade, da bi lahko takšne depresije še naprej tolerirali kot nujno zlo in znanilce novih konjunktur. Depresije takšnih razmer so se izkazale kot družbeno neznosne, zato jih je potrebno preprečiti z državnimi ukrepi. Možno funkcijo za proces kapitalskega vrednotenja so popolnoma izgubile. Kar pa zadeva vojno kot sredstvo akumulacije, je popolnoma jasno, da bi tretja svetovna vojna med

kapitalističnimi državami sprostila toliko uničujočih sil, da pri tem ne bi propadel le kapitalizem, temveč celo človeštvo.

Nadaljnji obstoj kapitalizma izključuje vojno in depresijo. Vendar pa ni tudi nobenih drugih poti za izvedbo ogromnih strukturnih sprememb, ki jih zahteva stalna ekspanzija kapitalistične produkcije. Da bi ohranili obstoječo strukturo tako v svetovnem merilu kot v vsaki posamezni kapitalistični državi, to pomeni, da bi omogočili izrabo produkcijskih rezerv, je v večji meri potrebna neprofitonosna produkcija; z Marcusejevimi besedami »poraba tehničnih, materialnih in intelektualnih sil za permanentno mobilizacijo«. Da bi to dosegli, se mora (ob hkratni ohranitvi t. i. presežka) stalno zviševati produktivnost, da bi pri relativno padajočem profitonosnem deležu produkcije zagotovili nujno profitno mero.

Po Marcuseju lahko moderna tehnika daje prav to, omogoča oboje: nepredstavljivo razsipnost in »izobilje«, ki razen manjšine nezaposlenih integrira v sistem vse družbene razrede ter ustvarja enodimenzionalnega človeka. V tem smislu, tako meni Marcuse, ljudje prodajajo upanje na resnično humano prihodnost, v kateri bi sami odločali, za drobtine trenutno visokega življenjskega standarda. Koliko bolj smiselno bi bilo njihovo življenje in koliko višji življenjski standard, če bi bilo razsipavanje s produkcijskimi silami izključeno in bi družbena produkcija tekla racionalno v interesu potreb ljudi.

Razsipnost je v »družbi izobilja« seveda to, kar ta družba sprejme kot »v izobilju«, vendar ne da bi neposredno vplivala na zvišanje profitne in akumulacijske stopnje kapitala. Rentabilnost se lahko ohrani le z naraščajočo produktivnostjo, to pomeni z manj dela in s tehničnimi inovacijami, ki varčujejo s kapitalom. Kolikor bolj »izobilno« nesmotrno produkcijo (waste production) bo družba imela, toliko večja bo potreba po delovnih sredstvih, ki z delom varčujejo, da bi se tako izravnalo zmanjševanje rentabilnosti, ki bi v drugih primerih sovpadala z zvišanjem produkcije.

Stalno večanje produkcije in produktivnosti s sredstvi, ki prihranijo delo, zagotavlja rentabilnost kapitala in hkrati reproducira potrebo po nadaljnem zviševanju produktivnosti na vedno šibkejši bazi oblikovanja kapitala. Tudi če lahko inovacije, ki varčujejo s kapitalom, vložnim v produkcijska sredstva, in kapitalom, vložnim v delovno silo, zadržijo padec profitne mere, je lahko to zgolj začasni blažilni dejavnik. Nadomeščanje dela ni možno v nedogled, ker se mora slednjič končati v uničenju vseh profitnih možnosti. Toda kapitalizem prav tako ne more opustiti nadaljnega intenziviranja produkcijskih metod, ki prihranijo delo, kajti to je očitno še edina odprta pot, da bi se uprli vse večji neprofitnosni produkciji v profitno usmerjenem gospodarstvu. Čeprav je za kapitalizem prihranek pri stroških dela najprej izhod, pa kasneje vodi le v slepo ulico. Nove tehnike, ki jih

Marcuse dojema kot kapitalistično rešitev težav kapitalizma, dejansko zastrujejo nerešljivo protislovje kapitalističnih produkcijskih in lastninskih razmerij.

VII

Medtem ko prihodnost lahko pokaže, da je Marcusejev pesimizem glede možnosti proletarske revolucije upravičen, pa bo dejanski razvoj najverjetneje spodbil njegov »optimizem«¹ glede sposobnosti kapitalizma, da se obdrži s pomočjo tehničnih in političnih sredstev. Danes je na Marcusejevo trditev seveda mogoče odgovarjati zgolj z nasprotno trditvijo. Glede na razvoj po drugi svetovni vojni bi se lahko zdelo, da je kapitalizem našel sredstva za zmago nad nevarnostmi svoje razredne strukture in da se je sposoben spremeniti v družbo brez učinkovite opozicije. Marcuseja, to naj ponovimo, »optimizem«² v tem oziru nikakor ne osrečuje; sprejema ga le nejevoljno, da bi se osvobodil iluzij. Vsaka stopnja kapitalizma je prehodna stopnja, čeprav lahko traja dalj časa. Toda vsaka stopnja kapitalističnega razvoja postane vidna kot zgodovinska z opazovanjem splošnih zakonov kapitalističnega razvoja. Prihodnost kapitalizma temelji na njegovi nadaljnji sposobnosti, da iz družbene produkcije potegne dovolj profita za zagotavljanje svoje razširjene reprodukcije. Nenehno padajoča stopnja kapitalne ekspanzije pa kaže tendenčno nesposobnost, da bi si zagotovil ta pogoj kljub splošnemu povečanju produkcije z državnimi ukrepi. Če je povečanje s posredovanjem delovne produktivnosti morda še združljivo z reduciranjem privatnega oblikovanja kapitala, bi bilo mogoče »mešani«³ gospodarski sistem obravnavati ne kot prehodno stopnjo, temveč kot dejansko spremembo, s katero bi bila rešena protislovja kapitalistične produkcije. Toda tudi to je iluzija.

Ostane vprašanje, ali se kapitalizem ne more razviti v nekaj drugega, kot je, ali je lahko splošni zakon kapitalističnega razvoja izločen s tehničnimi in političnimi sredstvi, sredstvi, ki s pomočjo porabe v isti meri služijo profitnim interesom privatnega kapitala in splošnemu blagostanju. V resnici se danes dogaja prav to. Toda, dojemati ta proces kot nenehno, zmerom bolj razširjeno družbeno prakso, pomeni sprejeti, da se kapitalizem sam lahko spremeni v kak drug sistem, v katerem — po Marxovi terminologiji — ne vlada več menjalna, temveč uporabna vrednost. Takšne spremembe bi implicirale spremembo lastninskih razmerij, ki temelje na produkciji in distribuciji menjalnih vrednosti. Z drugimi besedami, takšna sprememba bi zahtevala socialno revolucijo.

Iz Marcusejeve argumentacije seveda to ne sledi. Industrijsko razvita družba je po njegovem mnenju »statična družba kljub vsej svoji dinamiki(. . .) Njena stalna ekspanzija, hitro naraščajoča produktivnost in njen vse večji obseg ne proizvajajo nič drugega kot vse obsežnejše kvantitete brez kakršnekoli kvalitativne spremembe ali upanja na-

njo.«³¹ Toda Marcuse govori o kapitalistični metamorfozi kot o reakciji na hladno vojno, ki kapitalizem sili predvsem v to, da se »organizira« in razširi svojo produkcijo. Vendar pa po Marcuseju »metamorfoza« ne implicira nobene kvalitativne, temveč kvantitativno spremembo z »vedno širšim tokom dobrin in vedno višjim življenjskim standardom, ki se kaže kot vedno bolj zaželen in daje množicam zadosten razlog za integracijo v sistem.«³² Po Marcuseju »ostane celo v najbolj organiziranem kapitalizmu družbena potreba po privatnem prilaščanju in razdelitvi profita usmerjevalec gospodarstva.«³³ S tem se distancira od teoretikov, ki »v pričujočem konfliktu med kapitalizmom in komunizmom vidijo dve obliki in dva načina iste kompleksne industrijske družbe.«³⁴ Zanje obstaja med podržavljenim in privatnim kapitalističnim gospodarstvom temeljna razlika, čeprav oba sistema označuje ista tehnika in oba kažeta isto nagnjenje — zadržati razvoj, ki bi lahko ogrozil temelj razrednega gospodarstva. Marcusejev »organiziran kapitalizem« ni istoveten z državno upravljanim gospodarstvom, kakršno prevladuje v Sovjetski zvezi, kajti, kot je bilo rečeno, »potreba po privatnem prisvajanju in razdelitvi kot regulatorju gospodarstva ostane.«

Če pa je tako, ostane »organizirani kapitalizem« tudi sistem kapitalističnih vrednostnih odnosov in Marcuse bo moral pokazati, da je te odnose treba uskladiti s kontinuiranim širjenjem produkcije s pomočjo tehničnih in političnih sredstev. V tej zvezi Marcuse navaja Marxa: »Po Marxu stroj nikoli ne proizvede vrednosti, marveč zgolj prenaša svojo lastno vrednost na produkt, medtem ko je presežna vrednost rezultat izkoriščanja živega dela. Stroj je utelešenje človeške delovne sile in z njenim posredovanjem se ohrani preteklo (mrtvo) delo ter določa živo.«³⁵ Vendar Marcuse glede avtomatizacije pripominja: »Kaže, da se je razmerje med živim in mrtvim delom kvalitativno spremenilo; teži k točki, ko bo produktivnost določena ‚s stroji‘ in ne z individualnim delovnim prizadevanjem.«³⁶ Na to je mislil tudi že Marx; pokazal je, da družbeno bogastvo ni samo vrednostno razmerje, temveč ga v vedno večji meri uteleša produkcijski aparat, ki produktivnost dela napravi za produktivnost kapitala. Čeprav produkcijska sredstva predstavljajo določeno vrednostno velikost in bi lahko bila v kapitalističnem smislu produktivna le s povečanjem te vrednostne velikosti v njeni realni formi, pa sta kvantiteta in kvaliteta produkcijskih sredstev tisti, v katerih se odraža naraščajoča produktivna sila družbenega dela, ne pa delovni čas. Z Marxovimi besedami: »Kakor hitro je delo v svoji neposredni formi prenehalo biti velik izvor bogastva, delovni čas ne more biti več nje-

³¹ Socialism in the Developed Countries str. 141.

³² *ibid.* str. 143.

³³ Der eindimensionale Mensch str. 73.

³⁴ Herbert Marcuse Die Gesellschaftslehre des Sowjetischen Marxismus, Neuwied und Berlin 1964, str. 16.

³⁵ Der eindimensionale Mensch, str. 48.

³⁶ *ibid.* str. 48.

gova mera in zato tudi menjalna vrednost (mera) uporabne vrednosti ne.«³⁷

Vendar za Marxa odprava menjalno-vrednostnih razmerij pomeni odpravo kapitalizma samega. Če ne bi šlo za kapitalistična razmerja, potem bi bilo mogoče razbrati vse večje družbeno bogastvo v kontinuiranem skrajševanju delovnega časa; bogastvo družbe se ne bi merilo po dolžini delovnega časa, temveč po prostem času. Vendar pa ostane tako dolgo, dokler je ustvarjanje menjalne vrednosti cilj produkcije, dolžina delovnega časa izvor in mera kapitalističnega bogastva, kajti kapital kot vrednostna velikost ne more biti nič drugega kot prisvojeni delovni čas. »Razvoj fiksnega kapitala nakazuje«, piše Marx, »do katere stopnje je postalo splošno družbeno vedenje (knowledge) neposredna produktivna sila in zaradi tega so pogoji družbene življenjskega procesa prišli pod kontrolo generalnega intelekta in se ustvarjajo v skladu z njim.«³⁸ Poseben prispevek kapitalizma k temu razvoju je v tem, da povečuje »presežni delovni čas množice z vsemi sredstvi umetnosti in znanosti, ker njegovo bogastvo obstoji direktno v prilaščanju presežnega delovnega časa.«³⁹

Zmanjševanje dela, ki predstavlja vir in mero vrednosti, se začne že v kapitalističnih razmerjih. To je odvisno od danih pogojev in strukture kapitala in na akumulacijo kapitala lahko učinkuje pozitivno in negativno. Če Marcuse pravi, da ostane celo v najbolj organiziranem kapitalizmu družbena potreba po privatnem prilaščanju in razdelitvi profita regulator gospodarstva, potem se tem le ugotavlja, da menjalno-vrednostni odnosi v kapitalistični produkciji ostanejo in regulirajo gospodarstvo. Z drugimi besedami: gospodarstvo se usmerja s svojo sposobnostjo ali nesposobnostjo produkcije kar tako. Privatno prisvajanje in razdelitev profita predpostavljata tržna razmerja, ta pa spet predpostavljajo menjalno-vrednostna razmerja. V takih pogojih ostane profit presežna vrednost oziroma presežno delo tudi tam, kjer se je razmerje »mrtvega« in »živega« dela zaobrnilo. V takih pogojih pa zmanjšanje dela v razmerju do naraščajoče sestave kapitala implicira zmanjšanje presežne vrednosti, tudi če produktivnost dela narašča hitreje, kot se zmanjšuje količina dela.

Produktivnost dela, ne »produktivnost kapitala«, tvori kapitalistični profit. Seveda profit predpostavlja obstoj kapitala in bolj kot je »produktiven« realni kapital, višje so profitne mere. Vendar pa je treba priznati, da so profiti samo posledica razlike med plačanim in neplačanim delom. Če bi profiti nastali na skrivnosten način iz »produktivnosti kapitala«, torej neodvisno od dela, potem ne bi šlo več za profite v kapitalističnem smislu, to pmeni da rezultate izkoriščanja delovne sile. Slej ko prej bi kapital predstavljal spremenjeno preteklo

³⁷ Karl Marx, Grundrisse der politischen Ökonomie, Berlin, 1935, str. 593.

³⁸ ibid. str. 594.

³⁹ ibid. str. 595.

presežno delo, ne bi pa več dolčal živega dela. Kapital brez dvoma predpostavlja mezdno delo, kot tudi mezdno delo predpostavlja kapital; mezdno delo in kapital sta nujni plati kapitalističnih produkcijskih odnosov za ustvarjanje presežne vrednosti. Kjer ni kapitala, ni kapitalistične družbe in kjer kapital več ni zvezan z mezdnim delom, je kapitalizem prenehal obstajati.

Marcuse poudarja, da »bi avtomatizacija, ki bi postala materialni produkcijski proces kar tako, revolucionirala celotno družbo.«⁴⁰ Zato meni, da mora poddržavljeno in privatno kapitalistično gospodarstvo zavirati tehnični razvoj in »ohranjati materialno in duhovno rast na točki, kjer je gospodarstvo še racionalno in znosno.«⁴¹ Po njegovem mnenju pa je ta točka vendarle še daleč: medtem kapitalizem odgovarja izzivu komunizma z »opaznim razvojem produktivnih sil, potem ko so bili privatni interesi, ki so tak razvoj ovirali, postavljeni na stran.«⁴²

Razen tega pa po Marcuseju »ni le komunistični izziv tisti, ki ta razvoj žene naprej; tudi tehnični napredek in množična produkcija uničujeta individualistične forme, v katerih se je vršil napredek v liberalističnem obdobju.«⁴³ Ne glede na dejstvo, da so bile te individualne forme najprej odločilno uničene v tehnično zaostalih deželah, velja: če bi bilo dejansko res, da so te »individualistične forme« uničene, potem hkrati ne bi moglo biti res, da je »ostalo privatno prilaščanje in razdeljevanje profita« slej ko prej »regulator gospodarstva«, niti ne bi moglo biti res, da so »privatni profitni interesi« postali podrejeni družbeni potrebi po nadaljnjem »opaznem razvoju produktivnih sil.«

Ni mogoče hoditi po obeh poteh hkrati: ali ostane gospodarstvo prepuščeno »samoregulaciji« (skozi vrednostno-cenovne odnose konkurenčnega trga z individualno usmerjenimi producenti, to pomeni kapitalistično) ali pa je zavestno, bolj ali manj uspešno usmerjano z državnimi ukrepi, ki zadevajo nacionalno gospodarstvo kot tako in za katere so na razpolago določene institucije. Tržišče in plan lahko v gospodarstvu obstajata le drug poleg drugega; s tem pa gospodarstvo ne postane zares »mešano«, temveč v toku razvoja teži k temu, da bi se znebilo ene ali druge strani, v primeru da ene od njiju ni mogoče trajno ohranjati v podrejenem položaju. Vendar pa ohranjanje takega stanja nujno omejuje gospodarsko učinkovitost.

VIII

Rekapitulirajmo. Da bi ohranili kapitalistični značaj gospodarstva, državno spodbujena produkcija ne sme konkurirati privatnemu kapi-

⁴⁰ Der eindimensionale Mensch, str. 57.

⁴¹ ibid. str. 65.

⁴² ibid. str. 75.

⁴³ Die Gesellschaftslehre des sowjetischen Marxismus, str. 90.

talu, sicer bi sčasoma izrinila privatni kapitalistični produkcijski način. Državno spodbujena produkcija, ki se širi, zato ne more povečati privatnega oblikovanja kapitala, temveč ga prej omejuje, kajti njene stroške mora končno nositi privatni sektor gospodarstva. Ohranitev kapitalistične produkcije tako zadaja določene omejitve državno spodbujeni produkciji. Zato mora stalno potekati širitev produkcije na privatni bazi. Vendar privatno kapitalistična produkcija podleže vrednostnim odnosom in njihovim tržnim zakonom ter najde svoje meje v lastnih ekspanzijskih možnostih. Obstojte torej meje znotraj kapitalističnih produkcijskih razmerij, ki so v isti meri zastavljene privatni in državno stimulirani produkciji; meje zadnje izničujejo meje kapitalistične produkcije nasploh.

Struktura današnjega kapitalizma je le navidezno »mešana forma«; ta vtis nastaja spričo dejstva, da državno spodbujena produkcija stimulira celotno gospodarstvo. Očitno je, da se z javnimi deli ter z nesmotrno produkcijo poženejo in zaposlijo stroji, material in delo. Denar, ki je v to investiran, je izdan v privatnem sektorju gospodarstva in na trgu ustrezno poveča privatno popraševanje. Toda denar sam izvira iz privatnega sektorja gospodarstva, s čimer vodi celoten proces v širjenje kreditnega mehanizma. Privatni kapital bi to lahko dosegel tudi brez državnih posegov in to do določene stopnje tudi počne. Vendar pa ne v zadostni meri, kajti spričo danih tržnih pogojev se širitev produkcije očitno ne izplača. Medtem ko privatni kapital zavlačuje, država zagotovi povečanje kreditov in jih usmeri v nekonkurenčno orientirano produkcijo. Kljub temu se s tem celotna produkcija poveča, kajti državna iniciativa ustvarja dodatni trg za vse kapitalije, ki pripomorejo k oblikovanju naložb, ki so del državno stimulirane produkcije, vključno s konzumnimi dobrinami za tako zaposlenega delavca. Končni produkt državno stimulirane produkcije, ki vključuje več produkcijskih procesov, ni blago, ki bi ga bilo mogoče profitonosno prodati na trgu. Stroški za produkcijo tega blaga ne morejo z nobeno tržno ceno spet postati konkurenčni, kajti kupcev za javna dela ali za luksuzno blago ni.

S svojim javnim in privatnim sektorjem se gospodarstvo tako prikazuje kot »mešan« gospodarški sistem, ki enako koristi privatnemu kapitalu in družbi. Slavi ali obtožuje se kot nov tip kapitalizma; včasih se govori celo o »pokapitalističnem« sistemu. Toda slej ko prej gre za že znani kapitalizem, ki se ohranja z državnimi ukrepi; ti pa so lahko po svoji lastni naravi in po naravi kapitala le začasno uporabni. Medtem ko se nekateri problemi kratkoročno razrešijo, pa ti posegi v bližnji prihodnosti prikljejo nove in večje probleme.

Pri presoji gospodarskega položaja ekonomski praviloma ne razlikujejo med državno stimulirano in privatno kapitalistično produkcijo. Cetuadi se obe vrsti med seboj toliko razlikujeta, da je ena profitno usmerjena, druga pa ne, sta s produkcijskimi in tržnimi procesi prav tako neločljivo povezani. Tako se kapitalistično gospodarstvo v p r a ,

ki si upodablja kot »mešan sistem«, četudi državno vzpodbujana produkcija ne povečuje celotnega profita, ki nastopa v družbeni produkciji, temveč ga prej zmanjšuje. Nič redkeje ne tretirajo državno spodbujene produkcije kot sredstvo za akumulacijo kapitala. Vendar pa se pri tem načinu obravnavanja odlaganje problema zamenjuje z njegovo rešitvijo.

Medtem ko hitro naraščanje produktivnosti dovoljuje istočasno rast privatne in državne produkcije, pa je konjunktura, ki tako nastane, vseskozi varljiva, kajti prek kreditnega mehanizma temelji na profitech, od katerih se pričakuje, da bodo morali realizirani v prihodnosti. Razen tega temeljita konjunktura in njena ohranitev na stalnem zviševanju produktivnosti. To zahteva nadomestitev manj produktivnih produkcijskih sredstev z bolj produktivnimi in s tem spremembo enega dela realiziranega profita v dodatni kapital. V tem je izražena nujnost vedno večjih profitov, da bi ohranili konjunkturo.

Toda medtem ko na eni strani »produktivnost kapitala« z njegovo modernizacijo raste, se na drugi strani na temelju te večje produktivnosti zmanjšuje »produktivnost dela«. Čeprav to najprej zveni paradoksalno, pa vendar ni tako. V kapitalizmu se »produktivnost dela« zmeraj meri glede na višino profita. Zvišanje »produktivnosti kapitala« pomeni, da so bile že obstoječim kapitalskim dobrinam dodane nove. Novi in stari kapital tvorita skupno določeno, v denarju izraženo vrednostno velikost, in da bi zmanjšali dezinvestiranje, mora biti celotni kapital reproduciran in povečan. S povečanjem in modernizacijo kapitalske opreme se spremenene investicijska razmerja; v produkcijska sredstva se stalno vlaga relativno več kapitala kot pa v delovno silo. Vendar postane z modernizacijo možno, da manj delavcev producira več, s čimer se profitna mera kljub zmanjšanim naložbam delovne sile večja. Tako stoji nasproti več kapitala manj delavcev in ta usmeritev se na vsaki stopnji razvoja ponovno okrepi.

Ne želimo se poglobljati v tehnične detajle vprašanja, zakaj učinka padajočega števila delavcev, ki zmanjšuje profit, ni mogoče trajno nevtralizirati ali kompenzirati s povečanjem produktivnosti ter zakaj se mora zaradi tega tendenca padajoče profitne mere od določene stopnje ekspanzije kapitala dalje izliti v njen dejanski propad. Spričo napredujoče avtomatizacije je danes splošno, čeprav nedoločno priznано, da mora vse večji razkorak med delom in kapitalom doseči točko, ko bo nadaljnja progresivna ekspanzija kapitala z izkoriščanjem dela postala nemogoča.

To vse večje prepričanje implicira nezavedno priznanje Marxove teorije akumulacije, čeprav v obliki nemarksističnih pojmov. Namesto da bi možni zlom kapitalizma izpeljali iz »produktivnosti dela«, ki je le drugi izraz za akumulacijo, ga spreobrnjeni »marksisti« deducirajo iz »produktivnosti kapitala« in njegove tendence, da nadomesti delo. Proces uvrednotenja kapitala, ki temelji na izkoriščanju, v vsakem

primeru teži k svojemu koncu. Naraščajoča produktivnost dela namreč implicira naraščajočo produktivnost kapitala in vice versa, konec kapitalizma in temelju avtomatizacije pomeni isto kot konec kapitalizma zaradi pomanjkanja presežne vrednosti.

Toda kakorkoli že je formulirana teorija, kaže, da je konec kapitalizma zelo daleč; presežna vrednost je še producirana v zadostnem obsegu, da bi — tudi pri padajoči stopnji akumulacije — zagotovila profitonosnost kapitala; avtomatizacija pa vpričo razvojne stopnje svetovnega kapitalizma ni nič več kot eksotična izjema tehnike, ki zdaleč stagnira.

Naj spomnimo na to, da teče Marxova teorija akumulacije na visokem nivoju abstrakcije in opisuje le temeljno značilnost razmerja med delom in kapitalom v teoretski konstrukciji oziroma modelu, ki ne more biti zvesta odslikava kompleksne dejanskosti. Tendence razvoja, ki so v tem temeljnem razmerju, so v vsakokratnih okoliščinah kapitalističnega sveta pospešene ali upočasnjene. Toda konkurentna razmerja ne bi bila razumljiva in ne bi dajala nobenega temelja za razlago vpričnega razvoja, če jih ne bi zajeli v strogo teoretsko analizo. Če pa vendarle hočemo govoriti o dejanskem poteku dogodkov, potem moramo pomisliti, da so večjega pomena dogodki sami, ne pa teorija, ki razlaga njihov pomen. To velja za vsako teorijo, včasih tudi za tisto, ki ima tehniko za temeljni element družbenega razvoja. Potem ni vprašanje, kaj zmore avtomatizacija, temveč kaj v danih pogojih dejansko daje in kateri pogoji morajo obstajati za njen neoviran razvoj.

Po Marcuseju avtomatizacija, ki »tako reducira delovni čas, da prosti čas dobi veliko večji pomen od njega... ne more biti realizirana v okviru (obstoječih) političnih in gospodarskih institucij;... to bi brez dvoma privedlo do končnega zloma kapitalističnega sistema.«⁴⁴ S to ugotovitvijo Marcuse vsaj delno ovrže hkrati zastopano tezo, po kateri moderna tehnika »transcendira« kapitalistični produkcijski način. Toda novo v tehniki je prav avtomatizacija, ki, če v kapitalizmu ni uporabna, po svoje »transcendira« tehniko, ali, drugače rečeno, determinira stopnjo razvoja. Brez dvoma obstoji razlika med popolno in delno avtomatizacijo, toda to, ali lahko uspe le delno ali popolnoma, je spet odvisno od produkcijskih razmerij.

S pojmom transcendence Marcuse označuje tendence, »ki v dani družbi ciljajo preko etabliiranega univerzuma govorjenja in ravnanja v smeri njegovih zgodovinskih alternativ (realnih možnosti).«⁴⁵ Avtomatizacijo dojema kot alternativo, zaradi katere se kapitalizem ne more razvijati. Ker pa ni v kapitalizmu zato nič manj prisotna, naj bi v skladu z obsegom svoje prisotnosti nakazovala začetek konca kapitalizma, ne pa njegovo »stabilizacijo« in »integracijo«. Vendar pa Marcuse misli, da je kapitalizem, zato da bi si zagotovil lastno eksistenco, sposoben

⁴⁴ Socialism in the Developed Countries, str. 142.

⁴⁵ Der Eindimensionale Mensch, str. 13, opomba I.

izkoristiti novo tehniko — ki delno vključuje avtomatizacijo — in sicer preprosto tako, da zviša življenjski standard in da produkcija izobilja neizmerno naraste. Vendar pa bi bil sistem prej ali slej prisiljen, da zaustavi nadaljnji tehnični razvoj v smeri avtomatizacije, kajti število nezaposlenih bi bilo večje od števila zaposlenih. Končno bi morala manjšina skrbeti za veliko večino, kar bi običajna razmerja razredne družbe spremenilo v nasprotja. Toda, kje in kdaj se bo ta proces ustavil, če se vsaka naslednja stopnja razvoja kapitalizma približuje dokončni rešitvi? Kolikor tehnika transcendirata kapitalistični produkcijski sistem, nakazuje nek drug družbeni sistem. Po Marxu produktivne sile, ki se sicer razvijajo v okviru kapitalističnih produkcijskih razmerij, s katerimi pa niso združljive, konstituirajo družbeno protislovje, ki mora biti razrešeno z družbenimi spremembami. Po Marcusejevem mnenju, ki izključuje družbeno revolucijo, transcendirajoča tehnika obvladuje družbo s prilagajanjem družbenih razmerij tehniki. Dejansko ne nakazuje zgodovinske alternative, temveč se izliva v »napredno zasužnjenje človeka s produkcijskim aparatom, ki ovekoveči boj za bivanje.«⁴⁶ Kljub priznanju razlik med državno upravljanim in privatnokapitalističnim gospodarskim sistemom, se Marcuse npr. boji, da lahko prinese socialistični prevzem kapitalistične tehnologije enako slabe rezultate kot v kapitalizmu. Zaradi tega Marcuse vidi možnost »izenačenja obeh sistemov.«⁴⁷ Torej najhujši zločinec ni kapitalizem, temveč sta to znanost in tehnika, ki grozita z uničenjem rezultata družbene spremembe kapitalizma v socializem (oziroma sta jo že onemogočili).

IX

Presenetljivo je, da Marcuse pri preiskovanju družbe, kot je ruska, uporablja pojma socializem in komunizem v običajnem pomenu. Tako kot za čisti »ideološki komunizem« in za tradicionalno buržoazijo tudi za Marcuseja poddržavljenje ustvarja »socialistično bazo produkcije.« Seveda je za Marcuseja »podržavljenje zgolj tehnično-politično sredstvo za zvišanje produktivnosti, pospeševanje razvoja produktivnih sil in njihovo nadzorovanje od zgoraj (centralno planiranje) — bolj sprememba v načinu vladanja, modernizacija gospodstva, kot pa predpostavka za njegovo odpravo.«⁴⁸ Tako je po njegovem mnenju to, da razredna razmerja, ki so tipična za družbe, temelječe na privatni lastnini, niso več motor državno vodenega produkcijskega procesa, le pol resnice. »Druga polovica resnice je, da bi se kvantitativna sprememba še vedno mogla spremeniti v kvalitativno, v izginotvi države, partije, plana itd., kot neodvisnih, individuom vsiljenih moči.«⁴⁹ Toda kolikor »ta sprememba pušča bazo družbe (podržavljeni produkcijski proces) nedotaknjeno, bo omejena na politično

⁴⁶ *ibid.* str. 159.

⁴⁷ *Socialism in the Developed Countries*, str. 149.

⁴⁸ *Die Gesellschaftslehre des Sowjetischen Marxismus* s. 90.

⁴⁹ *Der Eindimensionale Mensch*, str. 63.

revolucijo.«⁵⁰ Na žalost Marcuse vsekakor meni, da »vladani ne le, da težijo k temu, da se podvržejo vladajočim marveč so tudi pripravljene v sebi reproducirati podrejenost. Ta proces pa spet ni tipičen za sovjetsko družbo. Sredstva in pridobitve visoko razvite industrijske družbe, način ravnanja pri delu in v prostem času, ki so nastali z njeno organizacijo produkcije in razdelitve, etablirajo človeško bivanje, ki povzroči spremembo temeljnih vrednot — spreobrnitev od svobode v gotovost.«⁵¹

Vrnimo se k neki že omenjeni točki. Marx ni narobe predvidel splošnega toka tehničnega razvoja, temveč je slabo presodil to, da lahko podržavljenje produkcijskih sredstev vodi v novo formo kapitalskega uvrednotevanja in izkoriščanja. Seveda je govoril o podržavljenju produkcijskih sredstev, toda le v smislu enkratnega revolucionarnega prehoda in kot o predigrji za nastop socializma. Marxov pojem kapitalizma je bil tesno povezan s pojmom privatne lastnine; kjer je kazalo, da je kapitalizem izgubil svojo privatnolastninsko posebnost, kot recimo v državnih podjetjih ali pa v delniških družbah, je videl delno odpravo kapitalističnega produkcijskega načina znotraj kapitalističnih produkcijskih razmerij; to je razlagal kot znak propada kapitalističnega sistema. Ni si delal nobenih skrbi glede državnokapitalističnih sistemov, kakršni danes prevladujejo v t. i. socialističnem delu sveta. Pri tem so po njegovi teoriji predpogoju socializma ustrezale le visokorazvite kapitalistične dežele; prekomerna akumulacija kapitala je povzročila tista posebna družbena trenja, za katera je domneval, da vodijo v socialistično revolucijo, ne pa kakršnokoli nerazvito stanje. Toda pustimo Marxovo »napačno predvidevanje« ob strani. Prevzem kapitalistične tehnike za t. i. socialistične režime ni tisto, kar jih zadržuje, da bi prispeli od »polovične resnice« svoje določitve za socialistične države do »popolne resnice« socialistične svobode, pač pa je sprememba privatnega v državno prilaščanje presežne vrednosti »polovično resnico« prikazala kot popolno laž. Ne tehnika, pač pa sprememba družbe v državnokapitalistično, pojasnjuje obtožbe vredna razmerja v domnevnih socialističnih deželah. Ker se je prehod od privatne v državno kontrolo produkcijskih sredstev izkazal kot nezadostna »baza za socialistične produkcijske odnose«, niso potrebne nobene druge »vrednote«, pač pa nove forme oblikovanja družbe.

Nadaljevanje kapitalskega procesa uvrednotenja (s tem pa nadaljnja reprodukcija mezdnega dela) ne omogoča izbire med »svobodo in gotovostjo«, temveč dejansko izključuje obe. Kajti podržavljeni kapital je nasprotje privatnega, čeprav sta oba načina kapitalskega uvrednotenja — s stališča producenta — povezana z izkoriščanjem. Na tem temelji njuno »izenačevanje«, medtem ko se v vsakem drugem oziru med seboj razlikujeta. Očitno je, da skupno točko omogoča razširjeno upanje na možno konvergenco sistemov. Toda medtem ko se oba sistema skladata v vrednotenju akumulacije kapitala, se razlikujeta v

⁵⁰ *ibid.* str. 64.

⁵¹ Die Gesellschaftslehre des Sowjetischen Marxismus s. 181.

mного pomembnejšem vprašanju, namreč, kateri družbeni sloji naj bodo uporabniki izkoriščanja. Medtem ko je v »sovjetskem«
sistemu vprašanje odločila vojna in revolucija v škodo privatnega kapitala, pa ta v »zahodnem«
sistemu prej ko slej prevladuje in se upira interni socializaciji prav tako kot »komunističnemu svetu«. Ker v kapitalističnem sistemu ni socialistične opozicije, se kapitalistična opozicija nasproti »socializmu«
omejuje na upor proti širjenju državne kontrole, ki bi lahko ogrozila privatnokapitalistični značaj gospodarstva in ga morda tudi uničila.

Podržavljeno gospodarstvo ni več tržno gospodarstvo, čeprav ohranja ali lahko ponovno vpelje nekatere, tržnim podobne odnose, ki pa ostanejo podrejeni obsežni državni kontroli. Najsi uspeva slabo ali dobro, državno gospodarstvo lahko produkcijo in razdelitev vsekakor planira, čeprav sta način in vsebina planiranja določena tudi z notranjimi nujnostmi, svetovnim trgom in z vse večjimi zahtevami hladne vojne. Lahko deluje proti izkoriščanju kapitalističnih držav; četudi to pri menjalnih odnosih zmeraj ne more uspeti, pa vendarle uspe pri tujih investicijah. Na ta način državno gospodarstvo postavlja meje širjenju privatne akumulacije. Njegova lastna eksistenca in prostorska razsežnost ogrožata eksistenco privatne lastnine. Da bi si še naprej zagotovil svoj lastni obstoj, hoče kapitalizem zaječiti širjenje podržavljene produkcije in jo, če je mogoče, sploh uničiti.

Zdi se, da se obstoj »mešanih«
gospodarskih sistemov in njihovega prenosa na mednarodno raven kot možne harmonične koeksistence različnih družbenih sistemov upira ostremu nasprotju med privatno in državno kontrolo, tržnim in državnim kapitalizmom. Seveda čisto kapitalistično tržno gospodarstvo ni nikdar in nikjer obstajalo; privatni sektor je bil od nekdaj dopolnjen z javnim sektorjem, njegov relativni pomen pa je bil odvisen od vsakokratnih zgodovinskih pogojev razvijajočih se kapitalističnih dežel. Toda javni sektor ni bil pojmovan kot neodvisni sektor gospodarstva, temveč kot neizogiben vložek za zagotavljanje tekočega funkcioniranja tržnega gospodarstva. To je načeloma veljajo tudi tam, kjer je javni sektor — poleg vojne oborožitve — obsegal tudi transport in oskrbo ter druga posebna področja nacionalnega gospodarstva.

V državah z »mešanim«
gospodarskim sistemom se vlade v svojih gospodarskih dejavnostih omejujejo na reproduktivna, to pomeni neprofitonosna področja; v ZDA je taka primera jedrsko raziskovanje in raziskovanja vesolja, za kateri na drugih področjih gospodarstva ni nobenih predvidljivih uporabnih možnosti in ga tudi komercialno ni mogoče neposredno uporabiti. Ali pa država participira v industrijah s stalno izgubo, kot je recimo rudarstvo v Angliji in Franciji. Privatnokapitalistično organizirana, ta panoga več ne more profitonosno proizvajati in napredovati, zato je za nadaljnje izpopolnjevanje vezana na subvencije. Včasih lahko država poseže tudi v privatno produkcijo dobrin z nudenjem kapitaliske pomoči iz javnih sredstev neiz-

popolnjenim industrijam. Lahko pa se zgodi tudi, da so industrijska podjetja podržavljena iz političnih razlogov; to se je zgodilo recimo v Franciji po drugi svetovni vojni, da bi kaznovali podjetja, ki so sodelovala s sovražnikom.

V kakršnikoli obliki že ali iz kakršnihkoli razlogov kapitalistična država poseže v produkcijsko sfero, stori to, da bi podprla privatnoka-pitalistično produkcijo, ne pa, da bi jo uničila. Teoretično bi seveda lahko bilo tudi drugače. V »demokraciji« ne bi bilo popolnoma nepredstavljivo, da bi prišla na oblast vlada, katere cilj bi bil bolj ali manj dosledno podržavljenje industrije. Takšna vlada bi bila toliko revolucionarna in protikapitalistična, kolikor je privatna lastnina produkcijskih sredstev identična s kapitalizmom. Da bi uresničila svoj program, bi bila prisiljena tržni sistem nadomestiti s planskim, s čimer bi lahko produktivne sile centralno razporejala ter organizirala produkcijo in razdelitev na nekompetitivni bazi. Za kapitaliste bi to bila smrtna obsodba in komajda mogoče si je predstavljati, da bi to sprejeli brez upora. Verjetneje je, da bi podržavljenje industrije vodilo v državljansko vojno. Prav strah pred socialnimi posledicami obsežnega podržavljenja zadržuje partije, ki se za takšen program počutijo ideološko zadolžene, da bi resno poskušale kaj takega. »De-lavske vlade« v Angliji in drugod do zdaj še nikoli niso uporabile svoje oblasti, da bi privedli podržavljenje prek točke, na kateri bi privatni kapital prenehal zgolj nedejavno opazovati.

X

Popolnoma neverjetno je, da bi se tržno gospodarstvo samo, brez re-volucije, nenehno spreminjalo v plansko gospodarstvo. Prav tako ne-verjetno je, da se že podržavljeno gospodarstvo vrne nazaj v kapita-listične tržne odnose. Ponovna vzpostavitev trga bi pomenila restav-racijo privatne lastnine — če že ne *de iure*, pa vsaj *de facto*. V zahodnih kapitalističnih deželah obstaja zmotni koncept »ljudskega kapitalizma«; mišljen je sistem s široko razpršenim lastništvom del-nic, v katerem se vse bolj govori o ločitvi lastnine od kontrole pro-dukcijskih sredstev. Na tem mestu je zanimiva le domnevna ločitev kontrole od lastninskih pravic, s čimer neposедуjoči industrijski ma-nagerji navidezno postanejo zares delujoči kapitalisti. Če lahko naloge kapitalistov izvajajo neposедуjoči menežerji, potem lahko postanejo zaslužki lastnine tudi zaslužki managemente. Sicer je komajda verjetno, ni pa nepredstavljivo, da menežerji ruske industrije v sodelovanju z vlado in s soglasjem širših krogov prebivalstva nada-ljujejo z vzpostavljanjem konkurenčno usmerjenega tržnega gospodar-stva, ki temelji na privatnem dobičkarstvu toliko, kolikor se vsako podjetje obnaša tako, kot bi to počel privatni podjetnik oziroma pri-vatno podjetje. Država bi na preizkušen način odvzemala za pokri-tje svojih lastnih potreb s potrošnjo plačanega in neplačanega dela. Vendar takšen razvoj ne bi bil nič drugega kot privatnoka-pitalistična

kontrarevolucija pod plaščem »managerske revolucije«, ki bi v rusko ekonomijo takoj spet uvedla vsa protislovja, ki so inherentna privatnokapitalističnemu konkurenčnemu sistemu.

Privatnokapitalistično gospodarstvo si lahko priskrbi neko vrsto psevdoplaniranja, državno gospodarstvo pa lahko spet uvede psevdotržišče. V primeru neprave tržne konkurence ter tudi v primeru nepravilnih poskusov planiranja postanejo očitne obstoječe težave v tržnem sistemu in v planskem gospodarstvu. Toda premagovanje teh težav s sredstvi, ki so sistemu tuja in so mogoče le začasno uporabna za potrebe določenega sistema, je treba pravočasno ustaviti, da bi ohranili temeljne značilnosti sistema. Nobene konkurence planskega in tržnega gospodarstva ni, čeprav so nekatere ekonomsko-tehnične ustanove za razliko od socialno-ekonomskih razmerij lahko v obeh sistemih skupne.

Vsi državnokapitalistični (ali, če hočete, državnosocialistični) sistemi so glede odnosov med delom in kapitalom in glede uporabe kapitalističnih poslovnih metod podobni kapitalističnemu tržnemu gospodarstvu. Na mesto kapitalističnih lastninskih odnosov stopi v državnem kapitalizmu vladna kontrola produkcijskih sredstev. Vlade ovrednotijo obstoječa produkcijska sredstva (v denarnih enotah) in pričakujejo povišanje njihove vrednosti (spet merjeno v denarnih enotah) v produkcijskem procesu. Delavci dobijo izplačane denarne mezde, katerih vrednost pa je manjša od vrednosti produkcije. Presežna vrednost se uporabi v skladu z vladnimi odločitvami. Dobijo jo nedelavni družbeni sloji, zagotavlja obrambo dežele, služi financiranju javnih ustanov in je uporabljena za dodatne naložbe kapitala. Vsi gospodarski postopki so menjalni postopki ali pa se kažejo kot taki. Delovna sila se prodaja določenim podjetjem, z mezdami pa kupuje blago drugih podjetij. Med podjetji se vrši kvazimenjava, tako kot se vrši npr. med različnimi podjetji in oddelki velikih podjetij v kapitalističnih deželah. Svojo najpopolnejšo formo doseže praviloma v centraliziranih državnih gospodarstvih. Formalno ni nobene velike razlike med privatnokapitalističnim in državno kontroliranim gospodarstvom, če ne upoštevamo centralizirane kontrole presežnega produkta oziroma presežne vrednosti.

Vsi obstoječi državno kontrolirani gospodarski sistemi so se nahajali in se nahajajo v deželah z relativno majhno kapitalsko opremo. Zato je bil in je še vedno njihov najnujnejši cilj ustvariti kapitaliske dobrine kot predpogoj za njihovo nacionalno neodvisnost in kot pogoj za načrtovano podružbljanje produkcije in distribucije. Bolj ali manj (glede na posebno situacijo vsake dežele) navezane na kapitalistično »mednarodno delitev dela« morajo urejati svoja gospodarska prizadevanja glede na pogoje na svetovnem trgu in se udeleževati mednarodne gospodarske konkurence, kar omejuje ali celo izključuje njihovo željo, da ne ustvarjajo denarnega gospodarstva in da njegovo širjanje ni temeljni motiv gospodarske menjave. Težišče je na akumulaciji, s tem pa na izkoriščanju, ki označuje tudi kapitalistično gospodarstvo.

»Socializacija« produkcijskih sredstev pomeni tu naprej le »pordžavljenje kapitala kot kapitala« — to pomeni, da imajo produkcijska sredstva tudi kot neprivatna lastnina, ki jo kontrolira država, še kapitalski značaj, namesto da bi z njimi razpolagala celotna družba. Čeprav privatna akumulacija kapitala ni več možna, se vrši izkoriščanje človeka po človeku še naprej v neenakem sistemu razdelitve in sicer tako glede produkcijskih kot glede konsumpcijskih pogojev. To perpetuira konkurénco kot boj za bolj ugodne pozicije in bolje plačana delovna mesta in vnaša v državnokapitalistični sistem antagonizme kapitalizma. Državni kapitalizem ostane sistem, ki producira presežno vrednost, vendar pa se ne »uravnava« s konkurenco in krizami. Presežni produkt se v konkurenčnem boju ne realizira več kot profit; njegove posebne materialne izrazne oblike in njegova razdelitev podležejo zavestnim odločitvam planskih organov. Čeprav so te odločitve omejene tudi za mednarodno gospodarsko in politično konkurenco ter za nujnostjo akumulacije, pa je zaradi pomanjkanja internega trga kapitala za razvrstitev družbenih produktivnih sil in za razdelitev družbenega produkta vendarle potrebna centralna instanca odločanja.

V takih pogojih so tržnim podobni odnosi znova oživiljeni takorekoč zaradi udobja, ne pa iz nujnosti, čeprav so bili državnokapitalističnim sistemom morda vsiljeni pod pogoji, katerim se niso nameravali upirati. V SSSR npr. zagotavljajo tržnim podobni odnosi podjetjem neko kvaziavtonomijo, potrošnikom kvazisvobodo izbire dobrin in delavcem kvazisvobodno izbiro delovnega mesta. Vendar so vsi ti tržnim podobni odnosi podrejeni obsežni kontroli državni kontroli.

V določenih okvirih je to »svobodno igro« tržnih sil mogoče razširiti ali omejiti, ne da bi s tem resno ogrozili planski sistem kot tak. Dandanes je razširjeno mnenje, da je s tem povečana »učinkovitost«, ne da bi zmanjšali učinkovitost planskega sistema. Pri tem gre zlasti za določeno decentralizacijo procesov odločanja in za več samoodločanja v posamičnih podjetjih; te tendence niso usmerjene proti obsežnemu vodenju celotnega gospodarstva, temveč ga olajšujejo. S temi ukrepi ni spremenjeno bistvo gospodarskega sistema; z okrepljeno uporabo kapitalističnih stimulansov le služijo povečanju rentabilnosti.

Posamezna podjetja dobijo več manevrskega prostora pri oblikovanju produkcije, tako da lahko izpolnijo in presežejo naložene produkcijske kvote; z nadaljnjim upoštevanjem želja potrošnikov si zagotovijo podporo planov produkcije in manjše razsipavanje; obtežitev izposojenih kapitalov z obrestmi mora privedi do večje gospodarske racionalnosti pri investicijskem odločanju; mezdne razlike v podjetjih so do določene mere prepuščene presoji poslovnega vodstva; del profita, ki je pridobljen s povečano produktivnostjo in izboljšano organizacijo dela, ta lahko obdrži in uporabi za zvišanje mezd. Takšne in drugačne »novosti« naj zgolj okrepijo že zdavnaj običajno uporabo kapitalističnih stimulansov v državnokapitalističnem gospodarstvu. Takšna praksa se ne vmešava v državno kontrolo investicij, pa

tudi ne v kontrolo celotne gospodarske produkcije in delitve dela v smislu splošnega plana. Kjerkoli rezultat teh »novosti« ne ustreza nameram splošnega plana, lahko vlada izvede korekture z ureditvijo ali s spremembo cenovne politike. Omejen »svobodni trg« je lahko vsak trenutek ukinjen na temelju dejanskih razmerij moči, ki stoje za psevdotržnimi odnosi.

V vsakem primeru bi moralo postati jasno, da se v času, ko niti privatnopodjetniški sistem ne more eksistirati brez načrtnih državnih ukrepov, noben državno-kapitalistični sistem ne bo ponovno razvil v kapitalistični tržni sistem. Njegova edina prednost nasproti zadnjemu obstoji le v popolni kontroli vseh gospodarskih ukrepov, s čimer kompenzira svojo manjšo ekonomsko učinkovitost v primerjavi z visokorazvitim kapitalističnim sistemom. Državni kapitalizem ne boluje za posebnim nasprotjem med profitonosno in neprofitonosno produkcijo, ki muči kapitalizem, temelječ na privatni lastnini, iz česar se končno ponuja le alternativa med stagnacijo in uničenjem. Ker je državno-kapitalistično gospodarstvo to nasprotje premagalo, lahko producira rentabilno ali nerentabilno, ne da bi to nujno vodilo v stagnacijo.

Ne da bi pobljže analizirali, smo hoteli le poudariti, da je trajna miroljubna koeksistenca med državno-kapitalističnim in tržno usmerjenim gospodarskim sistemom prav tako iluzorična kakor trajen obstoj »mešanega« gospodarskega sistema kot tržnega gospodarstva. Dejansko prav povečana državna kontrola v tržnih gospodarstvih zaostruje konflikt med obema, v tem različnima kapitalističnima sistemoma. Vojne med istovrstnimi kapitalističnimi sistemi so pokazale, da je kapitalistična konkurenca postala imperialistična in da vojne so, četudi ne obstaja nobena državno-kapitalistična dežela. Druga svetovna vojna je pokazala možnost začasnih zvez med državno-kapitalističnimi in »liberalističnimi« gospodarskimi sistemi; toda kljub temu se je izpostavila nezdržljivost obeh sistemov in to ne le zaradi nasprotujočih si nacionalnih in imperialističnih interesov, temveč tudi zaradi različnih družbenih struktur. Daleč od tega, da bi približeval »tradicionalni« kapitalizem in državno upravljano gospodarstvo, nastop »mešanih« gospodarskih sistemov zaostruje njihova nasprotja, pa čeprav le zato, da bi zaustavil širjenje državne kontrole v tržnih gospodarstvih. V današnji politiki je »zajezitev komunizma« postala predpogoj za nadaljnji obstoj privatno-kapitalističnega sistema.

XI

Marcuse vidi v koeksistenci tako ločevalno kot združevalno silo. Po njegovem mnenju je konkurenca tista, ki popači oba sistema, vendar jima tudi »služi«; pojasni hiter razvoj »komunizma« in nezmanjšano zmogljivost kapitalizma obenem. Pojasni tudi nasprotne vidike obeh sistemov. Marcuse na primer misli, da »lahko položaj sovražne koeksistence pojasni teroristične poteze stalinistične industrializacije.«⁵² Toda vsako kapitalistično bivanje je sovražno bivanje. Razen tega terorizem

ni bil omejen na Stalinovo Rusijo in njegove tamkajšnje korenine temelje bolj v spremembi ruskega agrarnega gospodarstva v državno vodeno industrijsko gospodarstvo kot v sovražni koeksistenci. Kolikor je imel teror »racionalni« temelj, je bila nevzdržnost centraliziranega planiranja in produkcije za trg tista, ki je narekovala stalinističnemu režimu uničenje nastajajočega privatnokapitalističnega sistema vključno s kmeti in drobno industrijo.

S tem pa ni treba zanikati, da je bila prisilna industrializacija Rusije nujna za zavarovanje boljševističnega režima. Toda v popačenje »socializma« ni vodila sovražna koeksistenca; teror je bil uporabljen zato, da bi končal sožitje s potencialnim »notranjim sovražnikom«, to pomeni — privatnokapitalističnimi tendencami, katere je vsebovala drobna agrarna produkcija in katere so grozile, da bodo uničile državnokapitalistični značaj boljševistične revolucije. Prav tako koeksistenca ne pojasni »konsolidacije« kapitalizma, kar bi upravičevalo trditev, za katero Marcuse misli, da bi jo lahko zadel, namreč, da »je postal komunizem zdravnik kapitalizma na bolniški postelji«. Če ne bi bilo komunizma, tako meni, »bi bilo nemogoče pojasniti politično in gospodarsko zedinjenje kapitalističnega sveta.«⁵³

Politično in gospodarsko zedinjenje kapitalističnega sveta, o katerem govori Marcuse, se v resnici ni izvršilo. Marcuse sam prizna, da »še obstoje številna protislovja in trenja med imperialističnimi silami, vendar pa«, po njegovem mnenju, »ni verjetno, da bodo ta protislovja v bližnji prihodnosti privedla do izbruha vojne.«⁵⁴ Toda zgolj sama neverjetnost vojne med kapitalističnimi silami še ne pomeni političnega in ekonomskega zedinjenja kapitalističnega sveta. Dejansko je vojna sama vplivala na določeno stopnjo »enotnosti«, ki jo je kapitalistični svet sposoben vzpostaviti — namreč združitvev nekaterih držav nasproti povezavam drugih. V današnjih pogojih vojna za kapitalizem ne predstavlja izhoda. Toda to ne pomeni, da se ne bo več zatekel k njej ali da ga ne bi bilo mogoče preseči z vojno. Dejansko je mogoče manjše vojne, ki danes potekajo, imeti za znanilke novih svetovnih požarov, ki lahko pokažejo, kako zelo neurejena je še kapitalistična enotnost.

Edina »enotnost«, ki kapitalizmu uspeva in ki pomeni več kot začasno zvezo v vojni koaliciji, je združevanje z absorbcijo, združevanje z nacionalno in internacionalno koncentracijo ter centralizacijo kapitala.

Na internacionalni ravni to zahteva »svobodni« svetovni trg in »svobodni« promet kapitala. Z drugimi besedami: pogoje, kakršni so bili dani v devetnajstem stoletju in ki so do določene mere vodili v kapitalistično integracijo v gospodarskem oziru. Ta »enotnost«, ki je nastala prek trga, je nepovratno izgubljena. Gospodarsko integracijo

⁵² Der eindimensionale Mensch, str. 62.

⁵³ Socialism in the Developed Countries.

⁵⁴ ibid.

je treba danes vzpostaviti s političnimi sredstvi: z družbenimi ukrepi in z združevanji, s katerimi se oblikujejo skupine držav v opoziciji do drugih skupin. Prava združitev kapitalističnega sveta bi predstavljala odpravo profitnega načela v prid racionalne alokacije produktivnih sil glede na nacionalne potrebe. Skratka, to bi pomenilo odpravo kapitalizma. V nasprotnem primeru lahko pomeni »integracija« le oblikovanje interesnih sfer; nastanejo nasprotno usmerjeni gospodarski bloki. Oblikovanje takšnih blokov pa pričra le o vedno ostrejši konkurenci na skrčenem svetovnem trgu. Toda celo te omejene oblike kapitalistične »enotnosti« zahtevajo dobe konjunktura. V krizah bloki zmeraj razpadejo, kajti vsaka država skuša premagati krizo na račun drugih držav. Produktijski aparat razvitih kapitalističnih dežel je koncipiran in izdelan za svetovni trg, ki se širi ter raztrešči meje vsakega nacionalnega trga.

Ker to velja bolj ali manj za vse kapitalistične dežele, njihova celotna produkcija presega meje svetovnega trga, če se le-ta ne širi tako hitro kot industrijska produkcija. V preteklosti se je zahodnemu kapitalizmu bolj splačalo omejevati industrijski razvoj na lastnem področju. Ko pa je bila ta monopolistična pozicija že dosežena, je spet ni bilo mogoče kar tako ukiniti, ne da bi pri tem motili celotno zgradbo zahodnega kapitalizma. Ohranitev neindustrializiranih dežel za tržišča predelovalne industrije industrijskih nacij je tako prešla v središče gospodarske politike vseh razvitih dežel. Glede na odvisne države je bila okrepljena še s političnimi sredstvi. Ne glede na vprašanje, ali bi nerazvite dežele z lastnimi silami začele industrijski razvoj, če bi jih pustili pri miru, bi postala prisotnost in premoč kolonialnih sil zadostna ovira, da bi bil vsakršen razvoj v razvitih deželah podrejen potrebam prvih. Uveljavljena je bila domneva, da je narava sama določila nekatere dežele za producente industrijskih dobrin in druge za dobavitelje surovin. Razen zagovarjanja tega »naravnega dejstva«, je bil prevladujoč ekonomski nauk — posebno izražen v teoriji komparativnih stroškov, da je »bolj gospodarno« producirati primarne dobrine v enih, industrijska končna blaga pa v drugih, namreč industrijskih deželah. Na ta način bi menda vsak pridobil od »mednarodne delitve dela«, to pomeni od delitve sveta v industrijske in neindustrijske dežele. Dejansko pa je menjava med temi deželami vendarle dala prednost razvitim in pomenila izgubo za nerazvite.

Obogatitev kapitalističnega sveta je ustrezala obubožanju nekapitalističnega. Spricho kolonialnega in polkolonialnega stanja v nerazvitih deželah so poskusi, da bi ušli profitnim interesom industrijskih držav in določeni »mednarodni delitvi dela«, privedli do političnih bojov, ki so zagotovili določeno stopnjo nacionalne neodvisnosti in razvoj, ki se razlikuje od tržno določenega »samorazvoja« kapitala. Kolikor je sploh mogoče, se njihov razvoj kaže kot nacionalen in pogosto celo kot nacionalno-revolucionaren. To je seveda zelo kompleksen proces, ki vključuje družbena gibanja in nacionalistične ideologije; da bi bil

uspešen, so potrebni ugodni pogoji, nastane pa tudi v vojnih in kriznih pretresih svetovnega gospodarstva.

Medtem ko je nacionalizem zadnjega stoletja razširil »svobodni svetovni trg« in privedel do tiste stopnje ekonomske »soodvisnosti«, ki je mogoča v pogojih privatnega oblikovanja kapitala, pa je današnji nacionalizem nastal iz opozicije proti odtekanju privatne akumulacije kapitala na »svobodni svetovni trg«. Industrializacija nerazvitega dela sveta se razvija v opoziciji do zahodnega monopolnega kapitala, kajti ta ni niti pripravljen niti sposoben industrializirati svet. Premiki kapitala so določeni v višino profitne mere, v novejšem času pa tudi s preverjanjem varnosti. Države, ki nudijo najboljše profitne možnosti, pritegnejo največji del svetovnega kapitala in ustrezno povečajo njegovo učinkovitost. To nenehno slabša že tako neugoden konkurenčni položaj manj produktivnih in nekapitaliziranih dežel ter zagotavlja vse večje izkoriščanje teh s pomočjo obstoječih mednarodnih menjalnih odnosov. Zaradi pomanjkljive kapitalske opreme so te dežele obsojene, da s stalnim večanjem vrzeli med produktivnostjo razvitih in nerazvitih dežel postajajo v vseh ozirih revnejše.

Večina nerazvitih dežel ne razpolaga z industrijo, ki bi bila sposobna rasti in ki bi uspela zasenčiti tuje konkurente. Takšno industrijo je treba šele zgraditi. Toda, izvleči iz številnega in predvsem kmečkega prebivalstva — ki že trpi lakoto — nujno presežno delo za akumulacijo kapitala, je naporen podvig, ki zahteva delo celih generacij. Nemalokrat so ga skušali izpeljati v bolj ali manj ugodnih pogojih. Vendar pa zahteva odstranitev tujega izkoriščanja in obsežno kontrolo kmečkega prebivalstva, tako da ima industrijski razvoj prednost pred privatnimi interesi. To privede gospodarstva v težke konflikte ne le z njihovimi lastnimi vladajočimi razredi, ki se navadno podrejajo razmeram na kapitalističnem svetovnem trgu, temveč tudi s tržno strukturo svetovnega kapitalizma.

Tendence koncentracije in centralizacije v kapitalističnem produkcijskem načinu ne ovirajo samo industrializacije sveta, posebej nerazvitih področij zaradi vse večjega obubožanja; hkrati je tudi nadaljnja ekspanzija koncentriranega kapitala v razvitih deželah vse manjša. Sposobnost nerazvitih področjih, da kupujejo industrijske produkte, je dodatno zmanjšana z izkoriščanjem surovine, profita, ki so doseženi na teh področjih, pa so transferirani v industrijsko razvite dežele ter s tem utrjujejo »terms of trade« v prid razvitim kapitalističnim deželam. Čim revnejše postajajo nerazvite države, toliko težje nudijo tržišče za industrijske produkte razvitih dežel. Čim več dajejo kapitalističnemu svetu, tem manj od njega dobe in toliko manj sposobne so same oblikovati kapital ter v skladu s splošnim povpraševanjem zvišati tudi povpraševanje po dobrinah razvitih dežel.

Stanje v nerazvitem delu sveta priča o nesposobnosti kapitalizma, da bi razširil svojo produkcijo v svetovnem merilu. Bil je sposoben le ustvariti svetovni trg, ki je po svoje razcepil svet v revne in bogate

dežele. Individualno kopičenje kapitala pušča v nemar vse dejanske družbene potrebe in sicer tako nacionalne kot internacionalne, s tem pa zaide kapitalistična produkcija v vse ostrejši konflikt z dejanskimi zahtevami prebivalstva. V trenutku, ko naj bi se trgi spričo povečane produktivnosti in produkcije razširili bolj kot kdajkoli prej, jih uniči; toda to le kaže, da so zdaj tržna razmerja izgubila svojo skladnost s produktivnimi silami, ki jih je proizvedel kapitalizem ali, kar pomeni isto, da so kapitalistična lastninska razmerja postala ovira za nadaljnji razvoj družbenih produktivnih sil v svetovnem merilu.

Pridobivanje presežnega dela ali profita, ki zaradi strukturnih sprememb v razmerju med delom in kapitalom postane težje, je le polovica — pa čeprav bolj bistvena polovica — težav ekspanzije kapitala. Druga polovica zadeva problem realizacije profita, to pomeni nujnost prodaje proizvedenega blaga po cenah, ki zagotavljajo zadostno profitno mero kapitala. Povečanje produkcije na temelju povečane produktivnosti mora voditi v širitev trgov, kajti sicer kapital ne postane samo neprofitonos, temveč se celo delno izgubi.

S stališča posameznega kapitalista je naraščanje produktivnosti s tehničnimi izboljšavami in avtomatizacijo brez dvoma prednostno, če kapitalist s tem doseže povečanje svojega tržnega deleža z izključitvijo manj učinkovitih konkurentov. Kar zaradi zmanjšanja profitne mere na temelju zmanjšane presežnega dela izgubi, lahko takorekoč nadoknadi ali poveča s povečanjem svojega tržnega deleža. Seveda se posamezni kapitalist ne zaveda in se niti ne more zavedati zmanjšanja profita zaradi skrčenja presežnega dela, kajti njegove odločitve se omejujejo le na produkcijske stroške in neposredne prodajne izkupičke. Krčenje presežnega dela se kaže le kot zniževanje povprečne profitne mere celotnega kapitala, kar je za vsakega kapitalista le dodatni razlog, da s povečanjem svojega kapitala ohrani lastno profitno mero.

Prav na ta način zviševanje profitne mere zaostruje prizadevanje za večjo produktivnost, s tem pa tudi iskanje novih trgov. Ker svet sestoji iz mnogih držav, se v svetovnem merilu ponovi proces, ki se vrši v vsaki posamični državi, s čimer koncentracija kapitala doživi svojo internacionalno razširitev. Tako kot si v vsaki posamezni deželi kapitalsko močnejša podjetja pridobijo večjo udeležbo na trgu na račun manj prodornih, skušajo tudi gospodarsko razvitejše dežele zvišati svoj delež na svetovnem trgu na račun drugih narodov. To pomeni uničenje šibkejših kapitalij v tujini na isti način kot doma. Le da se ta proces v tujini težje oblikuje: celi narodi se lahko upro priključitvi k drugim kapitalističnim državam. Konkurenca je tu hkrati ekonomska in politična, medtem ko v državno-kapitalističnih deželah politična dimenzija ohrani prednost.

V času, ko nenehna koncentracija kapitala in nadaljnje zviševanje produktivnosti v visokorazvitih državah prinašata s seboj nenehno padajočo profitno mero, se te države vedno bolj zaskrbljeno ozirajo

za drugimi trgi, ki bi lahko zagotavljali njihove profite ne glede na lastne potrebe ekspanzije. Vendar pa možnosti za kapitalsko ovrednotevanje in realizacijo profita za »svobodna« tržna gospodarstva kopnijo, medtem ko se začinja razvijati industrija na področjih, ki so do zdaj proizvajala surovine. Medtem, ko se zarisuje nastanek »drugega svetovnega trga« — ki ga kontrolirajo in obvladujejo na novo nastale državnokapitalistične dežele — je kapitalistični svetovni trg spet potisnjen nazaj v svoj izhodiščni položaj. Medtem ko se novi svetovni trg širi, se zmanjšujejo možnosti za starega in to v času, ko se le-ta mora širiti, da bi zagotovil prihodnost kapitalističnega tržnega gospodarstva. Torej je kapitalistična svetovna politika takšna, da si, če je potrebno, ohranja odprta zožena področja za kapitalsko uvrednotevanje tudi s fizičnim uničenjem državnokapitalističnih dežel. »Obramba svobodnega sveta« pomeni obrambo določenega sistema pridobivanja profita, ki se upravičeno čuti ogrožen na podlagi rezultatov svoje lastne zgodovine.

Današnji svetovni položaj ter razmerja v posameznih deželah ne označujejo stabilizacija, organizacija in integracija, kot misli Marcuse. Nasprotno, kapitalistični svet je mnogo manj stabilen, organiziran in integriran kot recimo pred petdesetimi leti. Današnja mešanica svobodne in usmerjane produkcije, svobodnih in kontroliranih tržnih razmer v isti meri onemogoča tako »avtomatsko« kot »usmerjano« integracijo v nacionalnem in svetovnem gospodarstvu, namesto da bi prinesla večji red. Razen tega vodita nacionalizem kot imperializem ter nacionalizem kot nasprotje imperializma v vse večji mednarodni razkroj v času, ko bi bila svetu resnično potrebna svetovna in konkretna produkcijska razmerja najširše ekonomske integracije, da bi postale upravičene vsaj najbolj pereče potrebe svetovnega prebivalstva.

XII

Kapitalizem že davno ni več napreden produkcijski način, postal je — kljub nasprotnemu videzu — nazadnjaški način družbene produkcije. Privedel je do delitve sveta na maloštevilne visokoindustrializirane dežele in na številne dežele, ki se same niso sposobne osvoboditi stanja vse večje revščine. Toda usode vseh dežel so medsebojno neolčljivo prepletene; celotna svetovna situacija bo nazadnje določala prihodnost vsake posamezne dežele. Tudi izglede za bogate dežele je treba obravnavati v zvezi z odnosi, ki vladajo v svetu, če pa jih obravnavamo tako, potem so dejansko mračni. Družbeni in politični predpogoji blagostanja so komajda ustvarjeni — in to vpričo svetovne človeške revščine.

Vladajoče kapitalistične sile, ki nimajo nobene možnosti več, da bi iz lastnega delovnega prebivalstva iztisnile tisto presežno delo, ki je nujno za zagotovitev donosne privatne akumulacije kapitala, se danes soočajo z dejstvom, da so usahnili tudi izvori presežnega dela v razvitem delu sveta. Prekomerna akumulacija v razvitih deželah je

najpomembnejši razlog za nizko akumulacijo v nerazvitih deželah. Ker profitov v industrijsko razvitih deželah z nadaljnjo akumulacijo kapitala ni več mogoče večati v zadostni meri, se ti zaradi pomanjkanja kapitala zmanjšujejo tudi v zaostalih deželah. Dolgotrajno izkoriščanje nerazvitih območij počasi zavira tudi nadaljnjo možnost njihove eksploatacije. To pa učinkuje na že tako nezadostne profite v razvitih deželah. Zaradi tega bodo te skušale izkoriščanje povečati, namesto da bi ga zmanjšale; če to več ne uspeva v sodelovanju s tradicionalnimi vladajočimi razredi v zaostalih deželah, potem poskušajo z neokolonializmom, to pomeni v sodelovanju z novimi vladajočimi razredi, ki so nastali z antikolonialnimi gibanji.

Vendar pa nadaljnje posredno ekonomsko obvladovanje nerazvitih dežel s strani zahodnega kapitalizma ne daje nobene rešitve za dejanske potrebe velikih množic prebivalstva v njih, pa tudi temeljni problem dobička za zahodni kapitalizem s tem ni rešen. To gospodarstvo lahko s pomočjo brutalnega zatiranja vseh uporov, ki nastajajo iz naraščajoče socialne bede, ohrani življenjsko sposobnost razpadajočega svetovnega kapitalističnega gospodarstva le še nekaj časa. Zlahka moremo napovedati, da bo prevladujoča revščina v nerazvitih delu sveta vedno pogosteje vodila v nove upore proti gospodujočim tujim silam, pa tudi proti lastnim kolaboracionistom.

Seveda ima Marcuse prav v tem, da panti v nerazvitih deželah niso proletarska gibanja v Marxovem smislu. Tudi če bi ta nacionalno-revolucionarna gibanja uspela, bi to privedlo najdlje do družbenih odnosov, ki označujejo kapitalistični svet vzhoda ali zahoda, kjer stanje ne kaže na možnost proletarskih revolucij v Marxovem smislu. Po Marcuseju »potane Marxov ‚proletariat‘ spričo dejanskosti delovnih razredov v razvitih industrijskih družbah mitološki pojem, (in) Marxova ideja spričo današnjega socializma sen.«⁵⁵ Vendar pa ne obstaja »današnji socializem«, ki bi s svojo strukturo dokazoval neuresničljivost Marxovega koncepta socializma, to pomeni koncepta brezrazredne družbe brez ekonomskih vrednostnih odnosov. Pa tudi dejanskost delovnih razredov v razvitih industrijskih deželah ne nasprotuje realni vsebini Marxovega koncepta proletariata samo zato, ker se je njihov življenjski standard izboljšal in ker je njihova razredna zavest skopnela. Slejkoprej ostane družba razcepljena na lastnike produkcijskih sredstev in razlaščene delovne razrede, na kontrolorje kapitala in nemočne mezdne delavce.

Le če sprejmemo, da se *status quo* ohranja, lahko upamo, da je mogoče družbene probleme razrešiti v okviru obstoječih institucij, da se je zgodovina spričo doseženih razmerij ustavila, da je možno znikati vlogo proletariata v zgodovini — to pomeni vlogo ogromne večine prebivalstva v razvitih industrijskih deželah, ki je nujno lahko le opozicionalna vloga in se more zato izraziti v spet prebujeni ali na novo prebujeni razredni zavesti. Seveda Marcuse ne dvomi v na-

⁵⁵ Der eindimensionale Mensch, str. 203.

daljnji zgodovinski razvoj: že sama avtomatizacija, tako poudarja, »nakazuje možnost revolucije v kapitalizmu.« Vendar pa je to po njegovem mnenju »dolga proces«, tako da »revolucije ni mogoče planirati za danes in jutri«. Zaradi tega Marcuse svoje pesimistične napovedi opremi z dodatkom »v bližnji prihodnosti«. Toda kaj vsebuje izraz »bližnja prihodnost«, če ne priznanje nekih temeljnih usmeritev, ki zadevajo in spreminjajo obstoječa razmerja v določeni smeri. Potemtakem ne smemo poudarjati možne stalne trdnosti obstoječih razmerij, temveč sile znotraj razmerij, ki oznanjajo njihovo razrešitev.

Kaže, da Marcuse verjame in hkrati obžaluje, da so novejša in pričujoča razmerja pri delavcih, živečih v »izobilju« v industrijsko razvitih deželah nespremenljiva. Tradicionalna marksistična razlaga, da je pomeščanjenje delavskega gibanja zajelo le maloštevilno delavsko aristokracijo, po Marcusejevem mnenju ne drži več, ker »so spremenjene delovne metode in zvišanje življenjskega standarda napravili večino organiziranega delavskega razreda za delavsko aristokracijo, medtem ko je to v Leninovih časih veljalo le za manjšino.⁵⁶ Po Marcuseju se je izvršila v samem delavskem razredu razcep, s katerim so skoraj vsi organizirani delavci postali delavska aristokracija«;⁵⁷ to je privedlo do »nove vrste solidarnosti v delavskem razredu« — »solidarnosti med delavci, ki imajo delovno mesto in določeno varnost; nasproti tem pa stoje tisti, ki so brez dela, in tudi nič ne kaže, da ga bodo v bližnji prihodnosti dobili.«⁵⁸

Toda tu ne gre samo za novo solidarnost delavskega razreda, temveč za zmoto o sleherni solidarnosti, kajti tudi med organiziranim delavstvom — ki ga predstavlja samo manjšina — ne obstoji solidarnost, temveč največkrat le nekak medsebojni sporazum o spoštovanju delovnih monopolov različnih sindikatov. Sindikati so postali reakcionarni preprosto zato, ker tržna razmerja, v katerih delujejo, niso več napredna, temveč zastarela družbena razmerja. To ni vprašanje »družbene integracije«, pri kateri sovpadajo interesi dela in kapitala, temveč je le izraz nadaljnjega obstoja zastarelih institucij v razpadajočem tržnem gospodarstvu.

Toda na ta način njihov današnji družbeni položaj ne bo zagotovljen za vse čase. Ker kapital od brezposelnih ne dobi nič, temveč jih mora podpirati v taki ali drugačni obliki, lahko (če mora dobiti — to pa mora) dobi kaj le od zaposlenih delavcev. Zelo težko, če ne celo nemogoče, je znižati doseženi standard, ne da bi s tem izzvali težavne družbene pretrese. Če izvzamemo vojno obdobje, ko ohranja socialni mir z vojaškimi sredstvi, potem država nikoli ni skušala resno znižati družbenega standarda. Prej je v obdobjih depresije zadostoval pritisk brezposelnih na trg dela, da bi znižali mezde v določenem obsegu. Vendar pa je učinkovita sindikalna organiziranost večini delavcev kmalu omogočila, da so ohranili doseženi nivo mezd. Namesto da bi

⁵⁶ Socialism in the Developed Countries, str. 145.

⁵⁷ *ibid.*

⁵⁸ *ibid.*

zmanjševali mezde, se je njihova produktivnost zvišala, s čimer je bilo mogoče povečati rentabilnost kapitala kljub »nefleksibilnim« mezdám. Spričo današnjih pogojev in spričo nadaljnje avtomatizacije pomeni to vse večje nadomeščanje dela s kapitalom.

Visok življenjski standard, ki je bil dosežen v industrijskih deželah, mora končno ogroziti samo ekspanzijo kapitala. Kajti, da bi ohranili ta življenjski standard pri padajočih profitnih merah, je treba stalno širiti neprofitonosno produkcijo, ker ima spričo vladajočih razmerij (ali razmer) isti pomen kot naraščajoča brezposelnost. Brezposelnost povzroča vedno večje stroške in skupaj z vsemi drugimi stroški »izobilja« bo prej ali slej skrajno obremenila celo najvišjo »gospodarsko in tehnično storilnost«. »Izobilja« ni mogoče ohraniti, če se ne spremeni samo bistvo družbe. Prav »izobilje« samo in družbene težave, ki nastanejo zaradi njegovega zmanjšanja, s spreminjajo v revolucionarne sile.

To še ne pomeni, da »izobilje« avtomatično vodi v revolucijo. Pomeni samo, da ni le popolno obubožanje tisto, ki lahko pripelje do opozicijskih vlad. Ljudi ni treba potisniti pod eksistenčni minimum, da bi se začeli puntati; vzkipijo lahko že pri prvih omejitvah svojega normalnega življenjskega standarda ali pa, če jim je doseganje zahtevanega življenjskega standarda onemogočeno. Čim višji življenjski standard imajo, toliko težje občutijo vsako odpoved in toliko trdnovratneje se držijo svojih življenjskih navad. V tem smislu lahko za ukinitve obstoječega konsenza zadostuje delna izguba prevladujočega »izobilja«.

Na nekem mestu pravi Marx, da je »proletariat revolucionaren ali pa ne«. Dandanašnji to ni in čisto mogoče je, da tudi v prihodnje ne bo. Toda to ni gotovo. Marx pravi tudi, da so »vladajoče ideje ideje vladajočega razreda«, kar ne izključuje nastanka subverzivnih idej! Nedvomno se bodo subverzivne ideje širile le ob nezadovoljstvu; v današnji družbi blagostanja pa prevladuje zadovoljstvo, pa čeprav gre za lažno blagostanje. Tako vlada enodimenzionalna ideologija v družbi brez opozicije. Ker v takšnih pogojih ni mogoče pričakovati nič drugega, se nismo podrobneje ukvarjali z Marcusejevimi prodornimi in kritičnimi analizami vladajoče ideologije v razviti industrijski družbi. Pri tem se strinjamo z vsemi njegovimi opažanji in smo mu zanje hvaležni. Po Marcuseju je bilo od Marxa naprej pričakovati, da bo »razvita enodimenzionalna družba spremenila razmerje med racionalnim in iracionalnim. V ospredju fantastičnih in blaznih vidikov racionalnosti je področje iracionalnega postalo mesto dejansko racionalnega.«⁵⁹ končni rezultat kapitala in blagovnega fetišizma.

V resnici pa še vendarle obstaja nefetišistična racionalnost, za kar je priča Marcuse sam, vendar je to mogoče za vse praktične namene zanemariti. Obstoječa opozicija ostaja v popolni temi. Ne more postati družbena sila, ker za zdaj ne zastopa nobenih materialnih interesov, ki bi bili tako izraženi, da bi se lahko zoperstavili onim ma-

⁵⁹ Der eindimensionale Mensch, str. 528.

terialnim interesom, na katerih temelji vladajoča ideologija in vladajoči nesmisel. Kjer opozicija nima nobene materialne moči, preneha delovati kot učinkovita opozicija. Globlje razumevanje mislečih ljudi, ki lahko prezirajo družbo in njene žrtve, ker le-te tako bornirano branijo vladajočo iracionalnost, postane razkošje. Vendar je nemočna manjšina prisiljena, da s to iracionalnostjo živi in jo nujno sprejema, kar se nato spremeni v vrlino, da bi bilo bolj okusno. Tudi tam, kjer opozicija privzame politično formo, se izraža neprimerno, tak primer je boj ameriških črncev za več državljskih pravic; nesmiseln in celo v svoji nesmiselnosti nedosegljiv cilj. »Outsider« (Aussenseiter) se ne more postaviti izven obstoječih razmer, če noče s požiganjem in ropanjem zastaviti vsega, s svojim življenjem vred. Toda s tem se že spet znajde na poti k neki racionalni realnosti.

Osamljene vstaje razočaranih manjšin lahko organi, ki reprezentirajo zadovoljno večino, pri čemer ta vključuje proletarske množice, brez napora kontrolirajo. Naj bodo črne ali bele, »skupine izvržencev in odpadnikov« je mogoče postopno uničiti ravno z eksistenčnimi pogoji, v katerih živijo. Ker pa njihovo število dejansko narašča, bo vse pogosteje tako njihovo upiranje kot pazljivost mnogih zadovoljnih, vključujoč možnost, da se lahko nekega dne tudi oni znajdejo na kupu človeških odpadkov kapitalizma. Preteklost je pokazala, da naraščanje družbene bede daje moč prav isti bedi in da lahko vodi v zavestno akcijo za njeno preseganje. Če Marcuse glede nezaposlenih pravi, da so »ekonomske in tehnične kapacitete obstoječih družb dovolj velike, da dovoljujejo spravo in popuščanje zaposlenim, njihove oborožene sile pa dovolj izurjene in opremljene, da uredijo izredne situacije,«⁶⁰ potem pravilno opisuje obstoječe razmere v industrijsko razvitih deželah. Toda to, kar je res danes, ne bo nujno res tudi še jutri in bo vedno manj res, če se bo trend kapitalističnega razvoja nadaljevala tako kot v preteklosti.

Seveda se ni mogoče ravnati po preteklih dogodkih. Ti ne morejo biti ponovljivi. Lahko, da je doba revolucije res minila in da je enodimenzionalna, stacionarna, totalitarna družba neizogibna. Toda če ne moremo presojati na temelju preteklih izkušenj, potem sploh ne moremo soditi. V tem primeru je mogoče vse — celo proletarska revolucija. To predpostavlja nadaljnji obstoj proletariata, ki se menda že nahaja v obdobju razpadanja, in sicer tako glede razredne zavesti kot glede na svojo družbeno funkcijo. Pogosto je razlikovanje med »klasičnim delavskim razredom«, to pomeni industrijskim proletariatom v Marxovem pomenu, ter modernim delavskim prebivalstvom, kjer le manjši del izvaja produktivno dejavnost. Vendar je to razlikovanje umetno, kajti proletariati se od buržoazije ne razlikuje po posebnih dejavnostih, ki jih izvaja, temveč po tem, da ne more razpolagati s svojo eksistenco, ker nima kontrole nad produkcijskimi sredstvi. Kakršnekoli dejavnosti že izvajajo, so mezdni delavci proletarci. Tudi če je danes manj delavcev zaposlenih v neproduktivnih, t. i. usluž-

⁶⁰ ibid. str. 267.

nostnih dejavnostih, ostane njihov družbeni položaj nasproti kapitalistom nespremenjen. Zaradi koncentracije kapitala in odprave posejdujočega srednjega sloja, je danes proletarcev več kot kdajkoli prej. Seveda je res, da znatni del teh odvisnih dobiva dohodek, ki jim omogoča meščanski ali malomeščanski življenjski standard. Vendar z ozirom na življenjski standard ogromna večina spada v skupino mezdnih delavcev ne glede na to, kako reproduktivno je lahko njihovo delo.

Delovno prebivalstvo ni rado proletariat in nasprotovanje priznanju lastnega družbenega položaja prispeva k enodimenzionalnosti vladajoče ideologije. Da pa bi vendarle izpolnili svojo družbeno funkcijo, morajo ideologi imeti določeno razumevanje za dejanske razmere; če izgubijo vsak odnos do realnosti, so v nevarnosti, da postanejo neučinkoviti. Medtem ko dobro plačan delavec noče priznati svojega proletarskega položaja, nezaposleni toliko prej pristanejo nanj, obubožani pa, ki so obravnavani kot odpadniki, končno nimajo nobene izbire. Vendar pa spoznanje lastnega družbenega položaja še ne pomeni isto kot revolucionarna razredna zavest. To spoznanje je le prvi predpogoj za razvoj protikapitalistične ideologije in gibanja.

Če je Marx govoril o »zgodovinskem poslanstvu« delavskega razreda, da napravi konec kapitalističnemu sistemu, potem je mislil razlastitev maloštevilnih s strani mnogih. Pravilno je razsodil, da vodi ekspanzija kapitala tudi v razdelitev družbe na manjšino kapitalistov in veliko večino razlaščenih ljudi, pri čemer so slednji prisiljeni prodajati svoje delo, da bi ohranili svojo eksistenco, in ne morejo eksistirati, če njihovo delo ni kupljeno. Industrijski proletariat izpred stotih let je medtem postal amorfna množica tistih, ki prejemajo mezde in so odvisni od volje trga in od slučajnosti procesa akumulacije. Naj o sebi razmišljajo kakorkoli, nikakor ne spadajo v vladajoči, temveč v vladani razred.

Kapitalizem je v temelju dvorazredna družba, ne glede na statusno diferenciacijo v posameznem razredu. Vladajoči razred odloča; drugi razred ne glede na svojo statusno diferenciacijo podleže tem odločitvam, ki oblikujejo splošna družbena razmerja, čeprav so bile sprejete glede na posebne potrebe kapitala.

Vladajoči razred ne more ravnati drugače kot to počne; kar pomeni, da bo na razumnejši ali inteligentnejši način storil vse, da bi se obdržal kot vladajoči razred. Tistim, ki nimajo vpliva, ni treba soglašati s sprejetimi odločitvami, ker te morda nasprotujejo njihovim lastnim interesom ali pa jih sploh imajo za napačne. Vendar pa bi za to, da bi vplivali na te odločitve ali jim spremenili smer, potrebovali lastno moč. Odločitve vladajočih morajo biti stalno usmerjene na področje produkcije in biti vidne, ker so distribucija in potrošniške navade v isti meri odvisne od produkcijskega načina. Razred, ki ne izvaja kontrole nad produkcijskim procesom, ne more vladati ali vsaj sodelovati pri vladanju. Kontrola produkcije se izvaja s kontrolo produkcijskih sredstev ter z ideologijo in oblastjo. Toda niti lastnina niti ide-

ologija niti oblast ne morejo ničesar producirati. Celotna družbena stavba temelji le na produktivnem delu. Delavci, ki producirajo, latentno razpolagajo z več družbene moči kot katerakoli druga družbena skupina in vse druge družbene skupine skupaj. Za to, da bi latentno moč spremenili v dejansko, sta potrebna le spoznanje družbene resničnosti in uporaba poznavanja le-te za dosego tistih ciljev, zadevajo producente same.

Glavna naloga meščanske ideologije je negiranje tega dejstva. To se kaže npr. v ekonomskih teorijah in v splošnem podcenjevanju rezultatov produktivnega dela. Vendar je, kljub prevladujoči predstavi njegovega vse manjšega pomena, industrijskemu proletariatu posvečene več pozornosti kot kdajkoli poprej. Njegova potencialna moč, da bi zavladal družbi, ni bila namreč nikdar tako velika, kot je danes. Tehnična in organizacijska »socializacija« produkcije, to pomeni naraščajoča soodvisnost nacionalne gospodarske produkcije in popolna odvisnost celotnega prebivalstva od neprekinjenega poteka produkcije, dajeta delavskemu razredu skorajda absolutno oblast nad življenjem in smrtjo družbe. Družbo bi lahko uničili, če bi preprosto prenehali delati. Medtem ko to ne more biti njihov namen, ker pripadajo prav tej družbi, pa ne bi nič manj pretresli družbo v njenih temeljih, če bi se odločili, da spremene njeno strukturo. Sindikati so se prilagodili kapitalističnemu establishmentu prav zato, da bi kontrolirali delavske nemire; zaradi tega vlade — vključno z delavskimi vladami — sprejemajo zakone proti stavkam, medtem ko totalitarni režimi, ki se najbolj zavedajo latentne moči delavstva, stavke popolnoma prepo-vedujejo.

Ker ima industrijski proletariat latentno moč za spreminjanje družbe, je slej ko prej razred, od katerega je odvisna dejanska sprememba družbe. Tu hočemo opozoriti na to moč ne glede na vprašanje, ali se ta moč kdaj uporablja oziroma ali jo je mogoče uporabiti. Vsekakor, če ta moč in možnost njene uporabe ne bi bili realni, potem res ne bi bilo utemeljeno nobeno upanje na prevladovanje vladajočih prisil in prisilnih sredstev z neko drugo materialno silo. Ostalo bi edino upanje, da bi se lahko spremenile gole ideje, vladajoča ideologija ter materialni interesi, na katerih temeljijo.

Vsi družbeni spopadi so obenem tudi ideološki; toda, če naj bodo uspešni, mora obstajati materialni rešitelj, da bi premagali obrambna prizadevanja obstoječe družbe. Ni čisto nepredstavljivo, da bo naraščajoča iracionalnost vodila v preobrat pri množici prebivalcev in — neodvisno od razredne pripadnosti — do prepričanja, da ni niti nujno niti smiselno še naprej ohranjati izkoriščevalskih razrednih razmerij, pač pa, da bi družba lahko bila preoblikovana v skladu z interesi razumne zagotovitve eksistence. To bi kulminiralo v zmagi razuma nad iracionalnimi razrednimi interesi ter samoodpravi vladajočega razreda. Če se ne bo zgodil takšen čudež, potem se bo potrebno boriti za novo družbo z vsem razpoložljivim orožjem, tako na ideološkem področju kot na področju realnih razmerij moči.

Nobenega dvoma ni, da se široki sloji prebivalstva, ki običajno niso bili všteti v delavski razred, v krizi priključujejo le-temu in se upirajo vladajočemu razredu. Ze danes, ko so delavci precej apatični, kažejo študentje, intelektualci in drugi člani neposedejuočega srednjega razreda znaten interes za navidezno izolirana področja problemov, kot so vojna, razoroževanje, državljanske pravice itd... Vendar ostajajo njihovi protesti neučinkoviti, če se ne morejo opreti na učinkovito politično silo, ki bi lahko izhajala le iz delovnega prebivalstva. Če ni proletarske revolucije, potem sploh nobena revolucija ni mogoča.

Po Marcuseju revolucije delavskega razreda v industrijsko razvitih družbah ne kaže več pričakovati. Tudi če bi jo glede na okoliščine pričakovali, kontrola produktivnih sil »od spodaj« ne bi privedla do družbene spremembe. Predstava takšne kvalitativne spremembe »je bila in je veljavna tam, kjer so delavci bili in so še živa negacija in obtožba obstoječe družbe. Kjer pa je ta razred postal opora vladajočemu načinu življenja, bi se njegov vzpon na kontrolo tega le podaljšal.«⁶¹ Z drugimi besedami: buržoazija in proletariat sta zdaj zamenljiva; ne glede na to, kateri razred vlada, se etablirani način življenja v osnovi ne spremeni. Če je delavski razred postal »opora« vladajočega načina življenja, potem so vsi drugi razredi to gotovo že dolgo, toda medtem ko je »izobilje«, ki je napravilo delavca za »oporo«, lahko precejšnje, pa vendarle ni nič v primeru z »izobiljem«, ki so ga deležni drugi razredi. Nedvomno obstaja neenakost v »izobilju« in zato boj za relativno udeležbo v splošnem »izobilju«. V tem tekmovanju ne more biti nihče zadovoljen in dejansko se vsi ljudje ne čutijo v »izobilju«. Dejansko je »izobilje« delavskega razreda celo v najbolj razvitih družbah precej negotova priložnost, ki je dosegljiva s čisto izjemnimi prizadevanji v produkciji. Kljub temu kaže, da zadoštuje, da je delavec zadovoljen vsaj tako, da ne razmišlja o koristnosti družbenih sprememb. Hipoteza o »kontroli od spodaj«, ki bi pustila stvari nespremenjene, tako praktično ni preizkušena.

Bistveni poudarek celotne problematike sloni na v kapitalizmu predpostavljani možnosti ohranitve pričujočega življenjskega standarda delovnega prebivalstva. V vseh predhodnih utemeljitvah smo kapitalizmu to sposobnost odrekli. Brez dvoma je iz današnje situacije mogoče razbrati takšno sposobnost, vendar to za prihodnost nič ne dokazuje. Vdločilnoč je, kam gre nadaljnji razvoj, kajti kljub »izobilju« na majhnem delu sveta postajajo razmere, v katerih živi večina človeštva, iz dneva v dan neznosnejše in grozljivejše. Tega razvoja ni mogoče zadržati v okviru kapitalizma; konec kapitalizma pa si je mogoče predstavljati samo kot konec razrednih socialnih razmerij in kot ukinitve delavskega razreda. Enodimenzionalna družba eksistira le kot ideologija; v vsakem drugem oziru ostane kapitalistična družba v prvotnem pomenu. Ideološki konformizem je mogoč le v obdobjih blagostanja; v drugih se spet razkroji. Toda, če vsa teoretska razglabljanja niso popolnoma brez vrednosti

⁶¹ *ibid.* str. 263.

in kolikor dovoljujejo napovedi, potem ne nakazujejo le zmanjšanja kapitalističnega blagostanja, temveč konec kapitalizma samega.

Pred koncem kapitalizma lahko vsekakor nastopi obdobje, v katerem kapitalistični sistem prevzame bistvene državokapitalistične poteze. Prehod v državokapitalistično fazo pa še zdaleč ne bi pomenil socialistične revolucije: državni kapitalizem bi prinesel prenos kontrole nad produkcijskimi sredstvi — s tem pa nad produkcijo in razdelitvijo — z dosedanjih lastnikov na politične grupacije, ki se organizirajo kot država. Proletariat bi ostal vladani razred, ki ne more odločati o svoji lastni usodi. Takšna državokapitalistična revolucija je do neke mere verjetna, ker bi se uresničila kot logični zaključek vse večjega vpliva države na gospodarstvo in družbeno življenje nasploh in ker bi sledila znanemu vzorcu že etabliranih državokapitalističnih sistemov, ki jih danes nasploh obravnavajo kot socialistične. Pri tem državni kapitalizem v t. i. socialističnih deželah prvotno ni bil ustvarjen s ciljem odprave delavskega razreda, temveč prav za njegovo pospešeno oblikovanje. Vendar se zdaj za prikritje povečanega izkoriščanja uporablja socialistična ideologija, kar je delno razumljivo spričo izvršenega podržavljenja produkcijskih sredstev. V industrijsko razvitih deželah bi državni kapitalizem nasprotno ustvaril prav tako iracionalni sistem kot kapitalizem. Problemov teh dežel ni mogoče rešiti s povečanim izkoriščanjem, temveč le z odpravo sistema izkoriščanja. V teh deželah ravno naraščajoča produktivnost spodkopava profitno možnost kapitala, s tem pa glavni motiv vsakega drugega kapitalističnega razvoja. To pa zato, ker se kapital tu prikazuje kot privatna lastnina pod pritiskom tržnih razmerij, v katerih prisila ustvarjanja nadaljnjega kapitala obvladuje kapitaliste, namesto da bi ti obvladovali njo. Vendar pa profiti nastanejo iz presežnega dela in celo, če se profitno določeno oblikovanje kapitala prekine, produkcijski proces še naprej zahteva delo in presežno delo. Če ima država monopol nad produkcijskimi sredstvi, lahko sama določi razmerje med delom in presežnim delom. Produkcijski proces in proces razdelitve lahko usmerja s stališča enakosti ali neenakosti. Enako kot vladajoči v deželah, kjer kapitala primanjkuje, ohranjajo razredna razmerja v okvirih državnega kapitalizma, lahko store tudi vladajoči v industrijsko razvitih državah. Zanje ne bi veljalo isto »opravičilo«, vendar bi lahko ustvarili politični mehanizem zatiranja, ki ne bi bil odvisen od »opravičila«. Razredna razmerja so lahko konzervirana prav za ohranitev privilegirane razreda in plansko gospodarstvo bi lahko bilo planirana razredna družba.

Začela bi se revolucija, toda ne socialistična. Jedro te je prav podružbljanje produkcijskih sredstev, s tem pa kontrola producentov nad rezultati njihovega dela in njihovo razdelitvijo. Drugače eno obliko meznega suženjstva nadomesti druga — ne glede na možnost, da je ena lahko bolj prijetna od druge. Socializem se lahko udejanji samo s samoodločanjem delavskega razreda, pri čemer samoodločanje obsega vse produktivne in ustvarjalne dejavnosti, od katerih je odvisno

življenje in ki ga oplemenitijo. Merilo za zavestno oblikovanje družbenega produkcijskega procesa in delitev dobrin morajo biti interesi celotne družbe. Da bi to omogočili, je treba prekiniti gospodarstvo nekega posebnega razreda nad družbo, tako da so potrebne nove forme družbene in gospodarske organizacije, katerih smotrnost je treba eksperimentalno preveriti in izboljšati. Družbena sprememba, ki ukinja kapitalistični način življenja, pomeni isto kot revolucija delavskega razreda, kajti s stališča produkcije je samo ta razred sposoben spremeniti družbo v brezrazredno in razumno skupnost.

Socializma se ne da ustvariti z golo spremembo oblik vladavine. Ob tem je potrebna radikalna sprememba družbe, v kateri odločajo producenti sami. Socialistično planiranje mora biti organizirano tako, da planerji in producenti zastopajo iste interese ter postanejo deli enotne produkcijske organizacije. Pri obstoječem izobilju bi lahko razdelitev v industrijsko razvitih deželah tekla brez vsakih vrednostnih odnosov, prav v tem smislu pa bi lahko dosegli »enotnost«.

Vendar pa tu ni treba razpravljati niti o praktičnih možnostih socializma niti izčrpno opisovati za to potrebne institucije. Velja le zabeležiti, da mora biti zamenjava kapitalizma s socializmom nujno delo razreda, ki producira.

Da se vrnemo nazaj na trdna tla: spričo dosedanjega razvoja delavskega razreda se uresničitev socializma prav zaradi nepogrešljivosti delavcev še bolj oddaljuje in očitno postaja le še »Marxov sen«. Toda samo pomislimo na to, kam bo razvoj brez socialistične revolucije najverjetneje vodil, da bi si predstavljali možnost nekega drugega načina ravnanja delavskega razreda. To, kar se mora neizogibno zgoditi, se delno že dogaja: poskus projekcije vpričnih razmerij v bližnjo prihodnost kaže absolutni utopizem, ki ostaja pri reševanju družbenih problemov s kapitalističnimi sredstvi. Fraza »socializem ali barbarstvo« kaže na edino realne alternative; vendar pa bi sile, nasprotne od tistih, ki so stanje barbarstva vzpostavile, le-tega spet lahko spremenile.

Nobenega dvoma ni, da bo beda, ki grozi svetovnemu prebivalstvu, zdaleč prekosila vse dosedanje in bo zajela celo tiste privilegirane manjšine v razvitih deželah, ki mislijo, da so imune pred posledicami svojega lastnega početja. Ker za protislovja kapitalistične produkcije ni nikakršnih ekonomskih rešitev, skušajo proizvesti »ekonomske rešitve« s političnimi sredstvi, ki ustrezajo socialno-ekonomski strukturi kapitalizma. To pomeni, da privzemajo destruktivni vidiki kapitalistične družbe vse bolj nasilen značaj; v notranji politiki z naraščajočo produkcijo izobilja, v zunanji politiki pa s pustošenjem ozemlja tistih narodov, ki se niso pripravljene podrediti profitnim interesom kapitalističnih sil, ker bi to pomenilo njihov propad. Medtem ko bo splošna beda rasla, bodo izginile tudi dosedanje oaze »izobilja«, kajti prednosti naraščajoče produktivnosti se ob neusmiljenem lovu za profiti, ki so vse manjši, izničijo.

Seveda si je mogoče predstavljati, da delovnega prebivalstva ni mogoče z ničemer vznemiriti; da bo raje prenašalo najhujšo bedo, kot da bi se uprlo sistemu, ki je zanjo odgovoren. Toda pri tem ne gre ize-
načiti pomanjkanja razredne zavesti s pomanjkanjem inteligence. Mnogo verjetneje je, da sodobni delavski razred ne bo mogel neskončno prenašati vsega, kar mu je namenil kapitalistični sistem; lahko bi dosegli točko, ko bo inteligenca zaobsežena v razredni zavesti.

Pripravljenost za revolucionarno ravnanje ne predpostavlja, da je nujen obstoj opozicijskega ravnanja že pred prvim samostojnim korakom. Delavski razred, ki se v določenih pogojih obnaša apatično, bi lahko v drugih pogojih postal uporniški razred. Ker je bil prav ta razred tisti, ki so ga spremembe usode kapitalistične produkcije ali kapitalistična vojna prizadevanja najbolj prizadela, bi lahko prvi prekinil z enodimenzionalno ideologijo kapitalističnega gospodarstva.

Toda tudi tega ni mogoče napovedovati z gotovostjo. Kot je Marcuse pripomnil v neki drugi zvezi, obstoji ena sama možnost. Toda to ni ena sama možnost zaradi tega, ker bi del proletariata ušel kapitalističnemu procesu integracije, temveč, ker bi kapitalizem lahko uničil svet, preden se ponudi možnost, da se mu to prepreči. Integracija v smrti je edina možnost integracije, ki je kapitalizmu dejansko na razpolago. Če kapitalizem ne bo ubral te poti, potem enodimenzionalni človek ne bo več dolgo obstajal. Pri prvem zlomu kapitalističnega gospodarstva bo izginil — v potokih krvi, ki jih kapitalizem že zdaj pripravlja. Na vrhuncu svoje moči je kapitalizem hkrati tudi najbolj ranljiv: nobenega drugega izhoda nima kot konec. Naj bodo možnosti za revolt še tako majhne, pa vendar ne gre vreči puške v koruzo.

Članek je sestavljen del magistrskega dela s področjem ženske delovne sile v deželah v razvoju v procesu restrukturiranja svetovne industrije, ki je bila izdelana v okviru podiplomskega študija na Ekonomski fakulteti B. Kidriča v 1984. letu. Naloga analizira selitve nekaterih proizvodnih procesov v dežele v razvoju zaradi koristenja omenjene delovne sile, način in sklerje (predvsem transnacionalna podjetja) te selitve ter daje prikaz načina zaposlovanja in pogojev dela v takih industrijah. V zaključku analizira pomen takega razvoja za gospodarstva dežel v razvoju, njihovo vključevanje v svetovni trg ter še posebej pomen zaposlovanja za ženske. Članek povzema poglavja, ki se ukvarjajo predvsem s žensko problematiko.

Zaposlovanje ženske delovne sile: osnovne značilnosti in primerjalne prednosti

Številčnost, starost in izobrazbena raven žensk, zaposlenih v relocirani industriji

V industriji v deželah v razvoju običajno ni zaposlena veliko ženske delovne sile, vendar se položaj s procesom relociranja delovno inten-

Industrija in ženske v deželah v razvoju

Maja Košak

Glede na aktualnost problematike (zaključek Dekade OZN za ženske, poudarjanje izvozne usmerjenosti našega gospodarstva, pogodbeni posli jugoslovanskih tekstilnih podjetij) objavljano v treh nadaljevanjih članek o problemih zaposlovanja žensk v deželah v razvoju v njihovi izvozni industriji.

Članek je sestavni del magistrske naloge z naslovom *Ženska delovna sila v deželah v razvoju v procesu restrukturiranja svetovne industrije*, ki je bila izdelana v okviru podiplomskega študija na Ekonomski fakulteti B. Kidriča v 1984. letu. Naloga analizira selitev nekaterih proizvodnih procesov v dežele v razvoju zaradi koriščenja cenene delovne sile, način in akterje (predvsem transnacionalna podjetja) te selitve ter daje prikaz načina zaposlovanja in pogojev dela v takih industrijah. V zaključku analizira pomen takega razvoja za gospodarstva dežel v razvoju, njihovo vključevanje v svetovni trg ter še posebej pomen zaposlovanja za ženske. Članek povzema poglavja, ki se ukvarjajo predvsem z žensko problematiko.

Zaposlovanje ženske delovne sile: osnovne značilnosti in primerjalne prednosti

Številčnost, starost in izobrazbena raven žensk, zaposlenih v relocirani industriji

V industriji v deželah v razvoju običajno ni zaposlene veliko ženske delovne sile, vendar se položaj s procesom relociranja delovno inten-

zivnih proizvodnih dejavnosti spreminja. Vrsta industrije, primerne za selokacijo, je značilna tudi po tem, da zaposluje predvsem žensko delovno silo v razvitih deželah kot v deželah v razvoju. Ugotavljajo, da je visoka stopnja vključenosti ženske delovne sile v proizvodnem delu močan pokazatelj primernosti take proizvodnje za selokacijo.¹ Podatki o zaposlenih v izvoznih proizvodnih conah kažejo izrazito osredotočenje ženske delovne sile, saj so v večini izvoznih proizvodnih con nad 80 % vseh zaposlenih ženske. V Mehiki je 85 % delavcev v maquiladorah² ob ameriški meji ženskega spola. V Južni Koreji je med vsemi zaposlenimi v izvozni industriji 75 % žensk. V izvoznih conah Kaohsiung, Nantze in Taichung je med vsemi zaposlenimi 80 % žensk. Podobno koncentracijo ženske delovne sile ugotovimo tudi v »mlajših« izvoznih conah, kot npr. na Mauricijusu ali v Šri Lanki (Katunayake Free Zone). Prav tako ni bistvenih razlik v osredotočenju ženske delovne sile med podružnicami transnacionalnih družb ali lokalnimi podjetji, ki na osnovi pogodb proizvajajo za izvoz.³

Podatki po posameznih industrijah še jasneje kažejo izredno koncentracijo ženske delovne sile. Ocenjujejo, da so leta 1977 v elektronski industriji samo ameriška podjetja v deželah v razvoju zaposlovala nad pol milijona delavcev, 90 % proizvodnih delavcev in praktično 100 % vseh delavcev pri tekočem traku (assemblers) pa je bilo ženskega spola.⁴ Med delovno silo, zaposleno v elektroniki v Maleziji, je 90 % žensk.⁵ V Južni Koreji je med vsemi zaposlenimi v tekstilni industriji 85 % žensk, v industriji igrač pa je tako v J. Koreji kot na Filipinih med vsemi zaposlenimi 90 % žensk.

Poleg visoke stopnje koncentracije zaposlovanja žensk v proizvodnji se je relocirana industrija odločila predvsem za zaposlovanje mladih deklet. Približno tretjina vse industrijsko proizvodne delovne sile v Južni Koreji so mlada dekleta v starosti od 14 do 24 let. Povprečna starost tekstilnih delavk je 19 let. V azijskih proizvodnih conah je v letu 1977 bilo 77,6 % delavk mlajših od 25 let in kar 90 % mlajših od 30 let. V Maleziji je v največji izvozni proizvodni coni v povprečju 85 % 85 % delavka v starostni skupini od 18 do 24 let, v nekaterih tovarnah pa so vse delavke stare od 16 do 25 let.

Spodnja meja za zaposlitev je v čini dežel v razvoju določena z zakonom (17 let v Mehiki, 16 v Maleziji, 14 v Hong Kongu in na Filipinih

¹ V ZDA je 90 % vseh proizvodnih delavcev v elektroniki in tekstilni konfekciji ženskega spola (podatki iz UNIDO: Women in the Redeployment of Manufacturing Industry to Developing Countries, str. 6—7).

² Maquiladoras — A profile of factory workers in Ciudad Juarez, 1979.

³ Susan P. Joeques tako ugotavlja, da je v izvozno usmerjeni tekstilni industriji v Maroku med vsemi zaposlenimi 85 % žensk, odstotek pa je višji v tistih podjetjih, ki so vezana na izvoz s podpogodbo. (Joeques Susan P.: Female — led Industrialisation Women's jobs in Third World Export Manufacturing in the case of Moroccan clothing industry, 1982, str. 11.

⁴ NACLA: Electronics — the Global Industry, april 1977.

⁵ Profile of Women in the Electronics Industry; ISIS — Women and New Technology; 1982, str. 13.

itd.), vendar zlasti domača industrija včasih zaposli tudi mlajše delavke.

Zgornja meja starosti je običajno določena s poroko delavke, do katere pride kasneje kot v povprečju v teh družbah. Skupna značilnost delavk je tako, da so neporočene ali vsaj brez otrok, če so poročene.

Za delavke v preseljeni industriji je značilna tudi sorazmerno visoka stopnja izobrazbe glede na splošno izobrazbeno raven deklet v teh deželah kot tudi glede na stopnjo znanja, ki ga zahteva delovno mesto. Čeprav za delo pri tekočem traku v elektroniki zadošča »osnovno znanje računskih operacij in pismenost«¹² zahtevajo delodajalci vsaj nekaj razredov srednje izobrazbe.⁶ Tudi v tekstilni industriji, kjer sicer ne zahtevajo srednje šole, imajo prednost pri zaposlitvi delavke z višjo stopnjo izobrazbe.⁷ Skupna ugotovitev delodajalcev je, da je bolj (ali dalj) šolana delovna sila bolj učinkovita, ker je bolj navajena na zunanje nadzorstvo. Mislijo, da daljše šolanje pomembno vpliva na razvoj delovne discipline in poslušnosti ter da usposobi delavke, da lažje prenašajo dolgo, naporno in enolično delo, ki je običajno predvsem v elektronski industriji. Torej se »izobrazba ne ceni zaradi nekih posebnih znanj, ki jih dosega, temveč zgolj zaradi osebnih značilnosti, ki naj bi jih izobrazena oseba imela.«⁸ Stopnja izobrazbe, ki jo npr. zahtevajo tudi investitorji v svojih podružnicah, je višja, kot se običajno zahteva za enaka opravila v razvitih državah, od koder se industrija seli.

Kakšno delovno silo relocirana industrija želi zaposliti in jo večinoma tudi zaposluje, nam nazorno ponazarja tale oglas, povzet iz lokalnega časopisa v Ciudad Juarezu v Mehiki: »Potrebujemo delavke, starejše od 17 in mlajše od 30 let, samske in brez otrok, najnižja izobrazba osnovna šola, najvišja eno leto srednje šole; sposobne za delo v vseh izmenah.«⁹

Razlogi za zaposlovanje ženske delovne sile

Štiri pomembne sestavine vplivajo na odločitev, da posamezne proizvodne procese preselijo v dežele v razvoju:

1. razpoložljivost praktično neomejene količine delovne sile,
2. zaposlitev najproduktivnejše delovne sile,

⁶ Lim Y. C. Linda: *Women Workers in Multinational Corporations: the case of the Electronics Industry in Malaysia and Singapore*; v *Transnational Enterprises Their Impact on Third World Societies and Cultures*, ed. by Kristina Kumar, 1980, str. 117.

⁷ Joeques Susan: op. cit., str. 17.

⁸ Isti vir, str. 20. Joeques dalje ugotavlja v razgovorih z delodajalci, da bi višjo stopnjo izobrazbe želeli tudi pri moški delovni sili, vendar jim ob danih mezdah to uspe samo pri ženskah, ki imajo tako malo možnosti za druge, bolj plačane zaposlitve. Tako je v povprečju 74 % delavk in samo 25 % delavcev, zaposlenih pri istih opravilih, končalo osnovno šolo.

⁹ Enrenreich B. in Fuentes A.: *Life on the Global Assembly Line*, 1981, str. 55.

3. zaposlitev najcenejše delovne sile,
4. zaposlitev najbolj »prilagodljive« delovne sile.¹⁰

Relocirana industrija raje zaposluje žensko delovno silo, ker je hkrati cenejša in produktivnejša v nekaterih operacijah v proizvodnih procesih kot moška delovna sila tako v razvitih kot v deželah v razvoju. Razloge za tako imenovane »primerjalne prednosti« ženske delovne sile v delovno intenzivni industriji običajno razvrščajo v tri skupine:

- a) telesne značilnosti,
- b) družbene in kulturne značilnosti,
- c) položaj žensk na trgu delovne sile, ki omogoča, da je plačilo za sicer produktivnejše delo nižje.

a) Telesne značilnosti

Običajna razlaga za zaposlovanje ženske delovne sile v delovno intenzivnih proizvodnjah je »naravna« prednost ženske pri delu, ki zahteva ročno spretnost. Žene običajno tudi opravljajo dela, ki terjajo ročno spretnost (šivanje, pletenje).

Tako naj bi ženske imele boljši in ostrejši vid, spretnejše roke, gibljivejše prste kot moški. Tako so naravno primernejše za delo pri tekočem traku (asemblažo) v elektroniki, poprejšnje znanje šivanja pa jih »usposablja« za delo v tekstilni industriji.

Prav te »naravne« značilnosti poudarjajo celo vlade nekaterih dežel v razvoju, ko prikazujejo svoje prednosti za tuje investitorje. V brošuri, ki jo je izdala malezijska vlada, je bilo na primer objavljeno takole besedilo: »Ročne spretnosti vzhodnjaške ženske so slavne po vsem svetu. Njene roke so drobne in njeno delo hitro in skrajno previdno. Kdo bi torej lahko bil bolj usposobljen po naravi in vzgoji za delo pri tekočem traku v proizvodnji, kot je vzhodnjaško dekle?«¹¹

Višja stopnja učinkovitosti za izvrševanje delovnih opravil v relocirani industriji torej po mnenju delodajalcev in zagovornikov ženske delovne sile v delovno intenzivni proizvodnji izvira predvsem iz telesnih značilnosti, ki so povezane s spolom. Vendar ta razlog ne zdrži podrobnejše razčlenbe. Če res velja, da so ženske po svoji naravi spretnejše pri natančnih ročnih opravilih, kako to, da se ta »naravna« prednost ne uveljavi pri zahtevnejših opravilih, npr. v mehaniki, v kirurgiji, kjer se prav tako zahteva velika ročna spretnost? Gibki prsti delavk so prej rezultat učenja tistih nalog, ki jih imajo v družbi za ženski primerna,¹² in so ga bila deležna dekleta od rane mladosti dalje od matere ali drugih ženskih sorodnikov. Ker tako učenje, ki poteka kot

¹⁰ Kreye Otto: op. cit.

¹¹ Malaysia: The Solid State for Electronics, povzeto po: Grossman R.: Women's Place in the Integrated Circuit; 1979, str. 8.

¹² Elson Diane in Pearson Ruth: The Subordination of Women and Internationalisation of Factory Production; iz knjige Marriage and the Market: Women's subordination in international perspective, ed. by Kate Young, Carol Wolkowitz and Roslyn McCullagh, 1981, str. 149.

številne druge ženske dejavnosti v okviru tako imenovanega gospodinjskega dela, ni vidno v družbi in ni družbeno priznано, imajo tako pridobljeno znanje za »naravno«.

S poudarjanjem naravnih razlik pa se tako poskuša uskladiti enakopravne možnosti in družbeno delitev dela. Vendar lahko naravne razlike pomenijo družbeno neenakost samo v neenakopravni družbi.¹³

Na to se navezuje tudi tale ugotovitev V. Stolke: »Izražanje družbenih odnosov v bioloških izrazih je zgolj ideološki mehanizem, da se družbeni dejavniki spremenijo v naravne in tako neoporečne dejavnike.«

b) Družbene in kulturne značilnosti

Poleg »telesnih« značilnosti, ki omogočajo, da delavke opravljajo svoje delo bolje in z višjo produktivnostjo, so še bolj pomembne tiste značilnosti delavk, ki izvirajo iz njihove vzgoje in tradicionalnega položaja žensk v patriarhalni družbi. »Ženske imajo pravilen odnos do dela,« meni vodja kadrovske službe v tovarni elektronike v eni izmed dežel v razvoju: »Lahko jih je nadzorovati, so prijetne in pripravljene sodelovati, z disciplino sprejmejo enolično, za vid naporno delo pri tekočem traku.«

Tudi v tekstilni industriji so delodajalci prišli do podobnih sklepov (kar je še posebej očitno v Maroku, kjer je običajno delala v tekstilni industriji moška delovna sila in se je razmerje šele s preusmeritvijo v izvoz začelo spreminjati v korist večjega zaposlovanja žensk): »Delavke so bolj ubogljiva, resna in manj problematična delovna sila kot moški.«¹⁴

Nekaj poskusov, da bi v obratih relocirane industrije zaposlili moške, se je neuspešno končalo. Na Tajvanu je vodja kadrovske službe tak neuspeh razložil tako: »Mladi delavci so preveč nemirni za opravljanje enoličnega dela, kjer ni nobene možnosti napredovanja (no career value). Če niso zadovoljni, sabotirajo stroje in celo grozijo predelavcu. Dekleta pa v najhujšem primeru le malo jokajo.«¹⁵

Pasivnost, poslušnost in potrpežljivost mladih deklet izvira tako iz vzgoje¹⁶ in splošnega podrejenega položaja ženske v tradicionalni patriarhalni družbi kot iz položaja na trgu delovne sile. Zaradi svojega podrejenega položaja kot spol, se ženske navzven obnašajo proti mo-

¹³ Stolke Verena: *Women's Labours — The Naturalisation of Social Inequality and Women's Subordination*; iz *Marriage and the Market*, op. cit., str. 38—39.

¹⁴ Joeke Susan, op. cit., str. 21.

¹⁵ Enrenreich, Fuentes, op. cit., str. 55.

¹⁶ Pomen vzgoje npr. opisuje Celia Mather, ko govori o tradicionalnih cerkvenih šolah, ki jih dekleta obiskujejo v Indoneziji: »Dekleta učijo, da je za žensko edino sprejemljivo obnašanje sramežljivost, pasivnost, ponižnost do nadrejenih in strah pred novimi doživljaji.« Mather Celia: *Women Workers and the Islamic Patriarchy: Industrialization in West Java*, 1982, str. 38.

škimi ponižno in pasivno, posebno proti tistim moškimi, ki imajo kakšno neposredno avtoriteto nad njimi, npr. proti očetu, možu, šefu. Vendar taka pasivnost ni niti naravna niti spontana: da jo dosežejo, je treba veliko samodiscipline.¹⁷ Na tako »notranje«¹⁸ zatiranje kažejo tudi primeri množične histerije, ki občasno izbruhnje v proizvodnih obratih — samonadzorstvo popolnoma popusti zaradi prevelike utrujenosti in vsa notranja vrenja izbruhnjejo nenadzorovano.

Položaj žensk na trgu delovne sile v deželah v razvoju

Osnovni razlog za relokacijo posameznih proizvodnih procesov iz razvitih v dežele v razvoju je zaposlovanje cenene delovne sile. Dejstvo, da so v deželah v razvoju mezde ženske delovne sile še bistveno nižje kakor moške, je še bolj pomembno pri odločitvi za zaposlovanje ženske delovne sile, kot so njene telesne in kulturne značilnosti. Telesne, družbene in kulturne značilnosti vplivajo na višjo produktivnost ženske delovne sile, položaj na trgu delovne sile pa omogoča delodajalcem kombinacijo višje stopnje produktivnosti ob nižji mezdi — ta kombinacija pa je tako pomembna primerjalna prednost zaposlovanja žensk v relocirani industriji.

Zaposlovanje ženske delovne sile, ne samo v deželah v razvoju, je povezano z več dejavniki, med drugim tudi z organizacijo proizvodnega procesa. Kakor je ugotavljal že Marx: »Kolikor postane zaradi strojev fizična moč odvečna, postane stroj sredstvo za uporabljanje delavcev brez mišične moči ali delavcev, ki telesno še niso dozoreli, a so bolj gibčnih udov. Prvo geslo kapitalistične uporabe strojev je zato bilo žensko in otroško delo.«¹⁸ In dalje: »S tem da spravi stroj na delovni trg vse člane delavčeve družine, porazdeli vrednost delovne sile moža na vso družino. Zato delovno silo razvrednoti.«¹⁹ Tako zaposlovanje ženske delovne sile omogoča splošno nižjo mezdo, specifični položaj žensk kot potencialne rezervne delovne sile, ki se uporabi ali zavrne glede na konjunkturne cikle, pa skupaj z drugimi dejavniki vpliva na to, da je cena ženske delovne sile nižja ne glede na njeno produktivnost.

Na položaj delavk na trgu delovne sile pomembno vpliva razlikovanje zaposlitev glede na spol, ki je v deželah v razvoju še močnejše kot v razvitih industrijskih deželah, saj je tudi razlikovanje položaja in vloge posameznega spola v tradicionalnih družbah zelo močno. Čeprav se ženske tradicionalno ukvarjajo s tako pomembnimi posli za preživljanje, kot je prehranjevanje, zdravje in izobraževanje, imajo prav te posle za preproste in so često nizko plačani ter najpogosteje obravnavani kot nizko kvalificirani. »Nizek položaj, nizka plača in nizka usposobljenost so tako trije stebri, na katerih temelji žensko delo.«²⁰

¹⁷ Elson Diane in Pearson Ruth: Subordination ..., op. cit., str. 153.

¹⁸ Marx K.: Kapital I, str. 447.

¹⁹ Isto, str. 448.

²⁰ Ahooja-Patel Krishna: Working Women in Asia Today — The Three Immobilities, 1982, str. 44.

Vrednotenje ženskega dela v družbi kot celoti se prenese tudi na trg delovne sile za industrijsko proizvodnjo. Pomanjkanje izobrazbe dodatno omejuje možnost zaposlitve v drugih sektorjih ali na delovnih mestih, kjer se zahtevajo posebne usposobljenosti. V družinah, iz katerih prihajajo mlade delavke, se običajno daje prednost šolanju fantov, ker pričakujejo, da bodo dolgoročno tisti, ki bodo preživljali družino. Dekletova zaposlitev je zgolj začasna, do poroke. Po poroki pa morebitne koristi, ki bi jih dekle lahko imelo od višje izobrazbe in boljše usposobljenosti za delo, ne bi več neposredno koristile njenim staršem, ampak novi družini. To je še dodaten razlog, da se v izobraževanje hčera ne spleča vlagati že tako skromnih sredstev.

Prepričanje, da bodo delavke slej ko prej zapustile delovno mesto zaradi poroke in otrok, opravičuje zaposlovanje žensk na delovnih mestih, kjer ni možnosti napredovanja, kjer so delovne naloge ponavljajoče se in enolične, kjer ni potrebno dodatno vlagati v usposabljanje delovne sile.

Čeprav je zaradi segregacije zaposlitev glede na spol nemogoče natančno ugotoviti, kakšne so razlike med »moško« in »žensko« mezd, ocenjujejo, da na svetovni ravni znaša razlika med eno in drugo povprečno mezd 27 odstotkov, v posameznih državah in po posameznih industrijah pa razlika presega 50 odstotkov.²¹ V deželah v razvoju je tudi velika razlika med mezd za nekvalificirano in kvalificirano delo in ker se dela, ki jih opravljajo ženske, običajno označujejo kot nekvalificirana,²² je razlika med zaslužkom za delo v industriji med moškim in žensko bistveno večja, kot je v razvitih državah.²³

Nižje vrednotenje ženskega dela ni omejeno samo na dežele v razvoju niti ni pojav selitve posameznih proizvodnih procesov. Vendar prav z množičnim zaposlovanjem ženske delovne sile kot najprimernejšega dela delovne sile v boju za ohranitev profitne stopnje z internacionalizacijo industrijske proizvodnje kapital izraža svojo sposobnost izkoriščanja tako imenovanih družbenih norm za svoje uspešno delovanje. Iz razvoja kapitalističnih družbenih odnosov in buržoazne zamisli monogamne družine kot osnovne celice družbe izvira tudi vrednotenje ženskega dela in položaja ženske v družbi.

Ne obseg ne namen naloge ne dopušča celovitejše obravnave odnosov med spoloma, vendar je potrebno za natančnejšo razlago, zakaj oziroma od kod izvira cenenost ženskega dela in njen podrejen položaj na trgu delovne sile vsaj v grobem orisati zapleteno problematiko podrejenosti ženskega spola.

²¹ Boesved Mary: Women and industrial Development, v UNIDO: Women and Industrialization in Developing Countries, 1981, str. 50.

²² Tu se zastavlja zanimivo vprašanje: ali so zaposlitve, ki jih zapolnjujejo ženske, označene kot nizkokvalificirane, ker jih opravljajo ženske, ali ženske zaposlujejo predvsem na delovna mesta, ki so označena kot nizkokvalificirana? Več o tem vprašanju na naslednjih straneh.

²³ Boserup Ester: Women's Role in Economic Development, 1970, str. 142.

Delitev dela glede na spol je obstajala že v najbolj primitivnih človeških družbah: »Celo v najbolj primitivnih obdobjih družinske avtar-kije je obstajala določena delitev dela v družini, za katero sta bili poglobitvi merili starost in spol.«²⁴ Vendar delitev dela sama po sebi ne razslojuje vrednosti posameznega dela. Implikacije delitve dela glede na spol so odvisne od družbenih odnosov, v katerih se to delo opravlja. Za položaj ženske v družbi in za vrednotenje njenega dela je bil ključnega pomena razvoj patriarhata kot oblike odnosov v družbi, ki dejstva bioloških razlik izraža v posebnem družbenem razmerju. Skupaj z zasebno lastnino in pravico do dedovanja se je razvil patriarhat kot tista oblika družbenih odnosov, ki je postavila pred žensko kot njeno temeljno nalogo v življenju »proizvodnjo« genetsko legiti-mnih dedičev. Moški je prevzel nalogo zagotavljanja življenjskih sredstev s stiki z okoljem, »ženska pa je bila degradirana in ponižana v vlogo služabnice, postala je sužnja njegovega poželenja in zgolj instrument za proizvodnjo otrok.«²⁵ Patriarhat se tako kaže kot ma-terialni izraz posebnih reprodukcijskih odnosov med ljudmi v danem zgodovinskem trenutku.²⁶

Tako je bila biološka razlika med spoloma preoblikovana v biološko neenakopravnost z moškim v nadrejenem položaju. Ta družbena oblika patriarhata je zgodovinski izraz razvoja družbenih norm glede reprodukcije življenja. Če torej ločimo proces reprodukcije življenja (roditev) od procesa produkcije za življenje, se neenaka vrednost, pri-pisana ženskemu delu, kaže kot sad zgodovinskega razvoja družbenih odnosov, ki se nanašajo na oba proizvodna procesa, in ne kot posledica bioloških razlik.²⁷ Od kod izvira drugačno vrednotenje reproduk-cije življenja ali materinstva glede na proces produkcije za življenje?

Del odgovora najdemo v razmišljanju Verene Stolke²⁸ o zamisli ma-terinstva v buržoazni družini. »Če naj ženska zagotavlja genetsko legitimne dediče, jo morajo moški v svoji družini učinkovito nadzo-rovati. To nadzorstvo dosežejo s čim bolj popolno osamitvijo od družbe — v okolje doma — kjer ima stike samo z moškimi iz svoje družine. Ti moški — oče, bratje, mož — so njeni naravni čuvaji in skrbniki. Na ideološki ravni zahteva osamitev v krog doma še sprejemanje materinstva kot osnovnega poslanstva v življenju, hkrati z odvisnostjo

²⁴ Boserup Ester: op. cit., str. 15. Dalje Boserupova ugotavlja: Tako v pri-mitivnih kot v bolj razvitih skupnostih se ima tradicionalna delitev dela znotraj družine za »naravno«, v smislu, da je tako očitna in v osnovi izvira iz razlike med spoloma. Vendar, medtem ko člani neke skupnosti lahko mislijo, da je njihova delitev dela med spoloma »naravna«, ker je skozi čas doživela tako malo sprememb, lahko druga skupnost, ik ima popolnoma drugačno delitev dela med svojimi člani glede na spol, misli prav tako, da je to »naravna« delitev.

²⁵ Engels Frederick: Origin of the Family, povzeto po The Women Question — Selections from the Writings of Lenin, Marx, Stalin and Engels, 1982, str. 10—11.

²⁶ Kurian Rachel: Income Distribution, Poverty and Employment, 1979, str. 2.

²⁷ Kurian Rachel: op. cit., str. 44.

²⁸ Stolke Verena: op. cit., str. 44.

od moških in njihovim gospodstvom. Materinstvo se tako kaže kot vir osrečitve za ženske, je njihova naravna naloga, zato niso razen tega jn dejavnosti, povezane z materinstvom, sposobne opravljati nič drugega. Tako se ženske označujejo kot drugačna bitja od moških, šibka in odvisna od moških in njihovega varstva. Ker sta roditev in vzgajanje otrok naravni nalogi žensk, za to niso potrebna nobena znanja. To tudi ni *delo* in tako ne zasluži nobenega posebnega nadomestila razen tako imenovane notranje sreče ob izpolnitvi najglobljih ženskih instinktov za roditev otrok in njihovo vzrejanje. To ne pomeni, da materinstvo ni priznано v družbi kot pomembna naloga. Še več, družba ga ima za tako pomembnega, da je potrebno štiti in nadzorovati. Kako pa naj se to nadzorstvo bolje upraviči in bolje izvaja kot tako, da se nadzorovanim vcepi njihova odvisnost in potreba po varstvu moških s prikazom njihove manjvrednosti? Tako se dominacija moških »ustoliči«. Pomembno je poudariti, da vprašanje ni materinstvo kot tako, ampak posledica, ki jih ima za položaj ženske v razredni družbi. Poroka in družina kot ustanovi za družbeno reprodukcijo v razredni družbi sta torej temeljni izvor podrejenega položaja žensk v buržoazni družini.«

»Prvo razredno nasprotje, ki ga srečamo v zgodovini, sovpada z razvojem antagonizma med moškim in žensko v monogamnem zakonu, in prvo razredno izkoriščanje sovpada z izkoriščanjem ženske s strani moškega. Mogogramni zakon je bil velik zgodovinski korak naprej, vendar je skupaj s suženjstvom in privatno lastnino odprl obdobje, ki traja še danes, v katerem je vsak korak naprej relativno tudi korak nazaj, v katerem bogastvo in razvoj za nekatere prihaja iz revščine in frustracije drugih.«²⁹

Zamisel buržoazne družine in razmerja med spoloma se je z razvojem kapitalizma razširila v številne družbe. Moški je kot vzdrževalec družine upravičen tudi do višje mezde kot ženska, ki ima omejene finančne obveznosti in je njen zaslužek drugotnega pomena. S širjenjem meznega dela je tako kapital zajel že prej obstoječo delitev dela med moškim in žensko ter jo vgradil v tako delitev dela, ki mu je najbolj ustrezala. Prav zaradi obstoja delitve dela glede na spol je kapital sposoben izvleči iz delovne sile večji profit, kot bi ga sicer.³⁰

Na trgu delovne sile ženske v nasprotju z moškimi niso sposobne prevzeti vse klasične lastnosti meznega delavca.³¹ Ženska ima obveznosti do dela doma in tako ne razpolaga samostojno s svojo delovno

²⁹ Engels Frederick: op. cit., str. 16.

³⁰ Mackintosh Maureen: Gender and Economics — The Sexual Division of Labour and the Subordination of Women; iz Marriage and the Market, op. cit., str. 5—6.

³¹ »Za spremembo denarja v kapital mora torej posestnik denarja dobiti na blagovnem trgu **svobodnega delavca**, svobodnega v dvojnem smislu: da kot svobodna oseba razpolaga s svojo delovno silo kot s svojim blagom in da, po drugi strani, nima naprodaj drugega blaga, da je brez vsega in predvsem brez vseh stvari, ki so potrebne za udejstvovanje njegove delovne sile.« Marx: Kapital I, str. 192.

silo kot s svojim blagom. Prav tako lahko sredstva za preživljanje dobi tudi drugače, mimo kapitalističnega delovnega procesa, v zameno za nekatere osebne storitve moškemu (ali seksualne in/ali oskrbovalne narave) z zakonom. Prav ta razlika med spoloma pa daje ženski »drugotni« položaj na trgu delovne sile.³² Druge obveznosti in drugačne možnosti za preživljanje vodijo v manjšo »predanost« formalno plačani zaposlitvi kot pri moških: nenehno glede na stopnjo zaposlenosti z gospodinjskimi dolžnostmi ter občasno — ko popolnoma izostane iz plačane zaposlitve zaradi otrok.³³ Manjši pomen, ki ga ima plačana zaposlitev zaradi drugih obveznosti, ki jih mora sprejemati ženska glede na »osnovno« delitev dela po spolu, v primerjavi s pomenom, ki ga ima plačana zaposlitev za moškega, prav tako vodi v drugotni položaj žensk na trgu delovne sile. Njihova prisotnost v formalni delovni sili je časovno krajša, zato je opravičljivo tudi njihovo zaposlovanje na delovnih mestih, kjer se zahteva nizka kvalificiranost, kjer ni možnosti za napredovanje, delovne naloge pa so preproste, dolgočasne in enolične.

Neenakopravni položaj ženske tako v družini kot na trgu delovne sile se nenehno obnavlja, vendar spiralno. Zaradi svojih domačih obveznosti so v drugotnem položaju na trgu delovne sile. Tako lahko dobijo le slabše plačane in nestalne zaposlitve. Taka zaposlitev ne daje zadostnega dohodka, da bi lahko samostojno skrbele zase in svoje otroke in tako ostajajo še naprej odvisne od pomoči moškega in v podrejenem položaju.³⁴

V relocirani industriji, pa tudi sicer pri proizvodnem delu, so ženske zaposlene pri opravilih, ki so označena kot nekvalificirana ali nizko kvalificirana dela. Številna taka delovna opravila v svojem bistvu niso nizko kvalificirana, vendar jih tako označujejo (glede na kratko dobo usposabljanja in nizko plačo), ker temeljijo na znanjih, s katerimi se ženske srečujejo pri opravljanju gospodinjskih (zasebnih) del.³⁵ Tako lahko ugotovimo tudi obratno povezavo: ne le, da so ženske zaradi svojega manjvrednega položaja na trgu delovne sile zaposlene na slabših delovnih mestih: tudi delovna opravila, ki jih opravljajo ženske kot manjvredna delovna sila, postanejo tako označena kot nizko kvalificirana.

V deželah v razvoju so možnosti za redno formalno zaposlitev žensk izredno skromne, posebno še v mestnih naseljih, kjer se zaposlitvene možnosti skrčijo na sektor storitev, ki še ni posebno razvit in ne zaposluje ženske delovne sile v tako velikem številu kot jo npr. v razvitih deželah (v deželah v razvoju v vrsti opravil, ki jih v razvitih državah opravljajo skoraj izključno ženske, zaposlujejo še vedno moško delovno silo) in v izvozno usmerjeni industriji. Ženske so zaposlene v večji meri tudi v t. i. neformalnem sektorju, kjer opravljajo

³² Elson in Pearson: *The Subordination ...*, op. cit., str. 157.

³³ Joeques Susan: op. cit., str. 61.

³⁴ Boesvel Mary: op. cit., str. 57.

³⁵ Joeques Susan: op. cit., str. 71.

enkratne priložnostne posle. Skromne možnosti za redno zaposlitev še dodatno vplivajo na to, da so ženske pripravljene sprejeti še tako slabo plačano in naporno delo. Za večino delavk je zaposlitev nujna iz ekonomskih razlogov in njihov zaslužek je pomemben ali celo edini vir denarnega dohodka za družino, iz katere prihajajo. Visoka stopnja nezaposlenosti moških ter nizke meзде, ki ne zadostujejo za osnovne življenjske potrebe družine, zahtevajo dopolnilni zaslužek ženske (ali žene ali hčere).

Tako je žensko delo postalo ekonomska nujnost, ki jih sili v naporno delo, v slabih delovnih razmerah za kar najmanjše meзде.³⁶

»Ne glede na to, kako slabo je, delo je. To pa je bolje kot nič,«³⁷ je na vprašanje, zakaj dela v takih delovnih razmerah in ob tako nizki meзdi, odgovorila indonezijska delavka v elektroniki.

Sindikalna organiziranost žensk

Nizke meзде, slabi delovni pogoji in nizka stopnja socialnega varstva so tudi posledica nizke stopnje organiziranosti delavk. Sindikalna gibanja so v deželah v razvoju manj razvita, še zlasti v izvozno usmerjenih industrijah, kjer so pretežno zaposlene ženske. Sindikalna gibanja so bila često ustanovljena s pomočjo vlade in z njo tesno sodelujejo (zato jih pogosto imenujejo tudi »yellow unions«) v izvajanju take politike, ki ustreza tujemu kapitalu. V nekaterih deželah v razvoju vlade celo prepovedujejo ali omejujejo formiranje sindikalnega gibanja v industrijah, kjer je soudeležen tuj kapital. Prav tako prepovedujejo v teh industrijah (ali pa v posameznih proizvodnih obratih) tudi stavko ali druge oblike protestov delavcev. Posebna zakonodaja s še bolj zaostrenimi oblikami nadzora delavskega gibanja je veljavna za poslovanje v izvoznih proizvodnih conah.

Poleg vsesplošnega manjšega pomena sindikalnega gibanja je tudi v obstoječih sindikalnih organizacijah udeležba žensk neznatna. Kot je bilo ugotovljeno v prejšnjih poglavjih, so ženske že po tradicionalni vzgoji bolj pasivne in nenavajene organiziranega, javnega samostojnega delovanja. Ahooja-Patel tako ugotavlja v analizi položaja delavk v Aziji, da je praktično v vseh industrijah, »tudi tam, kjer je večina zaposlenih žensk, njihova zastopanost v sindikatih pod povprečjem. Njihova skromna udeležba je sad splošnih družbenih norm, ki preprečujejo dejavnejše prevzemanje odgovornejših vlog.«³⁸ Ne samo da družbeno ozračje ni naklonjeno soudeležbi žensk v javnem življenju, ženske so pogosto tudi tako obremenjene z drugimi obveznostmi, da ne utegnejo dejavneje sodelovati v organiziranem gibanju. Brez aktivne udeležbe v sindikalni organizaciji je tudi ženska »pogajalska« moč bistveno oslABLJENA, saj o zadevah, ki se neposredno nanašajo na pogoje njihovega dela, ne soodločajo.

³⁶ Boesvel Mary: op. cit., str. 51.

³⁷ Grossman Rachel: op. cit., str. 6.

³⁸ Ahooja-Patel Krishna: op. cit., str. 51—52.

Na majhno sodelovanje žensk v sindikalnem gibanju vpliva tudi odnos gibanj kot takih do delavk. V sindikatu prevladujejo moški, delavci, ki vidijo v naraščajočem zaposlovanju žensk ob sočasni veliki nezaposlenosti moških novo grožnjo za svoja delovna mesta in za raven mezd v industriji nasploh.

Ker naj bi ženske predvsem »skrbele za družine in se ne vmešavale v zadeve, ki se jih ne tičejo«, ³⁹ nekateri sindikati sploh ne vključujejo delavk. Če pa jih že, jih ni v vrstah voditeljev sindikatov. ⁴⁰

Nizko stopnjo organiziranosti delavk cenijo delodajalci kot eno od prednosti pri zaposlovanju ženske delovne sile. Če pa se že zgodi, in z naraščajočim zaposlovanjem delavk se, da se odločijo za organiziran nastop, se delavkam hitro zgodi, da jim delodajalci »svetujejo«, naj se taki dejavnosti odpovedo, če želijo ohraniti delo. Za preprečevanje razraščanja sindikalnega gibanja med delavkami uporabljajo različne metode znotraj posameznih podjetij, med podjetji (dogovor o nezaposlovanju delavk, ki so bile odpuščene zaradi agitiranja) ter v sodelovanju z vlado države gostiteljice. Da bi zadržale tuj kapital, vlade podpro tujega investitorja in z vsemi razpoložljivimi sredstvi nastopijo proti delavkam. Transnacionalna podjetja namreč svojo prisotnost v kakšni državi često odprto pogojujejo z nadzorovanjem sindikalne dejavnosti. O tem priča tudi tale članek: »Več ameriških družb, vključno z Motorolo, National Semiconductors, Monsanto, Texas Instruments in RCA, se je nedavno srečalo z vodilnimi predstavniki zveznega biroja za industrijski razvoj (Federal Industrial Development Authority) v Maleziji, da bi izrazili svojo zaskrbljenost glede sindikalnega gibanja. ‚Zaenkrat še ni veliko agitacij,‘ je izjavil eden izmed prisotnih poslovnežev: ‚Vendar smo želeli opozoriti vlado, da bi radi, da možnosti razširitve sindikalne dejavnosti čimprej preprečiti.‘« ⁴¹

Organizacija in pogoji dela v relocirani industriji

Postopek najemanja delovne sile

Zagotavljanju vsestransko primerne delovne sile so transnacionalna podjetja podredila tudi postopek najemanja delovne sile. Zlasti za elektronsko industrijo ugotavljajo, da so metode »novačenja« izredno premetene in vedno znova prilagojene posebnemu položaju v deželi gostiteljici in okolju, iz katerega črpajo delovno silo.

³⁹ UNIDO: Women and Industrialization in Developing Countries, op. cit., Summary of Discussion, str. 30.

⁴⁰ V sindikatu južnokorejskih tekstilnih delavcev je bila v sekretariatu samo ena delavka v funkciji tajnice (iz Outcries of the Poor Workers: Appeal from South Korea, ISIS International Bulletin — Women and Work).

⁴¹ Asian Wall Street Journal, 30. dec. 1977.

⁴² Profile of Women in the Electronic Industry, op. cit., str. 13.

Navajamo dva primera: iz elektronske industrije v Maleziji⁴² in iz splošno izvozno usmerjene industrije v Indoneziji.⁴³

Večji del delavk v malezijskih izvoznih proizvodnih conah prihaja iz kmečkih krajev. Tako uprava običajno pošlje svojega predstavnika za najemanje delovne sile v vaška območja, kjer s pomočjo krajevnega upravnega uradnika (ki mu sodelovanje posebej »plačajo«) organizira »kampanjo« zbiranja potencialnih delavk. Predstavniki podjetja opiše delo v elektronski tovarni v čimbolj privlačni luči ne le za dekleta, temveč predvsem za njihove starše. Poleg visoke plače, ki jo lahko dosežejo z leti, hitrega napredovanja na delovnem mestu, prijetnih delovnih pogojev, poudarjajo še posebne dodatke, kot so plačani obroki, delovna uniforma (ki naj bi bila lepša, kot so drugje), ugodni in ceneni pogoji bivanja, posebni izobraževalni in zabavni programi itd. Z vsem tem se ustvarja vtis, da so pogoji dela v elektronski industriji in s tem tudi delo samo veliko boljši in bolj spoštovani kot v drugih industrijah, ki običajno zaposlujejo žensko delovno silo, npr. v tekstilnih tovarnah ali v živilski industriji.

Dekleta, ki se prijavijo za delo, morajo poleg zadostne izobrazbe izpolnjevati še te pogoje: biti morajo zdrave, imeti brezhiben vid (20/20) ter opraviti poseben preizkus ročne spretnosti. Z vsemi bodočimi delavkami opravijo razgovor, v katerem predvsem poskušajo izslediti tiste delavke, ki bi eventualno lahko povzročale nemire.

Kakor v Maleziji poudarjajo privlačnosti mestnega življenja in možnosti srečanja z moderno, zahodno kulturo, tako kaže primer iz Indonezije na izredno sposobnost prilagajanja personalne politike krajevnim posebnostim in kulturi. Na zahodni Javi je prevladujoča religija islam. V vaseh je pogosto močno prisoten odpor do modernizacije in tako tudi do zaposlovanja žensk zunaj družinskega ali vaškega kroga. Zato se podjetja zadeve lotevajo drugače: za najemanje deklet zaposlijo predstavnika vaškega sveta ali predstavnika islamske cerkve v vasi. Ne le da ti v vasi spoštovani ljudje prej prepričajo svoje sovaščane, da dovolijo zaposlovanje svojim hčeram in ženam, ampak je v njihovih rokah tudi nadzorstvo nad disciplino na delovnem mestu. Tako se tradicionalno spoštovanje in ponižnost, ki so ju dekleta dolžna izkazovati taki osebi v vsakdanjem življenju, preneseta še na delovno mesto in ubogljivost ter mirnost delovne sile je tako zagotovljena. V podjetjih se »domače« vzdušje ustvarja tudi s tem, da dekleta ne nosijo modernih (zahodnih) delovnih uniform, ampak svoja tradicionalna oblačila, namesto zabavne glasbe pa v odmorih organizirajo skupno molitev v »mošiji« tovarne.

Organizacija delovnega procesa

Podatki o produktivnosti delovne sile v delovno intenzivnih izvoznih industrijah v deželah v razvoju kažejo, da se v kratkem času doseže enako ali celo višjo produktivnost, kot jo dosegajo v podobnih pro-

⁴³ Mather Celia: op. cit., str. 38.

izvodnih obratih v razvitih državah. Ob enaki tehnologiji, ki jo uporabljajo v delovnem procesu, je višjo stopnjo produktivnosti moč pripisati samo večji intenzivnosti dela. Večja intenzivnost se kaže na več načinov: kot daljši delovni dan, kot daljši delovni teden in tudi kot daljše delovno leto.

V povprečju je delovnik v izvozno usmerjeni industriji, posebno v obratih, lociranih v izvoznih proizvodnih conah, daljši kot sicer, pogostejše pa so tudi nadure in nočno delo.

Tako nam statistika ILO daje tole sliko:

Delovni teden v predelovalni industriji⁴⁴

	za sektor kot celoto	za obrate v IPC
Južna Koreja		
skupaj	53,6 ur	54 — 60 ur
moški	53,4	
ženske	53,9	
Malezija		
skupaj	47,5 ur	delovni teden enak, več nočnega dela
Filipini		
skupaj	43,7	53,9
Sri Lanka		
ženske	47,7	54 ur (v tekstilni industriji)

Ob upoštevanju daljšega delovnega tedna in manjše odsotnosti z delovnega mesta ocenjujejo, da je delovno leto v relocirani industriji lahko s preselitvijo v deželo v razvoju tudi do 50 % daljše kot v razviti deželi.⁴⁵

Ena izmed značilnosti dela v izvoznih industrijah je tudi nadurno delo. Glede na zahteve trga je zlasti v tekstilni proizvodnji treba občasno močno povečati proizvodnjo, vendar ne z zaposlovanjem dodatnih delavk. Tako so za več kakor 70 % delavk v elektroniki v Hong Kongu ugotovili, da delajo v povprečju vsak mesec deset dni nadure, in to povprečno 2,5 ure na dan.⁴⁶ Razmere v tekstilni industriji v marsičem spominjajo na Marxovo opisovanje londonskih mo-

⁴⁴ ILO, Yearbook of Statistics, str. 440—441, povzeto po Ford C.: op. cit., str. 20.

⁴⁵ Elson D. in Pearson R.: Subordination..., op. cit., str. 147.

⁴⁶ Health and Profit in the Electronics Industry; iz ISIS Women and New Technology, op. cit., str. 19.

distkinj,⁴⁷ tudi po izjemno dolgem delavniku. Delodajalci zahtevajo prisilne nadure v času posebnih naročil (rush orders), v enem tudi do 48 ur, vendar »poskrbijo«, da obremenitev, ki presega človeške zmoglosti, ženske preživijo z različnimi »doping« tabletami in amfetamin injekcijami.⁴⁸

Transnacionalna podjetja uporabljajo tudi bolj rafinirane metode organiziranja proizvodnega procesa kot zgolj podaljševanje delovnega časa. Za visoko produktivnost dela je zelo pomembna primerna intenzivnost dela. Delo pri tekočem traku je strogo normirano, doseganje norme pa povezano razen z osnovno mezdo še z izplačilom dodatkov. Delavke imajo pogosto na delovni mizi pred sabo tabelo, kjer zapisujejo doseganje norme. Organiziranje tekmovanj na delovnem mestu — med posameznimi delavkami, med posameznimi skupinami delavk in celo med posameznimi proizvodnimi enotami v različnih deželah v razvoju — je česta oblika pospeševanja intenzivnosti dela. O delavk pričakujejo nepretrgano preseganje norme, ki dokazuje, da v svojem delu napredujejo. Seveda se preseganju čez čas prilagodi tudi osnovna norma.

Poleg normiranja skrbi za neprekinjeno intenzivnost dela tudi strogo nadzorovanje delavk, kjer spodbujajo predvsem samonadzorstvo in nadzorstvo delavk sosed.⁴⁹ Disciplino nadzirajo s sistemom nagrajevanja in kaznovanja: izredni delovni dosežki vodijo do posebne pohvale ali celo denarne nagrade, obratno pa nedoseganje norme vodi v opomin, trajnejša kršitev delovnih norm pa v odpust. Pomembno vlogo pri zagotavljanju discipline imajo tudi nadzorniki, ki so neposredni šefi delavkam. Čeprav zastopajo v razmerju do delavk delodajalčeve interese, ga delavkam predstavljajo kot posameznika, ki se peha za »svojo« korist. Tako vodstvo tovarne ohrani podobo tiste avtoritete, ki jo usoda delavcev skrbi, kar je posebno pomembno v primerih nezadovoljstva delavcev.⁵⁰

S svojo kadrovsko politiko (oziroma »public relations«) želijo podjetja kar najbolj izkoristiti značilnosti deklet, kot so pasivnost, poslušnost in mirnost. Cilj vseh metod je dvigniti tekočo produktivnost delavk in jim vcepiti občutek pripadnosti podjetju, podoben tistemu,

⁴⁷ »Ta dekleta delajo povprečno 16 in pol ure, med sezono po 30 ur, in tedaj jim ginečo »delovno silo« kdaj pa kdaj oživljajo s sherryjem, portskim vinom ali kavo. Mary Anne Walkley je delala nepretrgoma 26 ur skupaj z drugimi 60 dekleti, po trideset v eni sobi...« Marx, Kapital I, str. 286. Take razmere so Marxa in njegove sodobnike pretresle, »naše bele sužnje spravlja delo v grob, in propadajo in umirajo, ne da bi se kdo zmenil zanje«, (isti vir, stran 287), kapital pa tudi 120 let kasneje izkorišča delovno silo na enak, le nekaj bolj »izpiljen« način.

⁴⁸ Ehrenreich B. in Fuentes A.: op. cit., str. 57.

⁴⁹ V internem glasilu v tovarni elektronike je direktor dal delavkam takle nasvet: »Ko opazite ljudi, ki se ukvarjajo z dejavnostjo, ki škoduje produktivnosti, lahko osebno pomagate s tem, da se jim ne pridružite. Lahko jih opozorite, da s svojo dejavnostjo ne škodujejo samo sebi, ampak tudi vam, s tem ko ne izpolnjujejo svojih obveznosti do skupine.« (Vir: Profile of Women in Electronics Industry, op. cit., str. 18).

⁵⁰ Tako proteste delavk »rešijo« z odstranitvijo nadzornika kot »zatiratelja«.

ki veže dekleta na družino. Pasivnost kot izraz ženskosti je »odlika«, ki jo spodbujajo zaradi preprečevanja sindikalne dejavnosti med delavkami.

Hkrati uporabljajo še druge metode, ki »emancipirajo« in modernizirajo mlada dekleta: organizirajo npr. razne rekreacijske in izobraževalne⁵¹ dejavnosti znotraj podjetja, kot na primer v elektronski industriji v nekaterih azijskih državah. Največ organizirane reakcije temelji na tekmovanju: to naj bi razvilo samospodbudo in motiviranost za individualne dosežke. Z razvojem občutka individualizma se vnese med delavke načelo tekmovanja: tako na rekreativnem področju kot, kar je najbolj pomembno, na delovnem mestu.

Mezde in posebni dodatki

Za delo v relocirani industriji znašajo mezde v deželah v razvoju v povprečju (ne glede na spol) od 5 do 25 odstotkov mezde v razvitih deželah. Posebno nizke so mezde za žensko delo. Čeprav v velikem številu dežel v razvoju zakonsko velja načelo enakega plačila za enako delo ne glede na spol, so povprečni zaslužki žensk v formalni zaposlitvi bistveno nižji od moških.

Ahooja-Patel⁵² navaja, da je na osnovi novejših ocen v Singapuru 76 % delavcev zaslužilo dohodek v višini 200 ameriških \$ na mesec. Takih je bilo le 49,3 % delavk. V Hong Kongu so delavke zaslužile le 60 % tega kar so delavci, za Indijo je naveden odstotek 59,7 in za Sri Lanko 66 %. V Maleziji so praktično vse delavke v najnižje plačani kategoriji delovne sile, tj. dobivajo manj kot dolar na uro.

Razliko med moško in žensko mezdo razlagajo običajno tudi s tem, da ženske ne opravljajo enakih del in da je njihovo osredotočenje največje na delovnih mestih, ki jih obravnavajo kot nekvalificirana ali polkvalificirana. Vendar podatki kažejo, da tudi v primerih, ko opravljajo enako delo, ženska mezda ne dosega moške. Susan Joeekes tako navaja, da so delavke v tekstilni industriji v Maroku za enako delo kot moški prejemale povprečno 72 % tiste plače, ki so jo dobivali moški.⁵⁴

Pomanjkanje možnosti za redno zaposlitev, nizka raven sindikalne organiziranosti, zatiralna politika vlad in njihova želja, zadržati in privabiti čimveč tujih investitorjev na osnovi cenenega dela, omogočajo ohranjanje mezd na izredno nizki ravni.

Transnacionalke med sabo tudi sodelujejo pri oblikovanju mezd. Tako Lim ugotavlja v študiji o elektronski industriji v Maleziji in Singapuru, da so v obeh državah direktorji podružnic transnacionalnih podjetij stalno v stiku drug z drugim, da skupaj spremljajo gibanje

⁵¹ Kolikor lahko imamo tečaje kozmetike za izobraževanje.

⁵² Ahooja Patel Krishna: op. cit., str. 49, 50.

⁵⁴ Joeekes Susan P.: op. cit., str. 13.

na trgu delovne sile in se dogovarjajo o višini in morebitnih spremembah mezd. Mezde se morajo obdržati na njim »primerni« ravni, tudi v času sorazmernega pomanjkanja delovne sile. Poleg nadziranja ravni mezd sodelujejo podružnice tudi pri nadziranju gibanja posameznih delavk. Menjanje službe iz ene v drugo podružnico omejujejo ali celo prepovedujejo z medsebojnim dogovorom podružnic, da na delo ne bodo sprejemale delavk iz druge podružnice (če jih že, jim ne priznavajo delovnih izkušenj in jih pri mezdi obravnavajo kot začetnice).⁵⁵

Zasluzek, ki ga dobijo delavke, je sestavljen iz osnovne mezde in dodatkov ali bonusov. Podjetja raje uvajajo različne in številne dodatke kot višajo osnovno plačo, saj jim izplačilo dodatkov omogoča izvajanje nenehnega pritiska na delavke tudi po končani začetniški dobi. Dodatki namreč pripadajo samo delavkam, ki imajo že »potrjen« status. Oblike dodatkov in posebnih ugodnosti so različne v posameznih državah, v posameznih industrijah in lastništvi. Dosti bolj jih uporabljajo in so obdelani v državah z daljšo tradicijo relocirane industrije (Malezija, Singapur, Hong Kong), v elektronski industriji, ki je v celoti ali po večinskem deležu v rokah tujih investitorjev.

Dodatke, ki naj bi spodbujali delavke, delijo v tri osnovne skupine:

1. Dodatki za proizvodno produktivnost:

— izplačujejo se posebni dodatki na redno prisotnost, točno prihanje na delovno mesto, za večji obseg dela z mikroskopi ter 13. plača konec leta. Trinajste plače ne dobi delavka, ki nastopi delo med letom, kot tudi ne delavka, ki zapusti delo pred iztekom leta. Tako je ceneje izplačevati kot posebno nagrado 13. plačo kot pa dvigniti osnovno mezdo. Poseben dodatek izplačujejo tudi za izredno preseganje norme.

2. Nedenarne posebne ugodnosti:

— obsegajo delovno uniformo, brezplačen ali subvencioniran prevoz na delo, brezplačne ali subvencionirane obroke v tovarni ter posebna priznanja za 3-letno ali 5-letno zvestobo tovarni.

3. Druge posebne ugodnosti:

— organiziranje raznih oblik zabavnega življenja: lepotnih tekmovalj, letnih plesov in večerje.

Medtem ko se drugi dve obliki ukvarjata predvsem z ustvarjanjem primerne vzdušja v tovarni in sta del kadrovske politike, ima prva skupina dodatkov pomemben vpliv na oblikovanje zaslužka delavk. Da bi zaslužila potrební dohodek (večji kot je minimalna mezda, ki redko zadostuje za več kot osnovne preživitvene /subsistence/ stroške), mora delavka izpolniti vse zahteve za pridobitev dodatkov. Vsako kršenje pravil podjetja ali en sam izostanek z dela (tudi »upravi-

⁵⁵ Lim Linda Y. C.: op. cit., str. 119.

čen«, kot je bolniški dopust) ali zakasnitev na delo se kaznuje z odvzemom vseh dodatkov za posamezni mesec.⁵⁶

Pomen dodatkov v razmerju do osnovne mezde nam nazorno kaže tale tabela, ki je bila sestavljena na osnovi razgovorov z delavkami:⁵⁷

Država	Začetne mezde		Po dveh letih	
	osnova / na dan	z dodatki / na mesec	na mesec	mesečni stroški ⁵⁸
Indonezija	0,80—	— 19,20	29,25	26,00
Filipini	1,40—1,90	34,00— 45,60	75,00	37,00
Malezija	2,00—2,25	54,00— 60,00	100,00	45,00
Hong Kong	5,00—6,35	120 —152,00	198,00	123,00

Na osnovi različnih podatkov (različni viri, različne industrije) se mezde delavk v azijskih državah v razvoju spreminjajo od 11 centov na uro za delo v tekstilni industriji v prosti proizvodni coni v Šri Lanki do več kakor 5 dolarjev v elektronski industriji v Hong Kongu. Analize ILO kažejo, da so mezde v izvoznih proizvodnih conah pogosto nižje kot v industriji zunaj con. Na sploh pa so nižje mezde v tekstilni industriji, ki je v rokah domačih kapitalistov in proizvaja na osnovi podpogodb za izvoz. V tekstilni industriji se mezda pogosto veže tudi na število proizvodov, ki jih mora delavka proizvesti na dan.⁵⁹

Varnost pri delu

Zaradi pomanjkanja predpisov o minimalnem varstvu na delovnem mestu in osnovnih delovnih pogojih v deželah v razvoju posvečajo

⁵⁶ Tak način »obračunavanja« mezde ni nič novega. Marx opisuje takle primer iz leta 1863: »30 tkalk ... je začelo stavkati, ker je Harrupp imel lepo navado, da jim je za jutranje zamude odtrgoval mezdo, in sicer za 2 minuti 6 penijev, za 3 minute 1 šiling in za 10 minut 1 šiling in 6 penijev. To znaša na uro 9 šilingov ali 4 funte 10 šilingov na dan, medtem ko njihova povprečna mezda nikdar v letu ne znaša več kot 10 do 12 šilingov tedensko. Harrupp je tudi najel dečka, da je s troben-tanjem oznanjal začetek dela, kar je storil včasih tudi sam, pred 6. uro zjutraj, in če roke niso bile na svojih mestih, kakor hitro je odtrobil, je vrata zaprl in vsi, ki so ostali zunaj so bili kaznovani«. Kapital I., str. 481.

⁵⁷ Grossman Rachel: op. cit., str. 10.

⁵⁸ Mesečni stroški vključujejo osnovne izdatke za eno osebo: za najemnino (povprečen izdatek za posteljo ali tla v sobi, ki jo delijo štiri ali več oseb), za hrano in prevoz na delovno mesto.

⁵⁹ Charles Ford navaja primer »obračuna« mezde v tekstilni tovarni v Šri Lanki. Na vprašanje, koliko sraja proizvede delavka v enem delovnem dnevu, je direktor odgovoril: »250. Če jih ne konča v rednem delovniku, ostane pač še toliko dlje, da izpolni kvoto.« (Ford Charles, op. cit., str. 19.)

v relocirani industriji le malo pozornosti ustvarjanju ugodnih in varnih delovnih razmer. Ne le da zakonodaja zaostaja za potrebami delavcev, še tisti predpisi, ki obstajajo, se ne izvajajo, saj njihovo neizvajanje za lastnika nima nobenih posledic. Tako obnašanje se najbolj nazorno kaže pri obsegu dejanskega delovnega časa v industrijski proizvodnji, ki bistveno presega zakonske omejitve, kakor tudi pri izvajanju izmenskega dela, ko premori med koncem dela v nočni izmeni in pričetkom dela v dnevni ne znašajo običajno določenih 48 ur počitka.

Visoka stopnja intenzivnosti dela, dolg delovni dan in slabi pogoji dela vodijo v hiter razmah »poklicnih« obolenj in vsesplošne izčrpanosti. V tekstilni industriji se pogosto pojavljajo predvsem bolezni dihal, prebavnega in živčnega sistema: tekstilni prah povzroča različne bolezni dihal, nočno delo in pogoste prisilne nadure pa okvare prebavnih organov.⁶⁰

Na prvi pogled manj škodljiva in bolj urejena elektronska industrija pušča lahko še težje zdravstvene posledice. Ameriški National Institute on Occupational Safety and Health uvršča elektronsko industrijo na listo industrij z najvišjo stopnjo nevarnosti za zdravje, zaradi velikega števila toksičnih in kancerogenih snovi, ki jih uporabljajo v delovnem procesu. Taka kategorizacija velja za industrijo že v Ameriki, kjer so standardi varstva pri delu bistveno višji kot v deželah v razvoju. Čiste in dobro osvetljene delavnice v elektronski industriji (ki so take predvsem zaradi materiala, ki zahteva posebno pozorno obravnavo in ne zaradi boljšega počutja delavk) prikrivajo vrsto nevarnosti, o katerih so delavke slabo obveščene. Zaradi premajhnega varstva in neobveščенosti o možnih nesrečah in potrebni previdnosti pri delu so nesreče, zlasti pri uporabi kemikalij, zelo pogoste. Ugotovljeno je tudi, da številne kemikalije, ki jih uporabljajo v elektronski

⁶⁰ Zdravstvene posledice dela v tekstilni industriji lahko opišemo tudi z uporabo citata iz Engelsa: »V mnogih delavnicah bombažnih in lanenih predilnic je v zraku vse polno prahu od vlaken, ki zlasti v mikalnicah in česalnicah povzročajo težave na pljučih. Nekateri ljudje ga lahko prenesejo, drugi ne, vendar delavec ne more izbirati, sprejeti mora tisto delavnico, kjer dobi delo, pa naj ima dobro plačo ali ne. Najobičajnejše posledice tega vdihanega prahu so bruhanje krvi, težko, piskajoče dihanje, bolečine v prsih, kašljanje, nespečnost, z eno besedo, vsi znaki naduhe, ki se v najhujšem primeru nehajo z jetiko.« (Engels Friedrich: Položaj delavskega razreda v Angliji, 1977, str. 741.) In dalje: »Z eno besedo, ta nesrečna dekleta (modistkinje) zdrže z moralčnim suženjskim bičem — z grožnjo odpusta — pri tako nepretrganem in nenehnem delu, ki ga ne bi mogel zdržati noben močan možki, kaj šele nežna štirinajst do dvajset let stara dekleta... Kmalu se pojavijo utrujenost in onemoglost, slabost, pomanjkanje teka, bolečine v prsih, hrbtu in bokih, posebno pa glavobol in... boleče oči, ki postanejo kmalu kratkovidne.« (Isti vir, str. 792 in 793.) Opis Engels končuje s tole ugotovitvijo: »...ne bi bilo mogoče iznajti nobenega drugega načina življenja, ki bi bolj kot ta pospeševal uničevanje življenja in zgodnjo smrt.«

Kakor je temu podobna organizacija dela in delovni pogoji v današnji izvozni tekstilni industriji v deželah v razvoju, tako so tudi posledice blizu tistih, za katerimi so trpele delavke v 19. stoletju.

industriji, zlasti v mikroelektroniki, povzročajo rakasta obolenja (rak kože, dihal). Delo v asemblaži v elektronski industriji, kjer delovni proces opravljajo z mikroskopom, v nekaj letih tako izërpa vid, da delavke niso več sposobne dosegati norme in jih zato odpustijo. Že po enem letu jih ima nad 88 % kronični konjunktivitis, 44 % pa jih je kratkovidnih.⁶¹

Tako so leta 1980 ocenjevali, da je relocirana industrija v deželah v razvoju od časa svojega prihoda že izrabila več kakor 6 milijonov delavk tretjega sveta — to so delavke, ki so prehudo bolne in pre-stare (nad 30), da bi bile zmožne proizvodnega dela take intenzivnosti, kot jo izvozno usmerjena proizvodnja zahteva.

Stalnost zaposlitve

Za zaposlovanje v relocirani industriji je značilna tudi izredna nestalnost zaposlitve. Za veliko menjavanje delovne sile navajajo več razlogov:

- a) narava dela — izredna dinamika in napor vodi sčasoma v nedoseganje norme ali v zastoj pri izpolnjevanju delovnih nalog ter v večje število napak pri delu. To pa vodi v odpust z delovnega mesta ali odhod delavke »na lastno pobudo«;
- b) delavke se poročijo in ustvarijo družine ter morajo zato prekiniti delovno razmerje;
- c) gibanja na svetovnem trgu, ki vplivajo na povpraševanje po proizvodih izvozne industrije.

Veliko menjavanje delovne sile ima za relocirano industrijo po izjavah delodajalcev svoje prednosti. Podjetja prilagajajo število delavk ali celo zaprejo obrat v skladu z možnostmi poslovanja. Dejstvo, da zaposlujejo žensko delovno silo, jim olajša postopek odpuščanja delavk, saj v družbi ocenjujejo kot manjše zlo izgubo delovnih mest za ženske, ki po širšem prepričanju ne preživljajo družin, kot pa nezaposlenost moških.

Tudi »spontano« menjavanje ženske delovne sile je za stroške poslovanja koristno. »Dobro je imeti visoko stopnjo menjavanja delovne sile v industriji, kakršna je naša, kjer je potrebno obseg delovne sile tekoče prilagajati potrebam trga in naravi proizvodnega procesa. Mezde se lahko dvignejo, nov tehnološki postopek lahko zahteva manj delovne sile ali drugačno po kvalifikacijski sestavi. Visoka stopnja menjavanja nam omogoča, da strukturo in obseg delovne sile tekoče prilagajamo potrebam,« je direktor tovarne elektronike v Maleziji povedal kot odgovor na vprašanje, ali dejstvo, da ženske sorazmerno hitro zapustijo delovna mesta, vpliva na donosnost poslovanja.⁶²

⁶¹ Ehrenreich B. in Fuentes A.: op. cit., str. 57.

⁶² Hkrati pri oblikovanju mezde pogosto uporabljajo menjavanje oziroma nestalnost ženske delovne sile kot razlog za nižje plačilo.

Visoka stopnja menjavanja je koristna tudi zaradi tega, ker omogoča podjetju najemanje nove, neizkušene delovne sile. Sama učna doba za opravljanje delovnih nalog je tako v tekstilni industriji kot v elektroniki sorazmerno kratka (od enega dneva v tekstilni industriji do največ treh tednov v elektroniki), tako da se bolj splača najemati vedno novo delovno silo in ji plačevati začetniške mezde za prve tri mesece ali pol leta dela, kot pa plačevati višje mezde na račun daljše delovne dobe. Zahtevano stopnjo produktivnosti dela dosežejo delavke običajno že po treh do štirih mesecih dela, kasneje se njihova produktivnost ne več, obratno občasno opažajo zaradi utrujenosti in dolgočasnosti padec produktivnosti pri »starejših« delavkah.

Občasno začne podjetje menjavo, ko se želi »znebiti« nekaj delavk. Uporabljajo razne metode: od začasne ustavitve proizvodnje in odpusta vse delovne sile, ki jo čez kratek čas nadomestijo z novo,⁶³ do odpusta posameznih delavk, da bi prihranili izplačilo trinajste plače. Delavke nekaj časa podrobno nadzorujejo, izločijo jih nekaj, ki delo manj kakovostno opravljajo, potem pa jih strogo nadzorujejo in ob prvi najmanjši napaki odpustijo.⁶⁴

Strah pred odpustitvijo je velik tudi zaradi tega, ker se delavke v relocirani industriji izuče malo prenosljivih znanj, ki bi jim omogočila delo v drugih industrijah. Analiza znanj, ki se jih nauče delavke, zaposlene v relocirani industriji, kaže, da se zaradi specifičnih opravil, ki jih zahteva proizvodni proces, delavke ne usposobijo oz. kvalificirajo za neko splošno uporabno opravilo. Še zlasti v elektronski industriji velika segmentacija proizvodnje in hiter tehnološki napredek v proizvodnem procesu ne omogočata pridobitve potrebnih znanj niti za delo v drugi tovarni elektronike. Sicer pa se v dežele v razvoju že v osnovi selijo samo tiste industrije, ki zahtevajo ceneno nekvalificirano delovno silo.

... in pridobivanje kapitala v državi in iz tujine. V nekaterih primerih se v njej nakup blaga delovne sile, ne pa tudi, da prva kombinacija (uporabna kombinacija) rhesusa in galice ni zadnja.

3. Kapitalna idila — prvič

Ko je, kot skrben gospodar, nakupil vse sredstva, ki so mu potrebna za produkcijo -... bivši inženir denarja koraka naprej kot kapitalist, posestnik delovne sile... - pa -... mu sledi kot njegov delavec; prvi se pomenljivo muza, vnet za posel, drugi je plah in se upira, kot nekdo, ki nosi svojo lastno kožo napredaj in ne more pričakovati drugega, kot da mu jo bodo stregli...⁶⁵ Slika je za kapitalista idealna in...
... je vedno. Znanja se prva produkcije. Jutranja zara

⁶³ Na primer: V Penangu je podjetje odpustilo več kot 200 delavk z izgovorom, da je padlo svetovno povpraševanje in je potrebno upočasniti proizvodnjo. Isto podjetje je manj kot dva meseca kasneje zaposlilo več novih delavk. (Vir: Profile of Women in Electronics Industry, op. cit., str. 15.)

⁶⁴ Direktor tovarne elektronike opisuje strategijo takole: Vsako posamezno delavko izberemo z opazovanjem in iskanjem tudi najmanjše prekršitve pravil podjetja« (iz istega vira).

Taylorizem in kapital

Slavko Gaber

1. Rhodus(i) kapitala in skok s palico

Dejstvo, da kapital »... ne more izvirati iz cirkulacije in prav tako ne more ne izvirati iz cirkulacije...«, da mora nastajati »... obenem v njej in ne v njej...«¹ je šele prvi velikih problemov, s katerimi se srečujejo personifikatorji kapitala. Primer kapitalista, ki je odkril, da mu omogoča produciranje kapitala v cirkulaciji in hkrati ne v njej nakup blaga delovne sile, nas poduči, da prva kombinacija (uporabna kombinacija) rhodusa in palice ni zadnja.

a) Kapitalska idila — prvič

Ko je, kot skrben gospodar, nakupil vsa sredstva, ki so mu potrebna za produkcijo »... bivši imetnik denarja koraka naprej kot kapitalist, posestnik delovne sile...« pa »... mu sledi kot njegov delavec; prvi se pomenljivo muza, vnet za posel, drugi je plah in se upira, kot nekdo, ki nosi svojo lastno kožo naprodaj in ne more pričakovati drugega, kot da mu jo bodo strojili.«² Slika je za kapitalista idealna in zdi se, da mu je uspelo. Začenja se proces produkcije. Jutranja zarja nam razkriva slepečo sivino industrijskega obrata, v katerem proizvajalna sredstva in predmeti dela puhtijo v želji začutiti na sebi razkrajajočo silo dela. Kot dober gospodar je tu tudi naš personificiranec. Zvedavo, z rokami na hrbtu in poln pričakovanja stoji ob izhodu iz obrata in čaka prve produkte vložnega kapitala. Čaka. No,

¹ K. Marx, Kapital, ČZ KZ 43/44, str. 15.

saj se ne mudi. Vsak začetek je težak. Nestrpno se prestopi. V mislih prešteva denarce. Hip zatem se zdrami. Tu nekaj ni v redu. Plodovi vložnega bi morali biti že davno pred njim. »Fant, ne bodi len!« si reče in nemudoma odhiti v obrat. In kaj odkrije? Delavec, ki mu je namenjeno strojenje kože, se temu upira. Blago, s katerim si je kapitalist obetal razvozlati prvi voz, noče izvrševati svoje naloge v procesu produkcije. Najprej prepričuje. Nato grozi. Mora uspeti! Če je pred to negativno izkušnjo še verjel (saj so ga opozarjali, toda kdo bi verjel) v delavčevo dobro voljo, poštenost in pripravljenost na prostovoljno strojenje kože, zdaj te iluzije ne goji več.

b) Kapitalska idila — drugič

Za kapitalista je nujno, da iz delavca izvleče več kot vanj vloži. To samo pa še ni zadosti. »Bistveno je, kolikšno bo to povečanje.«³ Zdaj, ko ve, da delavca ne more pustiti, da bi delal sam in kolikor bi hotel, mu je ob novem Rhodusu nujno potrebna nova palica. Dokler ne najde kaj bolj lastnega kapitalu, prilepi delavcu senco, ki spominja na starega dobrega valpta — delavčev memento, ki opozarja na pogodbene dolžnosti blaga delovne sile.⁴ Proces podrejanja dela kapitalu, ki se začne v svoji najbolj grobi obliki s prvotno akumulacijo, se nadaljuje z medsebojnim prepletanjem realne in formalne subsumpcije. Vse dokler oziroma kjer kapital ne najde njemu lastnih sredstev podrejanja, ko in kjer pa najde svoje načine podrejanja, nastopa realna subsumpcija kapitalu. V slednji se kapital zapopača v svojem bistvu. Meje med obema vrstama subsumpcije so težko določljive⁵ in se vzpostavljajo z razrednim bojem med delom in kapitalom za vsako dobo posebej tako, da realna subsumpcija vključuje formalno, kar pa ne velja nujno obratno.⁶ Na tem mestu bomo vprašanje razmejevanja pustili ob strani, orientacijsko pa zapisali, da bo govora o eni od oblik podrejanja, ki pripeljana do pojma pomeni realno subsumpcijo (RS), vendar ji je za doseganje nivoja pojma potrebna prepletnost z mašinerijo. Marxova delitev subsumpcije na a) formalno in b) realno omogoča v tej točki razmišljanje

² Prav tam, str. 20.

³ H. Braverman, Rad i monopolistički kapital, Globus, Zagreb, str. 53. Recenzijo tega pomembnega dela marksistične teorije glej v TIP 12/83 — avtor B. Kavčič.

⁴ »Za kapitalista je izrednega pomena..., da nadzor nad procesom dela preide iz rok delavca v njegove roke... za kapitalista je to problem upravljanja« (isto).

⁵ Glej: 1. K. Marx, Kapital, tretji odstavek — Proizvodnja absolutne presežne vrednosti, in sedmi odstavek — 24. poglavje.

2. K. Marx, Rezultati neposrednega procesa proizvodnje (Rokopis neobjavljenega Šestega poglavja prve knjige kapitala) Komunist, Beograd 1977, predvsem str. 46—89.

3. Ob že omenjenem delu Bravermanna glej še delo skupine avtorjev Technology the Labour Process and the Working Class, Monthly Review Press, USA 1976.

M. Godelier, MUS 1/84.

⁶ K. Marx, Rezultati neposrednega..., str. 46.

1. o novi materialni bazi — novih strojih, ki so potrebni za R. S.
2. o novi **organizaciji dela**, ko delavcu ni več dovoljeno, da se giblje **okrog** in dela kot v dobrih starih časih, ampak **prav nasprotno** kapital prvič v svoji **zgodovini** temeljito poseže v njegov **način dela**. Ni več zadosti, **da dela** zanj, da dela profit — delati ga mora tako, da ga bo naredil čim več. Če razmišljamo z Marxom, potem bi izgledalo, kot da:
 - a) Kapital že z industrijsko revolucijo 1760—1770 izvede RS, ker uvede svojo materialno bazo. Tako dokaj radikalno poseže tudi v **ritem dela delavca**: 1. vsi v tovarni, 2. ob ritmu stroja.
 - b) Vendar pa še vedno ostane precejšen del delavstva **zunaj dosega** diktirajočega tempa mašinerije, zato rabi kapital dvoje: 1. novo dodatno opremo, tekoči trak in 2. »Scientific management«.

Njena analiza, predvsem v vpričnosti je praktično nemogoča brez te dialektične enotnosti. Dejstvo, da jo bomo začeli obravnavati v njenem rojstnem mestu, ko so prepotrebne povezave z mašinerijo šele začete, nam dovoljuje, da si monstrum znanstvenega upravljanja (ZU) ogledamo pretežno v »čisti« obliki.

2. Znanstveno upravljanje kot palica kapitala

Ogromna naloga, katere cilj je iztisniti iz delavca čim več, kot môra tlači vse generacije kapitalistov, 'vprašanju' ali se kapital potem tu na robu tovarne ustavi ali pa se celotna družba dlje, kot je bolj **podreja isti logiki**, in zakaj? Konec 19. stoletja, ko velika koncentracija kapitala zahteva ogromno akumulacijo in je potrebna vsaka kaplja presežne vrednosti, se ni mogoče več zadovoljiti z laičnim upravljanjem produkcije in družbe v celoti. Najverjetneje lahko brez pretiravanja prav čas na prelomu stoletja označimo kot točko pospešenega razširjanja realne subsumpcije dela pod kapital, tako na nivoju posamične kot na nivoju celotne meščanske civilizacije. Povečana moč delavskega gibanja in zaostrene razmere znotraj kapitala — v ožjem pomenu besede — so kot možnega in dejanskega rešitelja gordijskega vozla priklicale v življenje znanstveno upravljanje.

Splošno priznani oče te plemenite umetnosti, F. W. Taylor, spada v plejado »odkritosrčnih« meščanskih mislecev.⁷ O pogledih **II. Span-**

⁷ Ob dušebrižniški pomoči ZDA imamo od leta 1967 tudi v Jugoslaviji možnost brezplačno uživati blagodati njegove znanosti. Nastopa kot postvarili mesija, katerega naloga je podučiti naše gospodarstvenike, kako razumno gospodariti. Dejstvo, da na začetku beremo: »Ta izdaja je objavljena na osnovi jugoslovansko-ameriškega programa PL-480 o izdajanju del za brezplačno razdeljevanje prosvetnim inštitucijam in ni za prodajo«, nas prepričuje, da bi veljalo razmisliti o ponatisu tega kot tudi drugih del (npr. J. A. Schumpeter, Zgodovina ekonomske analize) podobne znanstvene vsebine. V teh razmišljanjih nas ne vodijo študijski, ampak praktični cilji. Časi, ki nas dialektizirajo — predvsem naše razumne gospodarstvenike in politike — obvezujejo, da moramo pri prizadevanjih udejaniti besede: RED, DELO, MIR, svoboda. Navdih išče(mo)jo tudi v teh dolgo zastavljenih dosežkih.

cerja, ki izrecno poudarja delitev dela na fizične in umske, glej tiste, ki bodo dodatno zapisani za Kavčiča. Original pa str. 659, 660, in še prej delo o upravljalcih, ko govori o posamičnih delih organizma, str. 79—108. Naši zametki teorij v ZU so že tu glej str. 659.

a) Ugotavljanje dejanskih zmožnosti delovne sile ob pomoči ZU

Kot dober agent kapitala se Taylor ukvarja predvsem z vprašanjem, na kakšen način maksimalno izžeti presežno vrednost. Temeljne razloge za slabo izkoriščenost delavca vidi v neracionalnem trošenju časa in v lenarjenju.

Pred mislecom se pojavi veliko vprašanje. Zakaj delavci lenarijo? Poglejmo odgovor! »Ovo dangubljenje ili ‚zabušavanje‘ proističe iz dva razloga. Prvo, iz prirodnog instinkta ljudi da sve uzimaju olako, što bi mogli nazvati ‚prirodnim zabušavanjem‘. Drugo, iz mnogo zamršenijih zadnjih misli... ovo bi se moglo nazvati ‚sistematskim zabušavanjem‘.«⁸ Ko smo ugotovili, da kaže vzroke za lenarjenje iskati v naravnem in sistematskem »zabušavanju«, se nam kot praktičnim raziskovalcem zastavlja vprašanje, kako nadlogo odpraviti. Brž se odpravimo na delo, da ne bi, kot filozofi, sveta samo razlagali ali pa kritizirali. Kapitalizem uporablja proti tej nevarni bolezni delavca različna zdravila. Med njimi je najbolj pogosto nagrajevanje po kosu. Taylor, ki na veliko razlaga svojo nevtralnost do predmeta raziskovanja, odkrito kritizira takšen sistem nagrajevanja kot slabši od »Taun-Helsijevega«. »Razlika izmedju ovog sistema i običnog rada po komadu je u tome što radnik na radu po komadu dobija celu razliku izmedju stvarnog vremena za obavljanje posla i standardnog, dok prema Taun-Helsijevom sistemu dobija samo deo ove razlike.«⁹ Ko takole preletimo zgodovino kapitalističnega izkoriščanja, kaj hitro odkrijemo, da nismo prvi, ki se borimo proti »lenobi«, hkrati pa kosu za odpravljanje še druge metode. Zakaj bi se branili, poskusimo tudi mi! Le na tej osnovi je mogoče odpraviti lenarjenje v vrstah delavstva.

Apostoli ZU so se odpravljanja nedela lotili sistematično:

1. »Za vsaki posao postoji najkraće vreme za koje prvoklasan radnik može, da ga obavi.«¹⁰
2. Ta najkrajši čas, oz., kaj je prav, da naredi posamezen delavec, je mogoče določiti, odmeriti le na osnovi natančnega in pazljivega znanstvenega proučevanja.
3. »To moraju, da rade iskreni, pošteni i nepristrani ljudi...«¹¹
4. Ti pošteni ljudje s štoparico v roki ugotavljajo, koliko časa delavec dejansko potrebuje za izdelavo določenega izdelka.

⁸ F. W. Taylor, Naučno upravljanje, RAD, Beograd 1967, str. 35.

⁹ Prav tam, str. 41. Podobna razredno nevtralna stališča najdemo tudi na drugih mestih, glej str. 246—247.

¹⁰ Prav tam, str. 56.

¹¹ Prav tam, str. 119.

5. Pri proučevanju dejansko potrebnega dela oz. delovnega časa pa se razkrije, da delavci pri svojem delu ne samo da lenarijo, ampak tudi ne znajo optimalno ravnati s produktivskimi sredstvi in na ta način po nepotrebnem izgubljajo za kapitalista dragocen čas in energijo.
6. Upravljalška znanost si naloži še eno breme: podrobno prouči odvečne gibe in napake pri delu, ugotovi optimalno obtežitev lopate pri pretovarjanju določenega materiala in razdeli »... rad se lopatom... na dva dela: ... vreme za punjenje lopate, uspravljanje i pripremu za bacanje, ... vreme za bacanje jedne pune lopate.«¹²

Če je na začetku tega stoletja natančnost opisne stopnje še zadoščala, se je kasneje pokazalo, »da je tako preučevanje vremena pregrubo da bi moglo zadovoljiti sve strože norme uprave i njezinih inženjera.«¹³ Taylorjev »učenec« Gilberth je naredil velik korak naprej, ko je proučevanje gibov dodal klasifikacijo osnovnih gibov telesa **neglede na posebno in konkretno obliko dela** in tako človekovo delo še nadalje odrešil odvečne vsebine. Današnji upravljani znanstveniki upravljanja tako navajajo dvaindvajset osnovnih simbolov, gibov oz. stanj človekovega telesa in jih delijo še naprej na manjše enote. Simbol G pomeni prijemanje in se deli na:

- »G1 — kontaktno hvatanje (uzimanje dodirivanjem vrhom prsta),
- G2 — hvatanje stiskom (palac nasuprot prstu),
- G3 — hvatanje okruživanjem (ruka se uvija oko predmeta),
- G4 — ponovno hvatanje (pomicanje predmeta da bi se bolje uhvatilo).«¹⁴

Delo, ki ga sprejema delovna sila, je danes do potankosti določeno vnaprej. Enota načrtovanega časa, potrebnega za določeno opravilo, je 36-tisočinka sekunde. »Na primjer, da bi se dosegao predmet udaljen 50 cm... potrebno je... 18,6 TMU-a ili 0,6696 sekundi. (Upozoravamo čitaoca da to nisu dvije trećine sekunde što bi bilo 0,6666 sekundi. Ta bi razlika u operaciji koja se ponovi tisuću puta na dan, iznosila tri sekunde).«¹⁵ Ni kaj reči, od sile je ta upravljana znanost. Kljub dejstvu, da je opisano natančnost dosegla šele pred kratkim, je že pod Taylorjem veliko obetala; Taylor in njegovi se namreč niso ustavili le pri proučevanju časa in gibov.

b) Nagrajevanje po delu

Proletariat se je znanstvenemu upravljanju kaj kmalu uprl prav zato, ker je bilo očitno, da pomeni nov način dela večje izkoriščanje. Toda ta vidik znanstvenega upravljanja je vse do danes za večino delavskega gibanja ostal edini argument v boju proti upravljalcem. Možni ugovori, ki prihajajo s te pozicije, in so največkrat nedomišljene, pa so bili že vnaprej prestreženi. Taylor namreč poleg zahteve po ugo-

¹² Prav tam, str. 135.

¹³ H. Braverman, nav. delo, str. 146.

¹⁴ Prav tam, str. 147.

¹⁵ Prav tam, str. 148.

tavljanju optimalne zmogljivosti delavca zahteva tudi večjo plačo za opravljeno delo. V celotnem razmišljanju se zavzema za **uveljavljanje principa nagrajevanja po delu**:

1. Če delo ni niti preveč težko in ne zahteva prevelikega znanja, »treba dati za trideset posto večju platu nego prosečnom radniku.«¹⁶
2. Za naporna dela, ki ne zahtevajo dosti pameti, »neophodno je plati izmedju 50 do 60 odsto iznad proseka...«¹⁷

Taylorjeva teza: »Ljudi neče da rade kako najbolje mogu ukoliko im se ne obezbedi odgovarajuće povečanje plate,«¹⁸ je postala za večino delavskega gibanja gornja meja ideologije. Le malokdaj je bila ta ideološka zavesa predrta in se je pokazalo na bistvo taylorizma, ki varno ždi za meglo uspešnosti, nagrajevanja po delu, racionalizacijo gibov, merjenjem časa ipd.

c) Bistvo taylorizma

Kot izredno jasno opozarja H. Braverman, taylorizem kljub natančnemu merjenju potrebnega časa, proučevanju gibov ter nagrajevanju po delu ne bi postal palica kapitala, če bi ne nosil v sebi ideje o nujnosti delitve dela na ukazovalsko, zamišljevalsko in kontrolorsko na eni strani ter izvrševalsko na drugi.¹⁹

Dajmo besedo idejnemu vodji:

»U svakom proizvodnom radu pri kome je neophodna saradnja dva različita čoveka ili dve strane, gde obe imaju podjednaku moć ili pravo glasa, skoro je sigurno da će doći do... sporenja, pa čak i svadja... Medjutim, ukoliko se bilo kojoj strani poveri celokupno upravljanje,

¹⁶ F. W. Taylor, nav. delo, str. 31.

¹⁷ Prav tam, str. 31—32.

¹⁸ Prav tam, str. 32.

¹⁹ Na pomen Taylorjeve delitve dela na ukazovalsko-zamišljevalsko in izvrševalsko opozarja v svojih delih tudi G. Friedman (glej njegovo delo Razmravljeni rad, Naprijed, Zagreb 1959, str. 66—71). Na omenjenem mestu avtor opozarja na izredno delo G. Worthyja Why Men Work? (Staford University Press, 1948), ki ostro kritizira taylorizem prav zaradi omenjene delitve. Naj dodamo, da je prav ta točka znanstvenega upravljanja doživela kritiko tudi s strani istega — neotaylorizma. (Glej: G. Friedmann, Kuda ide ljudski rad, RAD, Beograd 1959, predvsem str. 127—187, in The Division of Labour Humanities Press, 1976, Edited by A. Gorz, str. 71 in dalje) J. N. Scanlon, R. Likert, Herzberg, Lewin so ostro napadli ločitev delavca od procesa zamišljanja. Posebej zanimiv je v tem primeru način zavzemanja za ponovno vzpostavitev enotnosti procesa dela. Z veliko vnemo so se zavzemali za »soupravljanje« delavcev, ki naj po njihovem skupaj z agenti kapitala načrtujejo boljše poti izžemanja delovne sile. Poleg tega so nekatere pred tem ločene operacije ponovno združili (t. i. job enlargement — glej G. Friedmann, omenjeno delo, str. 93—109). Oboje naj bi ob povezavi z boljšim zrakom in živimi barvami strojev ustvarilo videz, da je taylorizem mrtev. Povsem »slučajno« so v svojih ostrih napadih pozabili, da tudi njihov način upravljanja ne prinaša ničesar novega in da so bile delavcem prepuščene le samoizžemalske funkcije. Taylorizem je torej po nastopu njegovih meščanskih kritik le še bolj vitalen. Če natančno preberemo Taylorjeva dela vidimo, da »neotaylorizem« s tezo o vključevanju proletariata v proces samoeksploatacije ne pove ničesar bistveno novega. Bistvo taylor-

preduzeće će napredovati stalno i verovatno harmonično, čak i ako je kontrola možda u rukama jedne od strana koja greši.«²⁰

Kljub temu, da je Taylor zelo nevtralnno opisal položaj, do katerega pride, če imamo dva gospodarja, je vendarle jasen, ko je treba povedati, komu je treba prepovedati misliti v tem odnosu. »Delavec«, ugovavlja Taylor, »sve vreme, svakog dana, stvarno radi tako, da . . . nema ni vremena ni prilike da razvija zakone, jer . . . odkrivanje zakona zahteva saradnju dva čoveka, pri čemu jedan radi dok mu drugi meri štopericom.«²¹ V procesu produkcije imamo dve strani; ena od obeh — delavec — ne more misliti, preprosto nima časa. Nastopi resen problem. Delavci ne morejo misliti. Za odločanje pa je potrebno znanje! Kdo naj misli in odloča? No, da ne pozabimo. Na drugi strani imamo še kapitalista in upravo, katerima časa ne manjka. Pokličimo na pomoč »mojstra«. Kot vedno ima tudi tokrat odgovor že pripravljen. «Sav umni rad . . . ukloniti iz pogona i koncentrisati u planskom odeljenju . . .»²² Šele na ta način . . . prijateljskom saradnjom, naime pravednom podelom svakodnevnih dužnosti i obaveza, . . . dobije se maksimalni učinak svakog čoveka i svake mašine u postrojenju.«²³ Ni kaj dodati. Če ima človek čas, se vsega domisli. Problem je rešen. Delavcu ni treba več opravljati zamudnih umskih del, pa še uprava ne lenari več. Vsak i..qiOra-zja)
»na obema stranama, da zameni stari duh rata.«²⁴

d) Konji, delavci, psi in filozof

Neznosno prijeten občutek navdaja človeka, ko posluša udarce znanstvene palice in odkriva:

1. da delavci zaradi »naravne« in sistematične lenosti ne delajo, kolikor bi lahko,
2. da se da to neprijetnost odpraviti z natančnim merjenjem časa in gibov,
3. da je delavec za svoje izžemanje pod nadzorstvom znanstvene palice nagrajen po delu,

rizma ostaja in mu tudi »smart machines«, vodenje s pomočjo računalnikov, niso kos. Kljub temu, da kibernetika odstrani »neposredno produktivno vlogo delavca« (L. Hirschorn, *The Post Industrial Labour Process*, NPS 3/81, str. 16) in da dejansko »tu ni prostora za proučevanje gibov« in prav tako »ni prostora za proučevanje časa« (prav tam, str. 17), pa ne drži, da bi bili na ta način »onstran taylorizma«. Tisto, čemur smo pričla, je le druga oblika istega ali, še drugače, je le Nič, enak Biti — ne tako, da Bit v Nič prehaja, ampak je že prešla. Dejansko onostranstvo taylorizma bi znotraj meščanskega kozmosa predstavljalo šele samoupravljanje pod diktatom vrednostne forme. Seveda pa to dejanskost ni moč razglasiti za dejansko, vse dokler se samoupravna organizacija vrednostne produkcije ne odpravi v trans vrednostni samoupravno organizirani produkciji — v sferi odpravljenega dela.

²⁰ F. W. Taylor, nav. delo, str. 44.

²¹ Prav tam, str. 226.

²² Prav tam, str. 84.

²³ Prav tam, str. 178.

²⁴ Prav tam, str. 420.

4. da je za udejanjenje zgoraj zapisanega nujno delo razdeliti na zamislijevalsko in izvrševalsko.

Ob vsej prijetnosti — ali pa morda prav zaradi neznosne prijetnosti — se nam poraja želja po naslednjem udarcu palice. V naivni glavi se namreč kar samo porodi vprašanje, kako neka upravljana znanost razdeli ljudi na delavce oz. izvrševalce in ukazovalce oz. upravljalce. Prava znanost se seveda ne ustraši nobenega vprašanja in odgovarja: »Niko ne bi pomislio da upotrebi rasnog kasača da vuče kola za raznošenje mleka, niti rasnog trkačkog konja da obavlja posao obične mazge.«²⁵ »Želim, da podvučem činjenicu koju izgleda svet uopšte nikako ne shvata — da se radnici razlikuju medju sobom kao što se razlikuju i konji. Mi znamo da postoji ogromna razlika medju konjima.«²⁶ Tako kot konji se tudi ljudje razlikujejo po naravnih lastnostih. Ko Taylor govori o delavcih, ima v mislih ljudi, ki so »zbog svojih mentalnih sposobnosti... osudjeni na jednostavne poslove, kao što je rukovanje glodalicom.«²⁷ Prav ti naj bi znali izpeljati, kar si bodo zamislili »... ljudi koji su rodjeni kao inteligentni i koji mogu da obavljaju poslove visoke klase...«²⁸ Da, da. Neizmerno veliko je odvisno od prirojenih sposobnosti.

Danes, ko je za nami romantična doba socializma in ko se vse bolj spuščamo na realna tla, postaja tudi nam jasno, da bo potrebno posvečati vedno večjo pozornost sposobnostim ljudi in skrbeti za razvoj tistih, ki so že po naravi sposobni, onim, ki so po naravi mentalno zaostali, pa zagotoviti njihovim sposobnostim primerna dela. Konec je z meščanskimi frazami o brezplačnem šolanju za vse in za vsakogar dostopnim fakultetam. **Realna politika zahteva** slovo od fraz revolucionarnega meščanstva, ki je govorilo: »Razlika u prirodnim talentima kod različitih ljudi u stvari je mnogo manja nego što nam se to čini... Na primjer, razlika između najraznolikijih karaktera, između filozofa i između običnog uličnog nosača... , ne potiče toliko iz prirode koliko od običaja, navike i odgoja. Kad su došli na svet, i u prvih šest ili osam godina života, oni su možda bili veoma slični... U tom ili uskoro posle počeli su se zapošljavati veoma različitim zanimanjima. Onda se počinje primjećivati razlika u talentima... dok na kraju taština filozofa jedva priznaje neku sličnost s uličnim nosačem.«²⁹

Težki in dolgi bodo boji proti tej in podobnim frazam — celo notranjih bojev v nas samih ne bo malo, preden bo dokončno prodrlo spoznanje, da ne drži, da »Filozof nije prirodnoj obdarenosti... ni upola tako različit od uličnog nosača kao što je buldog od hrta, ili hrt od prepeličara...«³⁰ Morda bomo ob pomoči upravljanih znanstvenikov nekoč ugotovili, da se delavci med seboj ne le razlikujejo prav tako

²⁵ Prav tam, str. 32.

²⁶ Prav tam, str. 354.

²⁷ Prav tam, str. 353.

²⁸ Prav tam, str. 353.

²⁹ A. Smith, Istraživanje bogastva naroda, Beograd 1970, knjiga I, str. 63.

kot konji, ampak jih njihove prirodne sposobnosti celo še bolj ločijo med seboj kot pse. Naj živi realist Taylor.

e) Od mane v puščavi do božjega kruha znanstvenega upravljanja na vseh področjih življenja

Kot božji sin tudi Taylorjevi »sinovi« niso skoparili s svojo nadnaravno močjo. Ne kot nekoč Kristus — kruh in ribe — znanstveno upravljanje samo, to zgoraj dokaj podrobno opisano blagodat, so pomnožili in jo še za življenje mojstra razširjali na nova področja.

Taylorju res ni uspelo, »... da bi svojo metodo apliciral na celotno življenje, na vsak korak, na vseh štiriindvajset ur — ni znal zintegrirati svojega sistema od 1 do 24.«³¹ Toda kljub temu mu je treba priznati pionirsko delo tudi na tem področju. Ob tem, da se je navduševal nad uvajanjem znanstvenega upravljanja in njegovih principov na področje medicine, se je izredno navduševal nad poskusi znanstvenega upravljanja mesta — Filadelfije. V tem mestu je bil neki direktor, ki naj bi »uvedel principe naučnega upravljanja u upravljanju gradom... On veoma brzo napreduje«³² je z veseljem poudarjal Taylor. Kar pa kljub prizadevnosti ni uspelo njemu, vse bolj uspeva njegovim naslednikom. Eden najdoslednejših izvrševalcev Taylorjeve oporoke je bil Henry Ford, ki je med prvimi, vsekakor pa najbolj na široko razvil na taylorizmu utemeljeno produkcijo stvari in ji pridal še ustrezno produkcijo ljudi. Ali, kot poudarja Gramsci: »V Ameriki je racionalizacija zbudila potrebo, da bi izdelali nov tip človeka, ki bi ustrezal novemu tipu dela in proizvodjalnega postopka...«³³ Ford si je od srca prizadeval urediti življenje delavca tako, da bo naslednje jutro ponovno sposoben stopiti za tekoči trak oz. na mesto upravljalca in poprijeti za delo. Ker je ob uvajanju tekočega traku postalo jasno, da samo večje plače ne bodo zadosti, je bilo treba iskanja nujno usmeriti drugam. Fluktuacija je v Fordovih tovarnah dosegla celo 380 odstotkov. To ga je prisililo, da je poleg plač za sistematično privezovanje delavcev na tovarno uporabil tudi znanost, ki si je za cilj postavljala: »... skicirati obrise znanosti, ki je med sodobno laboratorijsko psihologijo in problemi ekonomije — psihološki eksperiment bomo predložili sistematično v službo trgovini in proizvodnji.«³⁴ Znanost, ki se je v tem primeru vrgla v objem kapitalu, je bila, kot opozarja Braverman, meščansko odkrita. Münsterberg si ni belil glave z vprašanji, kakšni so cilji produkcije, ampak se je spraševal: »... kako najti ljudi, katerih umske sposobnosti bodo najbolj ustrezale delu, ki ga morajo opravljati, drugič, v kakšnih psiholoških razmerah si moremo zagotoviti od vsakega človeka največji in najustreznejši obseg dela, in kako moremo doseči kar najbolj popoln vpliv na človeške možnosti, ki je želen v poslovnem interesu.«³⁵

³⁰ Prav tam, str. 64.

³¹ J. Zamjatin, MI, CZ, Ljubljana 1975, str. 63.

³² W. Taylor, nav. delo, str. 415.

³³ A. Gramsci, ID, CZ, Ljubljana 1974, str. 307.

³⁴ H. Braverman, nav. delo, ČKZ 43/44, str. 175.

³⁵ Glej ČKZ 43/44, str. 175.

Zvičajnost uma je v tej točki tolikšna, da je mogoče omeniti le nekatere manifestacije. Proučevanja, ki jih je opravila upravljana znanost, so pokazala, da je v interesu kapitala sistematično nadzirati osebno in družinsko življenje, preverjati moralo, pivske navade, vzpostavljati ideologijo o brezrazrednosti družbe, skrbeti za izobraževanje, ki bo na vsakem koraku vcepilajo ideologijo upravljane družbe — dela, delovne discipline itd. Na področju izobraževanja so se »nasledniki« dodobra okoristili tudi s področjem jezika, ki na prvi pogled za to ne daje nobenih priložnosti. »Jezikovno izobraževanje, ki je odgovarjalo neposredno zahtevam proizvodnje, so začeli... pri Fordu 1914. leta. Prva lekcija Harvesterjevega (chicaškega) tečaja angleščine je vsebovala »cvetke«, kakršni sta: 'Slišim piščal, moram pohiteti' in 'Delam do zadnjega žvižga'... Pri Fordu, najbolj zagnanem med ameriškimi kapitalisti njegovega časa, je bilo jezikovno izobraževanje obvezno. Forda in Harvesterja so morda presegle le rudarske korporacije v Južni Afriki, ki so sestavile... poseben jezik, imenovan fanakalo, v katerem so komandirale novincem različnega etničnega izvora. Komuniciranje med samimi delavci je bilo s tem praktično onemogočeno, razen v kvazi vojaškem jeziku, ki so ga izumili njihovi šefi.«³⁶ V kontekstu zahteve po racionalizaciji produkcije gre razumeti tudi Fordovo zanimanje za spolno življenje. »...resnica je, da ni mogoče razviti novega tipa človeka, kakršnega zahteva racionalizacija proizvodnje in dela, dokler ne bo spolni nagon primerno reguliran, dokler ne bo tudi sam racionaliziran.«³⁷ Družina je v tem kontekstu dobila vlogo stabilne enote reprodukcije delovne sile, žena pa vlogo dekline kapitala in sle izmozganega delavca, ki naj ne bi zapravljala kapitalu dragocenih moči za pohajkovanje in lovljenje žensk.

II. Delo in taylorizem

Taylor v svojih delih večkrat navaja težave, na katere je naletel, ko je hotel uvesti svoj sistem v železarni »Midvale Steel«, ki je bila preizkusni kamen njegove znanosti. V isti sapi pa s ponosom poudarja, da pod njegovim sistemom upravljanja ni prišlo do štrajka vse do leta 1911, ko so se mu uprli modelarji v Watertownu in dosegli, da se je moral zagovarjati pred posebnim komitejem predstavnškega doma.³⁸

Njegovi uspehi, kot tudi uspehi delavskega gibanja, so vprašanje znanstvenega izrabljanja pripeljali v fokus razredno teoretskega spoprijema. Dokaj presenetljivo se je s tem vprašanjem med prvimi spopadla Leninova bolševiška partija! Presenečenje je precej manjše, če vemo, da je bila za »...ZDA Rusija... država, v kateri so najbolj na široko prakticirali znanstveno upravljanje — večinoma v privatnih obratih v železarstvu...«³⁹

³⁶ J. Henderson, R. Cohen, Kapital in delovna etika, ČKZ 43/44, str. 181.

³⁷ A. Gramsci, ID, CZ, Ljubljana 1974, str. 315.

³⁸ Glej F. W. Taylor, Naučno upravljanje, RAD, Beograd 1967, str. 253—443.

³⁹ S. Smith, Taylorism Rules OK?, RSJ, summer 1983, str. 13.

Prav zaradi tri- do- štirikrat nižje produktivnosti kot npr. v ZDA je kapital v Rusiji pokazal velik interes za omenjeno vrsto upravljanja. Zanimanje za znanstveno upravljanje se je posebej povečalo po letu 1905. Prizadevanja so rodila največje uspehe v Petrogradu z uvedbo novega načina upravljanja v železniško industrijo. Taylorizem pa je kot buržoazen ukrep v svojih nedrjih že nosil tudi nasprotnika. Komaj je proces znanstvene proizvodnje stekel, je Petrograd zajel velik štrajk.⁴⁰ »Ta štrajk je vzpodbudil obširno polemiko o taylorizmu v ruskem delavskem gibanju in na socialistični levici.«⁴¹

1. Lenin o taylorizmu⁴²

Lenin je v dveh člankih leta 1913 in 1914 v Pravdi ostro napadel taylorizem. V prvem članku z naslovom »Znanstveni sistem izcejanja znoja« poudarja, da t.i. znanstveni sistem sestoji iz tega, »... da iz radnika u istom radnom danu istisne trostruko više rada, ... iscrpljuje nemilosrdno sve njegove snage, isisavaju trostruko više rada, isisavaju trostrukom brzinom svaku kap energije, živaca i mišića najamnog roba.«⁴³ Leto dni pozneje pa v članku z naslovom »Taylorjev sistem — sužnost človeka stroju« poudarja, da taylorizem zasužnjuje delavca in poleg tega opozarja na t.i. »dobro stran« taylorizma — ogromno produktivnost dela. Po njegovem mnenju »... Taylorov sistem — brez znanja i protiv volje svojih autora priprema ono vrijeme kada će proletariat uzeti u svoje ruke čitavu društvenu proizvodnju i odrediti svoje radničke komisije za ispravno razpoređivanje i uređivanje sveukupnog društvenog rada. Krupna proizvodnja, strojevi, željeznica, telefon — sve to pruža tisuću mogućnosti, da se četverostruko skрати radno vrijeme organiziranih radnika, dajući četverostruko veće blagostanje nego danas.«⁴⁴ Daljša navedba opozarja na domet Leninovih pogledov na taylorizem kot tudi na gornje dosege Leninove misli sploh. Prvi oz. drugi spoprijem z omenjenim vprašanjem predstavlja povzetek vseh Leninovih razmišljanj o tem in njemu sorodnih vprašanjih. Teze o delavskem urejanju celotne proizvodnje in delitve dela ter o omejevanju delovnega časa ostajajo za Lenina nepresegljive in nikoli tematizirane.

Ko se v jeku oktobrske revolucije ponovno vrne tudi k vprašanju taylorizma, začne v članku »Nadaljnje naloge sovjetske oblasti« izredno obetavno in poudarja, da je potrebno po uspešni osvojitvi oblasti preiti na »... zadatak upravljanja državom... Zadatak sovjetske vlasti, da upravlja državom... predstavlja još tu osobitost što se radi... o takvoj upravi kada prioritetnu važnost **ne dobiva politika nego eko-**

⁴⁰ Poleg S. Smith, nav. delo o tem in o štrajkih, ki so sledili še A. P. G. Maksimov, Revolucionarno-sindikalno gibanje v Rusiji v zborniku Delavska opozicija, KRT 1984, str. 197.

⁴¹ S. Smith, nav. delo, str. 13.

⁴² Leninova stališča o taylorizmu bodo na tem mestu obravnavana v kontekstu celote njegovih razmišljanj o bistvenih vprašanjih časa, zato naj ne presenečajo iskanja konteksta in razlage v skladu s kontekstom.

⁴³ V. I. Lenin, Dela 18, str. 157—158.

⁴⁴ V. I. Lenin, Dela 19, str. 320—321.

nomika ... i sama bit prijelaza od kapitalističskog društva u socijalističko, sastoji se u tome da politički zadaci zauzimaju podređeno mesto u odnosu na ekonomske zadatke.⁴⁵ Podobno piše Lenin tudi v končni varianti istega članka in še kje. Skratka, zdi se, da mu je povsem jasno, da brez vzpostavitve novega načina produkcije ne bo socializma »... jer se radi o tome, da se na nov način organizuju najdublji, ekonomski, temelji života desetaka i desetaka milijuna ljudi. I to je najzahvalniji zadatak, jer će se tek poslije rješenja tog zadataka (...) moći reći da je Rusija postala ne samo sovjetska nego i socijalistička republika.«⁴⁶

Natančen študij njegovih tekstov nas opozarja na dejanski pomen zapisanih misli. Lenin namreč opozarja, da se je socializma treba učiti »... u znatnoj mjeri kod rukovodilaca trustova, učiti socijalizam treba kod najkrupnijih organizatora kapitalizma.«⁴⁷ To dejstvo samo po sebi ne bi povedalo dosti, če se v nadaljnji eksplikaciji ne bi ponovno pojavil naš stari znanec Taylor. »Poći ću dalje... Na primjer, čuveni Taylorov sistem... čuven je upravo po tome što predstavlja poslednju riječ najneobuzdanije kapitalističke eksploatacije... Ali u isto vrijeme ne treba ni za trenutak zaboravljati da Taylorov sistem sadrži golemi progres nauke koja sistematski analizira proces proizvodnje i otkriva puteve golemog povećanja proizvodnosti ljudskog rada.«⁴⁸

a) Kontekst Leninovih razmišljanj

Naj komaj začeto analizo avtorjevih razmišljanj o taylorizmu v jeku revolucije zaustavimo pri točki, ki ponavlja že iz leta 1914 znane teze o slabih in dobrih straneh.

Analizo grobo prekinjamo, da bi se v njenem nadaljevanju poglobili v nastajanje analiziranih tez in tako omogočili kompleksnejši vpogled v genezo ter dojetje stališča.

Polom ruske industrije pod novo oblastjo je sovpadal z izredno nizko produktivnostjo, kar je samo od sebe postavljalo v ospredje vprašanje, kako povečati produktivnost in postaviti na noge uničeno industrijo. Da je bilo prav to eno ključnih vprašanj v letih državljanske vojne in v prvih letih po njej, ni dvomil nihče. Pojavljale pa so

⁴⁵ Prav tam, Dela 28, str. 302—303. V zapisani misli ni težko »prepoznati« Marxovih misli:

1. o tem, da bo moral delavec »... nekega dne zgrabit za politično oblast, da bo lahko zgradil novo organizacijo dela«, (MEID IV, str. 338);

2. kot tudi zgodnejših iz (Nemške ideologije, kjer pravi: »... da je v vseh dosedanjih revolucijah način dejavnosti ostajal nedotaknjen in da je šlo le za novo distribucijo te dejavnosti, za novo razdelitev med druge osebe, medtem ko se komunistična revolucija usmerja proti dosedanjemu načinu dejavnosti, odstranjuje delo...« (MEID II, str. 47). Teza o odstranitvi dela je seveda preveč radikalna za Lenina, vse ostalo pa bi bilo moč pričakovati po obetavnem začetku.

⁴⁶ V. I. Lenin, Dela 28, str. 332

⁴⁷ Prav tam, str. 308.

⁴⁸ Prav tam, str. 310.

se različne variante predlogov, kako doseči »skupen« cilj. Lenin je tako samo prispeval »svojo pomembno težo k tistim v sindikatih, ki so zagovarjali taylorizem kot sredstvo krepitev delovne discipline... Po oktobru je skupina znotraj sindikata kovinarjev — vključno z A. Gastevom, G. A. Goltsmanom, Oborinovom in Filipovom — oblikovala platformo o delavskem industrializmu, ki je trdila, da je Rusiji namenjeno, da bo živela v dolgem obdobju 'državnega kapitalizma', preden se bodo odprli pogoji za socializem... Predlagali so povečanje razlik med mezdami, popolno obnovitev nagrajevanja po komadu in taylorizem kot ključ za doseganje postavljenih ciljev družbe.«⁴⁹ Proti predstavljeni koncepciji so bili levičarji in del sindikata ter povsem spontano delavski razred, ki je prevzemal organizacijo proizvodnje v svoje roke v obliki t.i. delavske kontrole in delavskega upravljanja.⁵⁰ Gastev (osrednja oseba gibanja za uveljavitev znanstvene organizacije dela) je vse nasprotnike taylorizma okarakteriziral za neke vrste ludiste — ne glede na brezpredmetnost svoje označbe — ki se borijo proti uvajanju strojev v tovarne, in šel še dlje, kot nasprotje tezi, da buržoazni strokovnjaki sabotirajo proizvodnjo, je postavil tezo: »Zdaj smo soočeni s sabotažo milijonov... Opraviti imamo z nacionalno sabotažo, s sabotažo ljudstva, proletariata.«⁵¹ Čeprav skorajda nikjer ne zasledimo uradnih stališč do tega spopada, je ustanovitev centralnega inštituta za delo leta 1920 in imenovanje A. Gasteva za direktorja inštituta dovolj zgovoren dokaz odločitve vodilne garniture in še posebej Lenina.⁵² Oblast se je odločila za znanstveno organizacijo dela (NOT) in podprla tehnokratsko frakcijo, ki je videla prihodnost družbe v mašinizaciji in je tej družbi dobredno pesnila slavospeve. »Ne posameznik, ne avtoriteta, temveč »tip«, skupina bo upravljala druge »tipe« oz. skupine. Ali, celo

⁴⁹ Več o tem vprašanju glej v: I. M. Mesić, Oktobar i radničko upravljanje proizvodnjom, Biblioteka Pitanja, Zagreb 1982, predvsem str. 79—132.
⁵⁰ T. Mastnak, H kritiki stalinizma, KRT, Ljubljana 1982.

Obe deli predstavljata nov pristop do vprašanj »oktobra« in po našem mnenju odpirata pot prevrednotenju nekaterih vprašanj, ki so bistvena za razvoj samoupravljanja. Naj na tem mestu omenimo, da smo bili šele v zadnji fazi študija obravnavanega problema opozorjeni na Mesićevo delo in smo v njem s teoretskim užitekoma nahajali podobna in identična stališča glede ključnih vprašanj. Na to bo v nadaljevanju tudi opozorjeno. Na pomen Mesićevega dela opozarja J. Kolenc v uvodni študiji k izboru tekstov, ki nosijo naslov »Delavska opozicija« in so izšli v KRT 14. Branje stališč Gasteva in njemu podobnih sinov ljudstva nas spomni na B. Brechta in njegove besede, da vlada še zadnjič poziva ljudstvo, naj se poboljša, ker bo v nasprotnem primeru prisiljena ljudstvo zamenjati. Birokratska poštenost Gasteva pa nas hkrati opozarja na množičnost spontanega odpora do uvajanja »taylorizma« v proces produkcije.

⁴⁹ S. Smith, Taylorism Rules OK?, RSJ, summer 1983, str. 14. Poleg navedenega glej še K. Bailes, Alexei Gastev and the Soviet controversy 1918—1924, Soviet Studies, vol. 29, 3 July 1977, pp 373—394.

⁵¹ Primerjaj: I. S. Smith, navedeno delo.
⁵² K. Bailes, Technology and Society under Lenin and Stalin, Princenton University Press, 1978.

⁵³ K. Bailes, navedeno delo.
⁵² Navedeno po K. Bailes, nav. delo.

stroji v dobesednem pomenu bodo upravljali žive ljudi. Stroji bodo iz upravljanih postali upravljalci.«⁵³ Gastev je užival v Rusiji velik ugled, vendar ne kot »sindikalist, ampak kot najodločnejši ruski delavec poet, kot Ovid inženirjev, rudarjev in kovinarjev... Mnogo let je v delavskem tisku objavljajal 'proletarske' pesnitve, ki so bile hvalnice moderni industriji, prežete s podobami grmenja mašinerije, plavžev, siren in piščalk.«⁵⁴ Poglejmo si eno njegovih umetnin:

Delo — je vaša moč

Organizacija — vaša spretnost

Red — vaša volja

To je potem cilj sedanje kulture

Vse skupaj je enako kulturni revoluciji.

Navedenemu naj dodamo še stališče istega avtorja, ki je zapisano v prozi, a ni nič manj poetično od prejšnjega: »V sferi družbe moramo začeti dobo natančnega merjenja predpisov, načrtovanja, nadzornega preverjanja družbenih norm. Ne moremo dopustiti sentimentalnim filozofom, da bi nas zmedli ob iluzijah v zvezi z emocijami in človeško duševnostjo. Postaviti moramo problem matematizacije psihologije in ekonomije.«⁵⁵ Tako se nam v povsem določeni luči zariše položaj »šibkih« glasov, ki so v Rusiji, ki je zaostala in porušena ter zato bolno željna industrije, mislili drugače in reflektirano zagovarjali prakso proletariata. Dejstvo, da niso bili proti industriji, proti uporabi znanosti v procesu produkcije njegovega položaja, tega ne

spreminja. Ko je Gasteva podprl še Lenina, je bilo vprašanje vodenja produkcije zapečateno.

b) Še o kontekstu Lenin in vprašanje države

Ko opozarjamo, da se je Lenin s svojim pojmovanjem taylorizma samo priključil določeni tendenci znotraj nove republike, je treba poudariti, da je, kot bomo poskušali dokazati, ostal popolnoma zvest svojim načelom o oblasti, ki da pripada sovjetom. Natančneje — njegova predhodna dela, še posebej iz leta 1917 in po letu 1918, ne

⁵³ S. Smith, nav. delo, str. 16.

⁵⁴ Navedeno po istem delu, str. 17.

⁵⁵ Dokaj podobno stališče zagovarja tudi M. Mesić v omenjenem delu, str. 121—122. V nasprotju z nami pa K. Bailes zapiše, da je: »Lenin, soočen z nujnostjo povečanja produkcije, opustil svojo prejšnjo borbo proti taylorizmu in se odločil sprejeti, kar je našel uporabnega v znanstvenem upravljanju.« (Soviet Studies, 3/77, str. 376) Pri tem pa je značilno, da Bailes omenja kot dokaz drugačnega odnosa Lenina do taylorizma članek, objavljen v Pravdi leta 1913 (glej Dela 18, str. 157—158), kot tudi članek, ki je bil v Pravdi objavljen leta 1914 (glej Dela 19, str. 320—321) in povsem nedvoumno govori o dobrih in slabih straneh taylorizma. Zdi se, da avtorja vnaprejšnja konstrukcija, po kateri je Lenin šele soočen z razsulom gospodarstva sprejel taylorizem, sili v omenjen spregled. O Leninovem stališču do znanstvenega upravljanja dokaj zgovorno priča tudi izjava A. Gasteva (Bailes), da je Lenin proti koncu svojega življenja nameraval napisati delo o znanstvenem upravljanju. Poleg tega je znano, da so od Lenina »izsilili« ogromna sredstva za Centralni inštitut za delo.

nasprotujejo tej odločitvi, čeprav na nekaterih mestih opozarjajo na notranje boje. Odločitev je preprosto izraz meje principa.⁵⁶

Poglejmo najprej Leninova stališča, ki so relevantna za umeščanje zaustavljene analize in so osnova spisa o »Nadaljnjih nalogah izgradnje sovjetske oblasti«. Lenin je uničujoče kritiziral Drugo internacinalo in njeno oportunistično stališče do precejšnjega števila vprašanj. Leta 1917, na predvečer revolucije, pa je zlasti ostro napadel njen odnos do države ter dokazoval, da nas je Marx učil, »da proletariati ne more kratko in malo osvojiti državne oblasti v tem smislu, da bi stari aparat prešel v nove roke, temveč da mora proletariati ta aparat razbiti, zrušiti in namesto njega postaviti novega.«⁵⁷ Razbitju starega državnega aparata bo sledilo vzpostavljanje nove oblasti, »... ki naj omogoči, da se postopno opravi vsakršno uradništvo...«⁵⁸

Socializem naj bi po Leninovem mnenju poenostavljal funkcije državne uprave in omogočal odpravo hierarhije ter redukcijo vse organizacije na organizacijo proletarcev kot vladajočega razreda.⁵⁹ Proletarska država pa naj ne bi bila birokratska. »Po osvojitvi politične oblasti bodo delavci razbili star birokratični aparat« in ga »nadomestili z novim aparatom; da se ti delavci in nameščenci, ki bodo tvorili ta nov aparat, ne bodo spremenili v birokrate, bodo takoj izdani ukrepi, ki sta jih Marx in Engels podrobno proučila: 1. vsi morajo biti ne samo voljeni, temveč tudi vsak trenutek odstavljivi; 2. plača ne sme biti večja od delavske plače; 3. treba je takoj preiti k temu, da bodo vsi opravljali funkcije kontrole in evidence«,⁶⁰ kar bi privedlo do tega, da bodo pomalem vsi »birokrati«, oz. do tega, da ne bo nihče birokrat. Radikalnost povzete opredelitve odnosa do države — odnosa, ki je v primerjavi s stališči predstavnikov Druge internacionale radikalna novost — pa se v pravi luči pokaže šele, ko zastavimo vprašanje vzpostavljanja nove baze drugačne socialistične državnosti. Slednje vprašanje se nam postavlja v skladu z danes vse bolj razširjeno zahtevo, »da je treba 'demokracijo' vsestransko teoretično osvetliti in razširiti, tako da bo zajemala čedalje bolj ne samo politično, marveč tudi ekonomsko, socialno, kulturno področje...«⁶¹ O omenjenem vprašanju, predvsem o 'demokraciji' na ekonomskem področju, pa Lenin razmišlja takole:

— V vseh velikih podjetjih »... že tehnika sama zahteva najstrožjo disciplino in najnatančnejše opravljanje odkazanega dela, ker bi se sicer lahko ustavil ves obrat... V vseh podjetjih bodo seveda delavci 'volili delegate, ki tvorijo nekak parlament'«.⁶²

— »Mi sami, delavci, bomo organizirali veliko proizvodnjo, izhajajoč iz tega, kar je ustvaril že kapitalizem, pri tem pa se bomo opirali na

⁵⁶ V. I. Lenin, ID, Ljubljana 1949, str. 279.

⁵⁷ Prav tam, str. 216.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Prav tam, str. 275—276.

⁶⁰ A. Bibič, Moč ljudskih množic, Komunist, Ljubljana 1981, str. 7.

⁶¹ V. I. Lenin, ID, Ljubljana 1949, str. 275.

⁶² Prav tam, str. 217.

svoje izkušnje, uveljavljali najstrožjo disciplino... iz državnih uradnikov bomo napravili navadne izvrševalce naših naročil...«⁶³

— »Toda mehanizem družbenega gospodarjenja je tu že gotov. Treba je samo strmoglaviti kapitaliste... pa imamo tehnično zelo popolno opremljen in parazita osvobojen mehanizem...«⁶⁴

Prebiranje teh in podobnih pasaž v Državi in revoluciji nas na nekaterih mestih bolj, na drugih manj podučuje, da po Leninovem mnenju v samem procesu produkcije v bistvu že vse ustreza novi državi. Po odstranitvi prejšnjih lastnikov bo potrebno le tu in tam uporabiti delavske izkušnje in njihov pridobljeni občutek za disciplino ter nadzor pa bo vse v najlepšem redu. Kaj pa delavski parlamenti? Kljub vsemu kar govori v prid tezi, da v procesu produkcije stvari ostaja vse v bistvu po starem (po starem v toliko, da bo proces produkcije potekal v bistvu enako, le da bodo sedaj delavci tisti, ki bodo nadzirali njegov stari tek), bi le stežka lahko zanesljivo trdil za kaj gre, če nas ne bi iz zagate rešil Lenin sam. Hkrati⁶⁵ z Državo in revolucijo je namreč v tekstu z naslovom »Grozeča katastrofa in kako naj se z njo borimo« zapisal: »... socializem ni nič drugega kot prvi korak naprej od državno kapitalističnega monopola... državno monopolistični kapitalizem...« je »... najpopolnejša materialna priprava socializma, njegovo preddurje, tista stopnica na zgodovinski lestvi, ki ni med njo (stopnico) in naslednjo stopnico, ki se imenuje socializem, **nobenih vmesnih stopenj več**«. ⁶⁶ Najverjetneje to ne zahteva posebnega komentarja, ker kaže verjeti Leninu, ki dokazuje,⁶⁷ da je, ko je govoril tem, da ni nobene vmesne stopnje med monopolističnim kapitalizmom in socializmom, imel v mislih »Nemčijo in Rusijo«. »Nijemačka i Rusija utjelovile su u sebi godine 1918. najočiglednije materijalno ostvarenje ekonomskih, proizvodnih, i socialno-ekonomskih, s **jedne strane**, i političkih uvjeta socijalizma s **druge strane**«. ⁶⁸

c) Leninov odnos do taylorizma ni teoretski lapsus

Lenin se je zavzemal, da bi socialistično oblast gradil na starem, v Rusiji takrat še ne doseženem načinu produkcije.⁶⁹ To pa hkrati zgo-

⁶³ Prav tam, str. 218.

⁶⁴ Tekst »Grozeča katastrofa in kako naj se z njo borimo« je datiran z 10.—14. septembrom 1917, »Država in revolucija« pa je nastajala v avgustu in septembru 1917. Glej še V. I. Lenin, Dela 28, str. 431.

⁶⁵ V. L. Lenin, ID, III, Ljubljana 1949, str. 137 (podčrtal S. G.).

⁶⁶ V. I. Lenin, Dela 28, str. 431.

⁶⁷ Prav tam, str. 430 (podčrtal S. G.).

⁶⁸ Primerjaj še M. Mesič, navedeno delo, str. 119—133. Posebej pa: a) str. 131, kjer pravi: »Socijalizam se dakle pokazuje kao političko pitanje, kao (puko) pitanje političke vlasti. O obratu o odnosima proizvodnje nema ni govora. Štoviše, društvenu organizaciju proizvodnje koju stvara državni (monopolistički) kapitalizam, socijalizam neposredno preuzima i upravo je ta organizacija njegova predpotsavka.«

⁶⁹ b) str. 196 »Pogledi boljševika na pitanja proizvodnje ostajali su u okvirima nasledjenog socijaldemokratskog 'programa' (dok su istodobno odbacivali političke koncepcije socijaldemokracije).«

vorno izpostavlja dejstvo, da njegova podpora Gastevu in tovarišiji pri njihovih prizadevanjih za vzpostavitev taylorizma (s tem s vračamo na točko zaustavitve analize, str. 16), nikakor ni slučajno.⁷⁰ Prav nasprotno — omenjena podpora popolnoma sovpade z navidez radikalno zahtevo po vzpostavitvi novega načina produkcije. V skladu s tem kaže ocenjevati tudi dejanskost, tostranskost in moč njegovega radikalnega stališča v primeru države.⁷¹ Državni kapitalizem na področju produkcije, kot okvir t. i. nove organizacije produciranja, in taylorizem se medsebojno dopolnjujeta in opozarjata, da Lenin pod novim načinom produkcije ni nikoli razumel drugega kot perfekcijo kapitalističnega načina produkcije, ki je višek dosegel v znanstvenem upravljanju.

Ce raziščemo Leninovo izpeljavo obetavne zastavitve vzpostavljanja nove oblasti na področju produkcije, se soočimo:

1. z nalogami, ki stojijo pred novo oblastjo, te pa so vzpostavitev proizvajalnih sil, urejanje evidence in kontrole nad proizvodnjo ter delitvijo proizvodov, povečanje produktivnosti dela. »Može se reči, da se taj zadatak dijeli na dva glavna dijela: 1) evidenciju i kontrolu... 2) povečanje proizvodnosti rada.«⁷²
2. s strokovnjaki, ki bodo sposobni opravljati kontrolo in evidenco ter bodo zagotovili povečanje produktivnosti. Znanstveniki bodo ostali na svojih mestih, vse dokler ne bodo delavci sami doumeli, da morajo pristati na kapitalistično delovno disciplino, organizacijo dela, kontrolo in s tem tudi na večjo produktivnost. »Ukoliko se brže mi sami, radnici i seljaci, naučimo boljoj radnoj disciplini i višoj radnoj tehnici, iskorištavajući za to učene buržoaske stručnjake, ukoliko prije ćemo se osloboditi od svakog ‚dana‘ tim stručnjacima.«⁷³ Leninu se mudi. Hotel bi se čimprej znebiti ‚buržoaznih‘ strokovnjakov. Čas je denar. Leninu delajo strokovnjaki ‚sive lase‘ predvsem zaradi denarja, ki ga bo potrebno odšteti za njihove storitve. Ce preberemo njegovo razmišljanje, v katerem je izraženo upanje na pomoč, ki bi jo Rusija dobila, če bi revolucija zmagala v celem svetu ali pa vsaj v velikem delu razvitih držav, vidimo, da gre za to, da: »Zaostala Rusija nebi tada morala samostalno razmišljati o reševanju tog zadatka, jer bi nam u pomoč pritekli napredni radnici zapadnoevropskih zemalja...« Ker pa te revolucije ni, je treba strokovnjake plačati. »... Naravno sa gledišta već raz-

⁷⁰ Ocenjevati je treba s točke, ki pravi:

a) »Če ne bomo položili temeljev revolucionarnemu procesu sredi proizvajalnega življenja, bo revolucija ostala jalov klic volje, meglen privid...« (A. Gramsci, ID, Ljubljana 1974, str. 41).

b) »Politična vladavina razreda, brez ekonomske in družbene hegemonije pa je iluzija in je lahko le začasno stanje (...), ki se lahko razreši le z restavracijjo kapitalizma ali substitucijo oblasti v imenu razreda.« (J. Kolenc, Uvodna študija v izbor tekstov Delavska opozicija, KRT 1984, str. 42).

⁷¹ V. I. Lenin, Dela 28, str. 303.

⁷² Prav tam, str. 340.

⁷³ Prav tam, str. 310 (podčrtal S. G.).

vijenog socialističkog društva potpuno je nepravedno i neispravno da predstavnici buržoaske inteligencije primaju neizmerno višu plač za rad od plače najboljih slojeva radničke klase. Radi podučavanja **najboljim načinima i metodama** proizvodnje takvu sumu treba dati, i isplati se, i takvu ćemo sumu morati dati za što bi drugu mogućnost da se dobije slično rukovodstvo stvorila jedino pobjeda socijalističke revolucije u drugim zemljama.⁷⁴ Ne gre za to, da bi delavci na zahodu pomagali vzpostaviti nov način produkcije, ki bi bil drugačen od kapitalističnega, ampak le za to, da bi vzpostavili najboljše načine produkcije, ki jih bodo v nasprotnem primeru prisiljeni izvabiti iz dobro plačanih buržoaznih strokovnjakov. Metode in načini upravljanja nosijo zaščitno znamko »znanstveno«, kar pomeni, da so že sami po sebi napredni.⁷⁵

3. z izbiro strokovnjakov. Kot vsak kupec, ki se zaveda, da bo potrebno blago drago plačati, tudi Lenin poleg cene pozorno motri tudi kvaliteto. Kupuje po znanem načelu: če že kupim, bom kupil naj-najboljše. Tako se Lenin odloči, da bo, če že mora, kupil najboljše strokovnjake in sistem upravljanja — tayloriste in taylorizem.
4. s sprejemanjem izbranega. Razumljivo je, da kapitalistične bestije ne bomo sprejeli nekritično. Že na začetku je treba pokazati, da

⁷⁴ O znanstveni nevtralnosti in vprašanju uporabe glej:

1. G. S. Trinajsto poglavje Kapitla... CKZ 67/1984, kjer je predstavljeno avtorjevo stališče do znanstvene nevtralnosti mašinerije, vendar so splošno teoretska stališča v bistvu enaka tudi v odnosu do obravnavanega vprašanja.

2. H. Braverman, Rad i monopolni kapital, Prometej, Zagreb 1983.

⁷⁵ Kljub izjemnemu mestu, ki ga dobi Marxovo delo »Beda filozofije« v Leninovem vrednotenju misli Marxa in Engelsa (glej V. I. Lenin, O Marxu in marksizmu, CZ, Ljubljana 1950), Lenin v obravnavi taylorizma »pozablja na eno osnovnih točk kritike, ki jo Marx naslavlja na Proudhona. Tako kot za gospoda Proudhona vsaka kategorija, ima tudi za Lenina taylorizem »... dve strani, dobro in slabo... Problem, ki ga je treba rešiti: dobro stran ohraniti (MEID II. 1976, str. 479, napaka — obrniti), slabo odstraniti.« Lenin preprosto »pozablja«, da je tisto, kar »... tvori dialektično gibanje, prav koeksistenca dveh protislovnih strani, njun boj in njuno zlitje v novo kategorijo«. (MEID II., str. 481) Na ta način naredi veliko napako kar zadeva samo metodo raziskovanja. To pa je le prav — »abstraktna napaka«. Kar zadeva obravnavo taylorizma se namreč zdi, da naredi Lenin odločilno napako, ko razglasi veliko produktivnost, kontrolo in organizacijo na eni ter veliko izžemanje na drugi strani za protislovje. Dejansko in odločilno protislovje namreč tiči v taylorističnem organiziranju produkcije, na principu delitve dela na zamišljevalsko (ukazovalsko), kontrolorsko na eni in izvrševalsko na drugi strani. Kot kaže, Lenin prav tega protislovja ne »opazi« oziroma zanj to sploh ni protislovje. Takšna pozicija pa mu skupaj z napačno metodo pristopa onemogoča doumeti, da je mogoče rešiti potence »taylorizma« (racionalizacija trošenja človekovih moči) le z **njegovo odpravo**. Le skozi boj med zamišljevalsko-ukazovalskim polom na eni in izvrševalskim polom na drugi strani. Samo dialektična »zmaga« — ukinitve pola izvrševalčev — (samoupravljanje) bi omogočila rešitev potencialnega, ki pa ni specifičnost taylorizma — namreč racionalno izrabljanje trošenja človeških moči. Seveda bi bila tudi to le možnost. Tudi ukinitve delitve dela na ukazovalsko in izvrševalsko je ob produkciji, ki ima vrednostno formo, le ponovno vstajenje povampirjenih sil kapitala. (Teza je razvita na drugem mestu.)

jo bomo obravnavali na klasično phrondonističen način — kot sistem s slabimi in dobrimi lastnostmi.⁷⁶

Poglejmo najprej, kaj v tem sistemu zastopa negativno plat in mora biti v socializmu odstranjeno. »Negativno je u Taylorovu sistemu bilo to što se on primenjvao⁷⁷ u uvjetma kapitalističkog ropstva i što je služio kao sredstvo za izcedjivanje iz radnika dvostruke i trostruke količine rada za istu plaću...«⁷⁸ Temu bomo v socializmu stopili na prste, ker bomo upoštevali možnosti delovne sile in skrajševali delovni čas. Da je skrajšanje delovnega časa že ena od predpostavk taylorizma, naj nas ne moti.⁷⁹ Mi bomo tisto, kar kapitalizem zgolj proklamira, tudi uresničili. Potem ko smo odpravili privatno lastnino proizvodjalnih sredstev in jih podržavili, ter s tem preprečili izkoriščanje proletarca, smo dolžni opozoriti še na številne dobre strani Taylorjevega sistema upravljanja:

- a) »... ne treba ni za trenutak zaboravljati, da Taylorov sistem sadrži golemi progres nauke koja sistematski analizira proces proizvodnje i otkriva puteve do golema povečanja proizvodnosti ljudskog rada.«
- b) »... naročito proučavanje pokreta, ... dala su golem materijal koji omogućava poučavanje trudbeničkog stanovništva u neizmerno višim metodama rada uopće, a organizaciji napose.«⁸⁰
- c) Zaradi pomembnosti naj še posebej opozorimo na organizacijo proizvodnje na »... uvođenje najboljih sistema evidencije i kontrole.«⁸¹

⁷⁶ Glej M. Mesić, navedeno delo, str. 122:

»Negativno je u Taylorovu sistemu« — kaže Lenin — »bilo to što se on primenjivao u uvjetima kapitalističkog ropstva (ovo je contradictio in adjecto: ne može negativno u sistemu biti njegova primena prim. M. M.)« Kot smo že omenili, je vprašanje razredne nevtralnosti podrobneje obravnavano na drugem mestu. Na tem mestu ponovno opozarjamo na tam zapisana stališča, ker poleg tega kažejo na nezadostnost Mesićevega branja Leninovega teksta. Mesić opozarja na navidezno nasprotje, ki se pojavlja v Leninovem tekstu, ko poudari, da negativno v sistemu ne more biti njegova uporaba. Kot smo poskušali dokazati, pa je pri obravnavi, ki naj dojamе razredno bistvo mašinerije pa tudi sistem organizacije in vodenja proizvodnje, nemogoče ločevati uporabo od sistema, še posebej ko gre za sistem, katerega bistvena kvaliteta je podrejanje delavca izžemanju s strani kapitala, predvsem z delitvijo produkcije na zamišljevalski in izvrševalski del. Lenin ima tako prav, ko govori, da je negativno v sistemu to, da se je uporabljal v kapitalističnem načinu produkcije. V tem ni kontradikcije. Edino, kar bi mu bilo mogoče očitati v tej točki, je prehitер sklep (gre za razliko med možnim in nujnim). Napaka je povsem drugje. Lenin bi moral namreč iz svojega sklepa v prvem delu izpeljati nadaljnji sklep — da to pomeni, da taylorizma ni mogoče uporabiti v novem načinu produkcije; zapisana logika seveda ni Leninova. Le tako je mogoče pojasniti napako v drugem delu sklepa. Prav to pa Mesić spregleda in zato z Leninove pozicije kritizira Lenina ter opozarja na nekonsistentnost v napačnem. »Napaka« pa je v celoti dejansko mesto presežka, ki po pomoti opozarja na resnico.

⁷⁶ V. I. Lenin, Dela 28, str. 310.

⁷⁹ Glej Taylor, navedeno delo, str. 217, 440.

⁸⁰ V. I. Lenin, Dela 28, str. 310 (podčrtal S. G.).

⁸¹ Prav tam, str. 345 (podčrtal S. G.).

Z nekaj truda bi zapisanim dobrim stranem dodali še katero. Vendar menimo, da že zapisane dobre in slabe strani taylorizma očitno kažejo, da Lenin ni nikoli dojel njegovega bistva. Največ, kar je v njem videl, je namreč na eni strani izredna sposobnost iztisniti iz delavca še zadnji atom tako fizične kot psihične moči, po drugi strani pa mu je pravilno uporabljen pomenil ogromno povečanje proizvodnje ter odlično organizacijo dela s presenetljivo (nenavadno) sposobnostjo nadzora nad delavcem. Vse to bi Rusijo pripeljalo do tako zelene večje discipline in produktivnosti. Nikoli pa ni dojel (ali pa morda še bolje, ni se mu zdelo, da je v tem kaj bestialnega), da je **bistvo taylorizma v načrtnem, sistematičnem odvzetju procesa zamišljanja in upravljanja produkcije iz rok delavcev zato, da bi bilo izkoriščanje čimbolj popolno in bi bila kontrola ritma proizvodnje popolnoma v rokah upravljalcev.** Delavec naj se ne ukvarja z vprašanji načina produciranja, ker to škodi procesu produkcije. Uprava naj določi dnevna opravila, do potankosti naj izračuna število predvidenih gibov, nadzira naj izvrševanje zadanih nalog in seveda, še prej, določi, kaj se bo sploh produciralo. Neizvrševanje nalog je treba nujno ustrezno sankcionirati. Povedano na kratko, Lenina ne moti, da je na ta način odvzeta delavcu še zadnja postojanka, v kateri je lahko relativno samostojno razpolagal s seboj kot z blagom — delovno silo. Socialistična revolucija, ki poleg drugega razglašča, da predstavlja oblast delavskega razreda in v prvi vrsti vzpostavitev novih produkcijskih odnosov po Leninu, pušča prav sfero materialne produkcije popolnoma nedotaknjeno.⁸² Ne le zato, ker Rusija bestialnosti še ni uvedla v vsako vas, bi bilo to po mnenju Lenina, potrebno čimprej storiti. Spremenilo naj bi se le to, da zdaj nad glavo delavca ne bi več visel Damoklejev meč kapitalista, ampak moč specialistov, ki bi nadzorovani s strani samih delavcev po možnosti še vestneje opravljali staro delo. Seveda naj bi delavec v tem stanju videl udejanjenje svojega bistva in se ne bi upiral. Uvidel naj bi dejanski nesmisel upora udov telesa. Precej Leninovih stališč, ki nakazujejo vzroke njegovega navideznega spregleda bistva hudičevega v znanstvenem upravljanju, je bilo v pričujočem zapisu že podanih, vendar je potrebno omeniti še teze o podrejanju procesa produkcije eni in enotni volji. Kot povsod pri Leninu bi se tudi tu dalo opravičiti tezo, da je v takratnih razmerah zagovarjal podrejanje enotni volji in podrejanje enemu v podjetju ter izključitev oz. celo škodljivost vpletanja sindikata in drugih delavskih oblik združevanja v vprašanja upravljanja procesa produkcije. Bilo bi mogoče upoštevati, da je govoril o vsem tem v obdobju t. i. vojnega komunizma ali takoj po njem, ko je postajalo vse bolj jasno, da do revolucije na zahodu, vsaj v bližnji prihodnosti, ne bo prišlo. Omenjena stališča bi bilo še toliko lažje braniti, ker je v tekstih dostikrat govora o »zdaj«, v tem položaju«, v naših razmerah« itd. Kljub temu menimo da gre pri večini pomembnejših vprašanj v zvezi z državnim kapitalizmom, taylorizmom, vodstvom enega, dejanskega samoupravljanja itd. dejansko za primankljaj principa in da Le-

⁸² Glej opombi št. 32 in 33.

nin s svoje ruske pozicije ni nikoli dojel nujnosti vzpostavljanja novega načina produkcije, ki bo presegala vrednostno oz. blagovno produkcijo. »Delitev celotne družbe« na sfero svobode ter sfero samoupravno organizirane in na minimum zreducirane sfere nujnosti ostane za »Rusa« prikrita z idealom industrijskega razvoja zahodne Evrope. Celično je bilo le sluteno. Ravno to, da ni bilo dojeto bistvo načina produkcije, ki bi težil k vzpostavitvi poduciranja in dela v sferi nujnosti v nasprotnem primeru delo odpravil,⁸³ uvršča Lenina med mislece Tretje internacionale. Ta je v danih okvirih, sicer radikalno kritizirala opurtunizem Druge internacionale, a je v svoji kritiki še vedno ostala znotraj meščanskega kozmosa. Ob pregledu Leninovih misli kaj hitro naletimo na izredno široka in obvezujoča stališča, ki zahtevajo transruskost in so zapisana vse prej kot pomotoma. »O drugom pitanju, naime o značenju individualne diktature vlasti s gledišta **specifičnih zadataka odredjenog trenutka**, treba reči da svaka krupna mašinska industrija — tj. upravo materijalni osnov socijalizma — zahtjeva bezuvjetno i najstrože jedinstvo volje koja usmjerava zajednički rad stotina... I tehnički i ekonomski ta je potreba očigledna... A kako se može osigurati najstrože jedinstvo volje? Potčinjavanjem

⁸³ Problematika odprave dela bo posebej obravnavana na drugem mestu. Tu naj omenimo le, da je po našem mnenju prav to ena temeljnih točk vzpostavljanja marksistične misli (podobno tudi Đ. Sokolović, Rad i samootudjenje, V. Masleša, Sarajevo 1980, str. 11), ki lahko dokaže dejanskost svoje pozicije še posebej v času, ko je vse, tudi nas, zajela ideologija dela. V tej točki se bo namreč potrebno izviti iz objema meščanskih stališč o osvoboditvi dela, o delu kot sreči in udejanjenju človeka itd. Nujno potrebna je »vrnitev k Marxu« in avtorjem, ki eksplicite ali pa implicite nastopajo proti ideologiji dela. Pozicija dela je namreč danes lahko le pozicija, ki se zaveda, da s kapitalom predstavlja dva pola istega in mora biti zato odpravljena. Odpravo gre razumeti na sledi nemške klasične filozofije — Heglova ter s tem tudi Marxovega dialektičnega načina uporabe pojma »aufhebung«, ki ga po utemeljitvi prof. B. Debenjaka slovenimo kot: — ohraniti,

— odstraniti, ukiniti,

— preseči.

Delo zreduciramo na minimum in ga ohranjamo v sferi nujnosti; odstranjeno oziroma ukinjeno je v sferi svobode, na ta način pa hkrati presegamo staro pojmovanje dela.

Glej K. Marx, Kritika F. Lista, ČKZ 53/54, 1982.

MEID II, str. 27—50, 79—90, 156, 171.

ČKZ, 43/44, str. 27.

MEID IV, str. 486—511.

Grundrisse, Prosveta, Beograd 1979, tom II, str. 72—79.

Kapital III, CZ, Ljubljana 1973, str. 913—914.

— Đ. Sokolović, Rad i samootudjenje, V. Masleša, Sarajevo 1980.

— P. D. Anthony, The Ideology of Work, T. P. London 1977.

— A. Kirn, Marxovo razumevanje znanosti in tehnike, MK, Ljubljana 1978, str. 223—234.

— V. Rus, V. Arzenšek, Rad kao sudbina i kao sloboda, Liber, Zagreb 1984.

— P. Lafargue, Pravica do lenobe, ČKZ 37/38, str. 240—274.

volje tisuča volji jednoga.«⁸⁴ Poglejmo še naprej: »... bezuvjetno podčinjevanje jedinstvenoj volji apsolutno je potrebno... revolucija... zahtjeva bezuvjetno potčinjavanje masa jedinstvenoj volji rukovodilaca radnog procesa.«⁸⁵ Tako Lenin leta 1918 kot tudi v času polemik o sindikatih ter v obdobju NEP.

Cilj zahteva sredstva. V sedanjih ruskih razmerah je zato potrebno doseči (Lenin), »... da se vsa oblast brezpogojno osredotoči v rokah tovarniških uprav... Vsakršno neposredno vmešavanje sindikatov v upravljanje podjetij v teh pogojih je treba brezpogojno obsoditi kot škodljivo in nedopustno.«⁸⁶

d) Lenin — samoupravljanje — delavska opozicija

Zgoraj navedene misli po našem mnenju nedvoumno kažejo, da je Lenin svoji genialnosti navkljub le izredno malo prispeval k premisleku o samoupravljanju na področju proizvodnje. Tako kaže ob vrednotenju takratnih razmer v Rusiji zapisati, da se je preprosto motil in zavzemal historično gledano drugorazredno pozicijo tako pri obravnavanju državnega kapitalizma, vprašanju novega načina produkcije, vloge proletariata in njegovih neposrednih organizacij pri organiziranju procesa produkcije ter vsekakor tudi v obravnavi taylorizma. Historično gledano je za vzpostavljanje samoupravne poti razvoja družbe veliko plodnejše stališče delavske opozicije, in to v odnosu do vseh omenjenih vprašanj. Leninova linija predstavlja v tej točki mrtvo linijo.

Delavska opozicija in obravnavanje njenih stališč do navedenih vprašanj je še danes zaradi dolgoletne nadvlade f. i. ruskega marksizma predmet prevrednotenja in izkopavanja izpod naplavin ocen, ki jo razglašajo za anarhistični odklon, za času neprimerno razglabljanje itd.⁸⁷ Dejansko pri predstavnikih osovražene opozicije ne najdemo

⁸⁴ V. I. Lenin, Dela 28, str. 352 (podčrtal S. G. — podčrtana dvojnost opozarja na staro ekonomsko bazo, ki je po nujnosti, kakršna pač je. Danes je mogoče zagovarjati tezo, da velika industrija zahteva hierarhično organizacijo (A. Gorz, Zbogom proletariatu...) Vendar pa je pretirano trditi: a) da je velika industrija nujna predpostavka socializma, b) da je nujno podrejena volji enega — možno je namreč vsaj še samoupravno, samoizkoriščevalsko organiziranje.

Na navedeno Leninovo misel opozarja med drugimi tudi P. Mattick, Marx & Keynes, Extending Horizons Books, Boston 1969, str. 307—308.

⁸⁵ Prav tam, str. 353, 356, 357, 430 itd.

⁸⁶ V. I. Lenin, ID IV, str. 579 — O vlogi in nalogah sindikatov v razmerah NEP; glej tudi T. Mastnak, navedeno delo, str. 34—43, še posebej str. 36.

⁸⁷ V malce polepšani obliki namreč za delavsko opozicijo še vedno veljajo klene besede: »Delavska opozicija je izdala geslo, naj se upravljanje vsega gospodarstva prepusti vsruskemu kongresu proizvajalcev'. Vlogo partije je reducirala na nič, zankala pomen diktature proletariata v gospodarski graditvi. 'Delavska opozicija' je postavljala sindikate proti sovjetski državi in Komunistični partiji. Za najvišjo organizacijsko obliko delavskega razreda ni imela partije, temveč sindikate. 'Delavska opozicija' je bila po svojem bistvu anarho-sindikalistična antipartijska sku-

dokončnih receptov organiziranja proizvodnje v socializmu. Še več, tudi pri njih je čutiti mrzlična iskanja. Kljub temu pa povsem drugače od Leninovih stališč »zvenijo« naslednja:

— »Nedvomno gre za pomembno temeljno vprašanje ... Kdo naj gradi komunistično gospodarstvo? ... To vprašanje ni nič manj pomembno, če ni celo pomembnejše od tega, kako se bo proletariat dokopal do oblasti.«⁸⁸

— »Delavska opozicija zaupa v ustvarjalnost lastnega razreda, razreda delavcev.«⁸⁹

— »Produkcija, njena organizacija — to je tisto bistveno v komunizmu. Delavce odrivati stran od organizacije produkcije, njihove sindikate ... oropati možnosti za razvoj njihovih ustvarjalnih sposobnosti pri produkciji in pri organiziranju novih oblik gospodarstva, ... to pomeni zdrsniti z znanstvenega marksističnega mišljenja.«⁹⁰ Naj na tem mestu le omenimo, da je delavska opozicija v svojih izvajanjih nedorečena oz. ji lahko v nekaterih odgovorih očitamo stara stališča in nezadostnost principa. Dejstvo pa je, da je osnovno stališče v iskanju poti diametralno nasprotno Leninovemu in za prizadevanja pri vzpostavljanju samoupravljanja ob obstoječih recidivih »leninistične« samoupravnosti edino možno. Kritika »leninistične« samoupravnosti naj torej ostane kot naloga. Za zdaj se zadovoljimo s prikazom ostre kritike »leninistične« samoupravljalске poze:

— »Vsak avtor tez⁹¹ predlaga svoj popolni sistem vzgoje delavskih množic. Toda v vseh sistemih 'vzgoje' primanjkuje prostora za izkušnje, za vzgajanje in sprostitve ustvarjalnih sil tistega, ki je vzgajan.

pina.« (Zgodovina VKP(b), CZ, Ljubljana 1946, str. 244—245) K ideološkosti ocenjevanja vloge delavske opozicije je v precejšnji meri pripomogel (čeprav ne v stalinistični varianti) tudi Lenin, ki je svoj kapital, skovan na očitni napaki »levičarjev« v primeru Brest-Litovska uporabljal še na nešteto primerih. Logika je bila preprosta in napačna — če je imel Lenin prav (in dejansko je imel prav) v omenjenem primeru, »levičarji« pa so se očitno motili, potem je enako tudi pri drugih vprašanjih — na primer v primeru organizacije procesa produkcije. »Sapronovci so prišli tako daleč, da v eni in isti sapi modrujejo o 'globoki krizi' in 'birokratičnemu omrtvičenju' sindikatov ter hkrati predlagajo, da je 'absolutno potrebno razširiti pravice sindikatov v proizvodnji ... Če bi vzeli to resno, potem je to najhujši menjševizem in eserovščina. Toda Sapronova in Osinjskega ni treba jemati resno.« (Lenin, SD 33, str. 204) Verjetno ne kaže posebej opozarjati na šibkost argumentacije, v kateri Lenin svoje sindikate podtika »levičarjem« in skozi njihovo kastriranost dokazuje, da je večanje njihove vloge nesmisel. Potem ko so bili zatrti tovarniški sveti in odvzeta možnost upravljanja produkcije, je bilo seveda kaj lahko očitati sindikatom, da so, kar jim potem edino preostane (O usodi tovarniških svetov in sindikatov glej:

1. M. Mesić, navedeno delo,
2. J. Kolenc, navedena študija, str. 44,
3. T. Mastnak, navedeno delo, str. 13—15.)

⁸⁸ Delavska opozicija, KRT, Ljubljana 1984, str. 143.

⁸⁹ Prav tam, str. 146 (Ko delavska opozicija govori o zaupanju, to ni le fraza — to potrjuje tudi nadaljnje navajanje.)

⁹⁰ Prav tam, str. 138.

⁹¹ A. Kollontaj ima v mislih teze za razpravo o sindikatih.

Prav v tem smislu, namreč kot pedagogi, so naši vodstveni krogi zaostali za časom.«⁹²

Trocki je razvil svoj »...lastni sistem ‚vzgoje‘ množic s palico«⁹³ za kar sta ga okarala tovariša Zinovjev in Lenin ter kot alternativni program vzgoje predlagala vzgojo, utemeljeno na t. i. vzornih primerih, ki se kot Vanje in Petje razvijajo pod budnim očesom »... ‚dobrih pedagogov‘ iz vrhovnega sveta za Ljudsko gospodarstvo... Delavske množice pa naj bi se ravnale po teh vzornih Vanjah in Petrčkih in se pri njih učile. Ne smejo pa iztegniti svojih rok po krmilu, za to je še prezgodaj.«⁹⁴ Ob tem pa vsi, še posebej Buharin, spodbujajo »... ‚samoiniciativo‘ učencev pri izbiri dežurnega v razredu, v kantini pri dramskem krožku...«⁹⁵ Skratka, šolska demokracija se uresniči v delitvi na dve plati procesa: ena pritiče ukazovalcem, druga izvrševalcem. Zamišljevalci so pri svojem ukazovanju previdni in nežni ter polni razumevanja za probleme izvrševalcev. Ničesar jim ne vsiljujejo. Na vsakem koraku jim dokazujejo vzajemno korist dejanja.

Očitno je, da delavska opozicija z ironiziranjem ‚učiteljev‘ opozarja na dejstvo, da med nas skozi socialistična vrata vstopa stari, dobri dedek mrz Taylor. Siva kučma, bela brada in ruska zima ga skupaj z rdečim ogrinjalom delata zelo socialističnega. Na peklenko bistvo dedka Mraza je delavska opozicija najjasneje opozarjala s svojim zavzemanjem za vzpostavitev novega načina produciranja in z nasprotovanjem različnim variantam večno osrečujočega upravljanja v imenu proletariata. Pri Osinjskem pa naletimo tudi na eksplicitne ocene darila, ki ga je socializmu nehote pripravil stric Sam. »Ali res ni nevarno geslo ‚na delo‘ in uvajanje taylorizma? Kaj lahko nastane iz takšne izgradnje ‚socializma‘ in kaj dejansko izhaja? ... Menimo, da je tu malo socializma... Šele s tem, ko podružbljanje pridobi takšen smisel, ko postane socializacija, je nujno, da organizacija gospodarstva v podržavljenih podjetjih uspeva po socialističnih načelih...«⁹⁶ Osinjski na liniji delavske opozicije izraža tudi izreden dvom o taylorizmu. Isto doslednost je zaslediti tudi z druge strani. S sporazumom z delavsko opozicijo v polemiki o sindikatih je bilo v najmočnejši delavski stranki tistega časa »razrešeno« tudi vprašanje taylorizma. Za boljše vike kot tudi za druge delavske stranke znotraj Tretje internacionale je postalo zasno, da je bil »Taylor največji med našimi predniki«. Prav zato je bilo ob dejstvu, da so se uresničile »preroške« besede Šljapnikova: »Tukaj nas boste mogoče tudi zatrli in razbili vendar boste s tem le izgubili!«⁹⁷ dobro o tem vprašanju

⁹² Delavska opozicija, KRT, Ljubljana 1984, str. 147.

⁹³ Prav tam, str. 148.

⁹⁴ Prav tam, str. 149.

⁹⁵ Prav tam, str. 150.

⁹⁶ N. Osinjski, Über den Aufbau des Socialismus, Zbornik — Arbeiter Demokratie oder Parteidiktatur, 1967, str. 101. Glej tudi T. Mastnak, navedeno delo, str. 30—31.

⁹⁷ A. G. Šljapnikov, Govor na tretjem zasedanju X. Kongresa 9. marca 1921, v »Delavska opozicija«, str. 170.

pisati v ezopskem jeziku. Če je imel Gramsci zaradi pisanja v zaporu in finančnih cenzorjev odločilen razlog za ezopski jezik, ni bil drugi — politika Tretje internacionale — nič manj odločilen. Vprašanje novega načina produkcije ter s tem taylorizma je bilo moč obravnavati le v rusko-ameriškem jeziku.⁹⁸ Za največje delavske stranke prve polovice dvajsetega stoletja so bile besede leve alternative herezija. Kapitalu je tako uspel »veliki met« subsumiranja. »Met«, ki ga je postavila pod vprašaj šele ponovna oživitev ideje o samoupravljanju. Vse do »jugoslovanskega poskusa« je tako polje heretičnosti zaobsegalo tudi izredne misli A. Gramscija: »Elementi ‚nove kulture‘ in ‚novega načina življenja‘, ki se danes širijo z ameriško nalepko, so šele prvi tipajoči poizkusi, ki jih ne dolgujemo ‚redu‘, porajajočemu se iz nove ureditve, ki se še ni izoblikovala, marveč površni in opičji pobudi... Ni mogoče pričakovati nove graditve od družbenih skupin, ki jih novi red ‚obsoja‘, marveč od tistih, ki iz nuje in lastnega trpljenja ustvarjajo materialne baze tega novega reda, ti ‚morajo‘ izdelati ‚izven‘ življenjski sistem, ki ne bo ameriški, da bo postalo ‚svoboda‘ tisto, kar je danes ‚nujnost‘.«⁹⁹

»Glavno je: treba umeti trezveno gledati gde su ... greške učinjene i preinačavati sve iz početka. A ako budemo morali ne dva puta nego mnogo puta preinačivati sve iz početka, to će biti dokaz da mi bez predrasuda, s trezvenim pogledom prilazimo svom zadatku, najvećem zadatku na svetu.«¹⁰⁰

3. Ekstraprofit kao »glavni podstojaj rasta akumulacije kapitala« u uslovima brzog tehničkog progressa i brzih izmjena uslova proizvodnje. Jednina je raznovrsnih proučavanja u kojima se na bazi teorije radne vrijednosti pokušava odrediti, s jedne strane, njegov vrijednosni sadržaj, dok se, s druge, analiziraju faktori koji određuju njegovu veličinu i kretanje u savremenoj fazi razvoja kapitalističke privrede. I kod jednog i kod drugog pravca istraživanja prisutan je pokušaj da se objasni veza između pojave i suštine, da se objašnjenje ekstraprofita izvede iz unutrašnjih zakona funkcionisanja kapitalističke radne proizvodnje.

Smatramo da Marksovo objašnjenje ekstraprofita vrijednosti, te na bazi toga i ekstraprofita, objašnjenje tržišne vrijednosti, kao i objašnjenje zemljišne rente nije dosledno, na svima tačkama analize, izvedeno iz radne teorije vrijednosti — na bazi uvažavanja njenih osnovnih postavki.² To je uslovalo pojavu u literaturi različitih, međusobno kontradiktornih obrazloženja karaktera i veličine ekstraprofita. Drugi momenat koji uzrokuje ove razlike vezan je za slabosti, greške, te nekritička proučavanja tuđih stavova i sl. u postojećim analizama.

⁹⁸ Teza o »amerikanizaciji« ruskega je implicirana tudi v trditvi K. Baileja: »Dejansko ni Gastev zagovarjal nič manj kot ‚sovjetski amerikanizem‘, čakajoč na to, da bi videl Rusijo preoblikovano v novo ‚cvetočo Ameriko‘«. (navedeno delo, str. 385).

⁹⁹ A. Gramsci, Dodatek — Amerikanizem in fordizem, ID, Ljubljana 1974, str. 338.

¹⁰⁰ V. I. Lenin, Dela 35, str. 153.

Dvije osnovne zablude u objašnjavanju ekstraprofita

Dr. Branko Medojević

1. Ekstraprofit kao »glavni podsticaj rasta akumulacije kapitala«¹ u uslovima brzog tehničkog progressa i brzih izmjena uslova proizvodnje predmet je raznovrsnih proučavanja u kojima se na bazi teorije radne vrijednosti pokušava odrediti, s jedne strane, njegov vrijednosni supstrat, dok se, s druge, analiziraju faktori koji opredeljuju njegovu veličinu i kretanje u savremenoj fazi razvoja kapitalističke privrede. I kod jednog i kod drugog pravca istraživanja prisutan je pokušaj da se objasni veza između pojave i suštine, da se objašnjenje ekstraprofita izvede iz unutrašnjih zakona funkcionisanja kapitalističke robne proizvodnje.

Smatramo da Marksovo objašnjenje ekstraviška vrijednosti, te na bazi toga i ekstraprofita, objašnjenje tržišne vrijednosti, kao i objašnjenje zemljišne rente nije dosledno, na svim tačkama analize, izvedeno iz radne teorije vrijednosti — na bazi uvažavanja njenih osnovnih postavki.² To je uslovalo pojavu u literaturi različitih, međusobno kontradiktornih obrazloženja karaktera i veličine ekstraprofita. Drugi momenat koji uzrokuje ove razlike vezan je za slabosti, greške, te nekritička preuzimanja tuđjih stavova i sl. u postojećim analizama.

U ovom radu osvrnućemo se na sledeće probleme, odnosno zablude u tumačenju ekstraprofita. Prvo ćemo ukazati na probleme u objašnje-

¹ Radi se o formulaciji E. Mandela: Kasni kapitalizam, Centar za kulturnu delatnost SSO, Zagreb, str. 61.

² U ovom članku, pošto je namijenjen za slovenačko jezičko područje, oslanjaćemo se na rezultate naše analize, objavljene u knjizi: Branko Medojević, Ekstradohodak, Prosvetni pregled, Beograd, 1984. god.

nju ekstraprofita koje izaziva zamjena nivoa analize: umjesto da se ekstraprofit izvede iz zakonitosti raspodjele stvorene vrijednosti kroz odgovarajući cjenovni mehanizam, široko je rasprostranjeno mišljenje da ga treba izvoditi iz zakonitosti proizvodnje vrijednosti. Druga zabuda u tumačenju ekstraprofita u znatnom dijelu proizilazi iz prve. Vezana je za negiranje univerzalnosti zakona vrijednosti, odnosno za njegov navodno specifičan oblik u poljoprivredi i na bazi toga različito, u odnosu na industriju, odredjenje ekstraprofita. Na kraju osvrnućemo se, ukratko, i na odredjenje vrijednosne osnove monopolskog ekstraprofita u savremenim uslovima.

2. Najčešći je slučaj u literaturi da se ekstravišak vrijednosti, na bazi prihvatanja Marksovog objašnjenja, izvodi iz razlike između društvene vrijednosti i individualne vrijednosti, pa se onda **iz realizacije robe po datoj tržišnoj cijeni** izvodi i veličina ekstraviška vrijednosti.³ S druge strane, rašireni su i pokušaji da se ekstravišak vrijednosti izvede iz zakonitosti raspodjele stvorene mase viška vrijednosti, **odnosno profita** između pojedinih kapitalista. Do koje mjere ide ta zamjena nivoa analize pokazuje i sledeći stav: »... pod ekstraviškom vrijednosti Marks ima u vidu podsticaj pojedinačnih, individualnih kapitalista, izražen u njihovoj subjektivnoj težnji i objektivnoj zakonitosti da maksimiziraju svoj višak vrijednosti — i da to neprestano čine putem smanjivanja svojih individualnih troškova proizvodnje (cijene koštanja) u odnosu na društveno priznate troškove, izražene u tržišnoj cijeni njihovog proizvoda«⁴ Ekstravišak vrijednosti se izvodi **iz nižih troškova, odnosno niže cijene koštanja!**⁵ Na isto se svodi i izvodjenje ekstraviška vrijednosti iz povećane stope viška vrijednosti, jer kapitalista plaća radnu snagu ispod njene vrijednosti.⁶

³ Vidjeti, na primjer: Osnove marksističke ekonomske teorije (predavanja političke škole J. B. Tito), Kumrovec, 1975/76 god., Komunist, Beograd, 1977, str. 69—70; M. Korać-T. Vlaškalić, Politička ekonomija, Rad, 1975, str. 165—166; I. Maksimović, Politička ekonomija, Savremena administracija, Beograd, 1980, str. 260; D. Stojadinović, Neki problemi ekstradohotka u samoupravnoj privredi, Ekonomski anali, 68/69 — 1980 god., str. 287 (umjesto izraza ekstravišak vrijednosti koristi se ekstranovostvorena vrijednost); E. Mandel, Kasni kapitalizam, isto, str. 74.

⁴ I. Maksimović, isto, str. 260. Slično ovome je i gledište koje ekstravišak vrijednosti izvodi iz razlike između prodajne cijene i stvarnog koštanja robe (D. Vučeković, Dobit i gubitak u samoupravnoj robnoj privredi, Zbornik radova: Osnovi teorije dohotka i socijalističke robne proizvodnje, Rad, 1970, str. 126; V. Jovašević: Problemi i kritika teorije vrijednosti, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet, Beograd, 1980 god., str. 75 — ekstravišak vrijednosti izvodi iz nižih individualnih troškova, na bazi uvođenja nove tehnike, od prosječnih troškova. Po D. Stojadinoviću, ekstradohodak kao pojavni oblik ekstranovostvorene vrijednosti, kao razlika između društvene i individualne vrijednosti svodi se na razliku između više i niže individualne cijene koštanja (isto, str. 287).

⁵ Pogledajmo šta kaže Marks o tome: »Nasuprot tome, kategorija cijene koštanja nema nikakva posla sa stvaranjem vrijednosti robe ili s procesom oplodivanja vrijednosti kapitala... ipak će nam ispitivanje pokazati da cijena koštanja u kapitalističkoj privredi dobija izgled kategorije same proizvodnje vrijednosti« (K. Marks, Kapital, III tom, Kultura, Beograd, 1961 god., str. 978).

⁶ E. Mandel, isto, str. 63.

Umjesto da se veličina datog ekstraprofita izvodi, u ovom slučaju, iz odnosa individualne cijene koštanja prema prosječnoj granskoj cijeni koštanja, ona se izvodi iz povećane stope viška vrijednosti!

Ta zamjena nivoa analize dovodi i do toga da se pod ekstranovostvorenom vrijednošću (imamo sada i novi naziv za ekstravišak vrijednosti) podrazumijeva novostvorena vrijednost koju proizvođači privajaju pri realizaciji robe po datoj tržišnoj cijeni, kao novostvorena vrijednost koja je iznad novostvorene vrijednosti koju su sami proizveli. Znači, ekstranovostvorena vrijednost nastaje na bazi preliivanja vrijednosti od proizvođača koji imaju lošije uslove proizvodnje od prosječnih ka onima kod kojih su uslovi proizvodnje bolji od prosječnih (preliivanje jednog dijela njihove novostvorene vrijednosti).⁷

Treba istaći da je bilo pokušaja da se ekstravišak vrijednosti izvede iz veće vrijednosti koju proizvodniji rad, kao složeniji rad, stvara u odnosu na manje proizvođan rad.⁸ Ta uvećana vrijednost objašnjava se na sledeći način. Konkretna rad u procesu proizvodnje prenoseći vrijednost sredstava za proizvodnju na novi proizvod smanjuje vrijednost novog proizvoda (u uslovima porasta proizvodne snage rada) za iznos uštede u postojanom kapitalu. Ali apstraktni rad to nadoknađuje. Pošto se radi o promjeni stepena složenosti rada, biće veća i novostvorena vrijednost. Zato se i konstatuje da po svojoj ekonomskoj prirodi dio vrijednosti proizvoda (poslije realizacije), koji je ekvivalent za uštedjena sredstva za proizvodnju, predstavlja ustvari novostvorenu vrijednost, proizvod živog rada. Složeniji rad, zbog veće proizvodne snage rada, stvara veću vrijednost, koja je jednaka vrijednosti uštedjenih sredstava za proizvodnju, u odnosu na rad manje proizvodne snage. Ta razlika izvor je ekstraviška vrijednosti, odnosno ekstradohotka.⁹

⁷ D. Milićević: Podruštvljavanje sticanja i raspodjele dohotka, *Ekonomski misao*, 3/1976, str. 42.

⁸ D. Mihejev: Ob ekonomičeskoj prirode dobavočnoj pribili, *Ekonomičeskie nauki*, 4/1974, str. 34—37. U udžbeniku: *Politička ekonomija*, tom I, redakcija A. Rumjancev, Politizdat, Moskva, 1976, str. 141, takođe se ekstravišak vrijednosti objašnjava, pored ostalog, i na bazi razlike između vrijednosti koju stvara produktivniji rad, kao složen rad, i vrijednosti koju stvara društveno-potreban rad. Ako se takva logika dovede do kraja, samo da to istaknemo, onda višak vrijednosti nije izraz eksploatacije radne snage, nego razlika u vrijednosti koju stvaraju radovi različite složenosti.

⁹ Suprotno tome, Marks ističe: »Ali višak vrijednosti koji on (radnik — B. M.) dodaje za šest časova (viška rada — B. M.) ne stoji ni u kakvom neposrednom odnosu prema vrijednosti sredstava za proizvodnju koja su tu utrošena za 6 ili 12 časova. Ta vrijednost ovdje nije važna; u pitanju je jedino tehnički potrebna masa. Sasvim je svejedno da li je sirovina ili sredstvo za rad jeftino ili skupo, samo ako ima zahtijevanu vrijednost i ako ga ima u tehnički propisanoj srazmjeri prema radu koji treba da usisa« (*Kapital*, III tom, str. 990). Ili: »Stroj stvara vrijednost ne zato što on zamjenjuje rad nego samo ukoliko je on sredstvo za povećanje viška rada i samo taj višak rada ujedno je i mjera i supstancija viška vrijednosti koji se stvara uz pomoć stroja, dakle uopće uz pomoć rada« (*Osnovi kritike političke ekonomije*, Dela, Prosveta, Beograd 1979, tom II, str. 124).

Kroz ovakvo objašnjenje ekstraviška vrijednosti, odnosno ekstradohotka ne samo da su pomiješani nivoi analize (analiza viška vrijednosti, analiza profita i njegove raspodjele) već je napuštena i sama teorija vrijednosti — uvodi se ekvivalentnost između dodatno stvorene novostvorene vrijednosti (na bazi veće proizvodnosti rada) i uštedjenog postojanog kapitala u odnosu na predhodni period kada je proizvodna snaga bila manja.¹⁰

Kritikujući slična shvatanja E. Mandel ide u drugu krajnost: u kapitalističkoj proizvodnji nije moguće, za razliku od proste robne proizvodnje, a priori odrediti šta je društveno potrebno radno vrijeme, a šta društveno rasuto radno vrijeme sadržano u nekoj robi »budući da je to moguće tek a posteriori utvrđivanjem je li stanoviti kapital ostvario prosječan profit ili manje od prosječnog profita.«¹¹ Bez obzira u kom je kontekstu dat ovaj stav, nije jasno kako se u okviru radne teorije vrijednosti može izvesti društveno potrebno radno vrijeme iz **većeg ili manjeg profita** koji prisvaja dati kapital. Sličnog je karaktera i objašnjenje koje ekstravišak vrijednosti koji prisvaja monopolistički kapital izvodi iz preraspodjele ukupnog profita kapitalističke klase.¹²

Osnovni rezultati naše analize Marksovog objašnjenja ekstraviška vrijednosti,¹³ sažeto dati, su:

a) Ako se problem posmatra u duhu Marksove teorije vrijednosti, ekstravišak vrijednosti ne može postojati, jer bi to značilo da **isti rad**, koji koristi veću proizvodnu snagu, **stvara veću vrijednost u odnosu na isti takav rad koji se ne koristi tom većom proizvodnom snagom**. Time se ruši teorija radne vrijednosti, jer ako isti rad stvara različite vrijednosti, onda rad nije stvaralac vrijednosti.

Pošto se u literaturi često, kao što smo vidjeli, ekstravišak vrijednosti izvodi iz razlike između društvene i individualne vrijednosti neophodno je i ovaj problem razjasniti.

Ako bi se prihvatila mogućnost egzistiranja individualne vrijednosti pored vrijednosti određene društveno potrebnim radnim vremenom, onda bi to značilo da se pored apstraktnog rada pojavljuje još neki rad koji, takodje, stvara vrijednost, a koji nije identičan aspraktnom radu — jer da jednak sa njim ta razlika u definisanju vrijednosti ne bi ni postojala. Pošto rad koji stvara individualnu vrijednost nije in-

¹⁰ Slične stavove imamo i u našoj literaturi. Polazeći od Marksovog stava: »Kad je sirovina loša radniku je potrebno više vremena da preradi istu količinu...«, F. Černe ističe: »Prema Marksu ne samo dobri strojevi, nego i dobre sirovine i pomoćne materije« utiču na višak vrijednosti, pa prema tome i na vrijednost« (F. Černe: Raspodjela dohotka prema radu u teoriji i stvarnosti, Ekonomist, 2/1968, str. 242);

¹¹ E. Mandel, isto, str. 76;

¹² Vidjeti: S. Jankov, Monopolistička cijena i profit u savremenom kapitalizmu, Ekonomska misao, 1/1982, str. 14;

¹³ Misli se na Marksovo objašnjenje ekstraviška vrijednosti iz 10 glave I toma »Kapitala«. Dokazni postupak, te analiza ostalih problema, analiza stavova ostalih autora, dati su u našoj već navedenoj knjizi, str. 7—19.

dentičan apstraktnom radu — čija je veličina određena društveno potrebnim radom, moguća su dva zaključka o njegovom karakteru:

1) Ili on obuhvata trošenje ljudske radne snage, mišića, nerava i sl. van granica određenih društveno potrebnim radnim vremenom, znači van normalnih uslova proizvodnje, van prosječnog stepena umješnosti rada, čime se onda prihvata njegovo identifikovanje (čim nije specifično društveni, apstraktni rad) sa fiziološki utrošenim radom. Time se ruši teorija radne vrijednosti ne samo zato što egzistiraju radovi različite vrste kao stvaraoci vrijednosti, već i time što se vrijednost kao društvena kategorija izvodi iz prirodnih svojstava ljudske radne snage, nezavisno od datog društvenog odnosa.

2) Ili se, u krajnjoj konsekvenci, dolazi do konkretnog rada kao stvaraoca vrijednosti.

I kod samog Marksa, a naročito u kasnijoj literaturi, prisutno je ovo razlikovanje između apstraktnog rada kao stvaraoca »društvene vrijednosti« i individualnog rada kao stvaraoca »individualne vrijednosti.« To razlikovanje donekle se može shvatiti, ima neko opravdanje, kada se želi kroz njega istaći razlika između društveno prosječnih uslova privredjivanja i individualnih uslova, ali problem nastaje kada se preko njega objašnjavaju neke bitne kategorije marksističke političke ekonomije — ekstravišak vrijednosti, rente i slično.

b) Pošto je Marks pretpostavio da se radna snaga plaća po svojoj vrijednosti, isključena je pretpostavka da se, eventualno, taj ekstravišak vrijednosti izvede iz plaćanja radne snage ispod njene vrijednosti.

c) Marks ekstravišak vrijednosti objašnjava kao razliku društvene vrijednosti i individualne vrijednosti i **pri tome uvodi pretpostavku o realizaciji robe po datoj tržišnoj cijeni**, pa se nove robe prodaju ne po 12 pensa (1 šiling), već po 10 pensa, što omogućuje kapitalisti da ostvari ne ekstravišak vrijednosti od 3 pensa po komadu, već samo od 1 pensa. Šta bi bilo da zbog promjena na tržištu cijena padne na 9 pensa? Očigledno ne bi bilo ekstraviška vrijednosti, jer bi tržišna cijena bila jednaka individualnoj vrijednosti robe. **To pokazuje da se ekstravišak vrijednosti ne može objašnjavati uvodjem u analizu date tržišne cijene po kojoj se robe realizuju.** Ne može se višak vrijednosti, koji je u vrijednosnom modelu u I tomu »Kapitala« dat kao rezultat raspodjele novostvorene vrijednosti između rada i kapitala, pa prema tome, u tom smislu, i kao elemenat — u krajnjoj liniji, stvaranja vrijednosti objašnjavati na bazi većeg ili manjeg priznanja te vrijednosti na tržištu. Ako se u analizu uvodi tržišna cijena kao pretpostavka za objašnjavanje veličine ekstraviška vrijednosti koji prisvaja dati kapitalista, **onda se time objašnjava masa profita a ne viška vrijednosti** koji prisvaja dati kapital. Poznato je da se i ekstraprofit može objašnjavati pod pretpostavkom da je tržišna cijena jednaka tržišnoj vrijednosti. Međutim, treba imati u vidu da se ekstraprofit pojavljuje kao pojavni oblik viška vrijednosti, rezultat njegove preraspodjele pri

realizaciji roba po datoj tržišnoj cijeni, a ne kao oblik stvaranja vrijednosti, odnosno viška vrijednosti. Prema tome, ekstraprofit se može izvoditi jedino iz zakona preraspodjele viška vrijednosti i objašnjenja uzroka prisvajanja profita iznad prosječnog profita određenog prosječnom profitnom stopom.

d) Objašnjenje ekstraviška vrijednosti na bazi povećane proizvodne snage rada koja omogućuje kapitalisti da sa manjom količinom proizvoda može platiti datu radnu snagu takodje je, kao i kod uvođenja u analizu date tržišne cijene, da bi se objasnila veličina ekstraviška vrijednosti, zamjena nivoa analize. Ta povećana količina proizvoda, kao rezultat povećanja proizvodnje snage rada, nema veze sa novostvorenom vrijednošću, ali utiče da se prisvoji masa profita koja je različita od stvorenog viška vrijednosti. Zbog toga se ne skraćuje potreban rad a povećava višak rada, odnosno višak vrijednosti kako tvrdi Marks, već se prisvaja samo veći profit u odnosu na višak vrijednosti, dok potreban rad i višak rada ostaju isti — imajući u vidu njihovu suštinu i smisao u vrijednosnom modelu analize.

e) Kada je već riječ o načinima proizvodnje viška vrijednosti, treba precizirati još jedan momenat. Proizvodnja apsolutnog viška vrijednosti zasnovana je na produženju radnog dana i povećanju intezivnosti rada, jer se intezivniji rad svodi na rad dužeg trajanja. Medjutim, u pitanju je promjena (povećanje) samo prosječnog stepena intenzivnosti rada (kao uzroka veće vrijednosti), a ne individualnog stepena intezivnosti rada. Ako se prihvati suprotno, onda opet imamo razliku između društvene i individualne vrijednosti zbog razlike između društveno prosječnih i individualnih uslova proizvodnje, pa bi se i tu, kao i kod svih momenata koji utiču na količinu društveno potrebnog rada, rada koji stvara vrijednost, moglo govoriti o ekstravišku vrijednosti. To znači, ukoliko bi se prihvatilo takvo objašnjenje ekstraviška vrijednosti, imali bismo sledeću situaciju: postojao bi onoliki broj vrsta ekstraviška vrijednosti koliki je broj uzroka koji dovode do razlike između društvene i individualne vrijednosti, odnosno koji dovode do razlike između društveno prosječnih uslova privredjivanja i individualnih uslova privredjivanja, te na bazi toga i do razlike između društveno potrebnih utrošaka rada i individualnih utrošaka rada.

f) Ukoliko bi se prihvatila mogućnost postojanja ekstraviška vrijednosti u okviru radne teorije vrijednosti problem bi nastao, nezavisno od navedenih momenata, i na drugoj strani. Naime, bio bi doveden u pitanje zakon prosječnog profita, bila bi dovedena u pitanje cijena proizvodnje kao normalna (ravnotežna) cijena kapitalističke robne proizvodnje. Ukoliko bi se ekstraprofit tretirao kao preobraženi oblik ekstraviška vrijednosti, onda bi bilo nužno postojanje pored prosječne profitne stope i prosječne stope ekstraprofita, dok bi pored cijene proizvodnje morala postojati i neka nova cijena proizvodnje koja bi u svojoj strukturi imala prosječan ekstraprofit.¹⁴

¹⁴ O ovom aspektu naše analize šire vidjeti: B. Medojević, isto, str. 19—26;

2. U literaturi je veoma raširen stav da se zbog specifičnosti kapitalističke poljoprivredne proizvodnje rad najlošijeg proizvođača pojavljuje kao društveno potreban rad, kao rad koji stvara vrijednost.¹⁵

Zbog toga je, po tim mišljenjima, Marks bio prisiljen da izvrši modifikaciju ne oblika, već karaktera zakona vrijednosti u poljoprivredi. Takav pristup navedenom problemu dozvoljava da se može, onda, postaviti i pitanje: da li zakon vrijednosti ima opštu važnost za sve oblasti robne proizvodnje, u krajnjoj liniji — i za sve načine robne proizvodnje? Ako nema, da li se onda može govoriti o zakonu vrijednosti kao regulatoru robne proizvodnje u bilo kojoj oblasti?

Na takvo opredjeljenja velikog broja autora sigurno su uticale i Marksove analize diferencijalne i apsolutne zemljišne rente u »Teorijama o višku vrijednosti«, gdje se na bazi razlike između tržišne vrijednosti i individualne vrijednosti i individualne vrijednosti i cijene proizvodnje pokušava odrediti vrijednosni supstrat ekstraprofita u poljoprivredi, odnosno gdje se pravi pokušaj da se oblici zemljišne rente objasne na bazi radne teorije vrijednosti.¹⁶

Takav pristup tumačenju zakona vrijednosti nužno vodi izvođenju ekstraprofita u poljoprivredi iz vrijednosti koja se stvara u njoj samoj: «... taj ekstraprofit nastaje iz nižeg organskog sastava u poljoprivredi, gdje on nastaje u sferi proizvodnje, a uslijed privatnog vlasništva nad zemljom spriječen je da uđe u opću preraspodjelu opštedruštvenog viška vrijednosti». ¹⁷ Na sličan način se objašnjava ekstradohodak u poljoprivrednoj proizvodnji u SSSR: poljoprivredni radnici na plodnijim parcelama svojim viškom rada stvaraju pored običnog čistog dohotka i dopunski diferencijalni dohodak koji poprima oblik rente, jer ga država zahvata kao vlasnik zemlje.¹⁸

Marksov primjer iz III toma »Kapitala«¹⁹ pokazuje da cjelokupni iznos diferencijalne rente nema pokrće u vrijednosti koja se stvara u poljoprivredi, već da se kroz odgovarajući cjenovni mehanizam vrši prelivanje vrijednosti stvorene u drugim granama (tzv. lažna socialna

¹⁵ Danas takva shvatanja nalazimo, na primjer: Politička ekonomija kapitalizma, grupa autora, Informator, Zagreb, 1976, str. 261, Politička ekonomija, redaktor S. Jurin, Naučna knjiga, Beograd, 1976, str. 372, V. Petrov, Diferencijalnaja renta i jejo formi pri kapitalizme, Ekonomičeskie nauki, 12/1977, str. 46; I. Maksimović, Politička ekonomija, isto, str. 334; J. Andrijašević, Ekstra dohoci u privredi, Privredni pregled, Beograd, 1977, str. 37; I. Vrančić, Teoretske pretpostavke zemljišne rente, poljoprivredne i nepoljoprivredne u socijalizmu, Ekonomski pregled, 1—3/1978 god., str. 32, 39 i slično; E. Karnauhova, Diferencijalnaja renta i ekonomičeskaja ocenka zemlji, Ekonomika, Moskva, 1977, str. 12; V. Jovašević, Problemi i kritike teorije vrijednosti, doktorska disertacija, Beograd, 1980, str. 81.

¹⁶ Šire o našoj kritici ovih Marksovih stavova vidjeti: B. Medojević, isto, str. 29—35.

¹⁷ E. Mandel, isto, str. 77—78.

¹⁸ Vidjeti: Istorija političeskoj ekonomiji socijalizma, Izdanje Leningradskovo univerziteta, 1983, str. 467 i sl.

¹⁹ K. Marks, Kapital, Kultura, 1961, str. 1446.

vrijednost). Ovakav rezultat nužno nameće potrebu preciznog definisanja uloge prirodnog monopola (ograničenost parcela datog obima i kvaliteta) i društvenog monopola (privatna svojina nad zemljom) u procesu formiranja poljoprivrednih cijena, odnosno nameće potrebu definisanja normalne, ravnotežne cijene u poljoprivrednoj proizvodnji. Pri tom, pored navedenih momenata treba imati u vidu i neelastičnost tražnje za poljoprivrednim proizvodima, koja u kombinaciji sa naprijed navedenim faktorima takođe utiče na kretanje tržišnih cijena u poljoprivredi.

Prirodni monopol, odnosno monopol privređivanja na određenim parcelama utiče, za razliku od industrije, na nužnost pokrića troškova i na najlošijoj parceli, pa normalna cijena pored pokrića prosječnih troškova i obezbeđenja prosječnog profita na uloženi kapital date grane mora pokrivati troškove i iznad prosječnih troškova — sve do troškova na najlošijoj parceli. Ta činjenica uslovljava, ako za sada ostavimo po strani apsolutnu rentu, da je tako određena tržišna cijena veća od vrijednosti robe u datoj grani. Veličina te razlike uslovljava je, s jedne strane, iznosom troškova iznad prosječnih koji se moraju nadoknaditi, a, s druge, uslovima proizvodnje one grupe proizvođača koji se pojavljuju kao regulatorni u datoj grani, odnosno ta razlika uslovljena je i veličinom vrijednosti robe u datoj grani.

Monopol privatne zemljišne svojine takođe uslovljava dizanje tržišnih cijena iznad cijene proizvodnje. Pošto je Marks pri objašnjenju apsolutne rente, njenog vrijednosnog supstrata, pošao od vrijednosti koja se stvara u poljoprivredi, to je, pod tom pretpostavkom, dizanje tržišne cijene iznad cijene proizvodnje ograničeno razlikom između vrijednosti robe proizvedene u poljoprivredi i njene cijene proizvodnje. Ta bi tržišna cijena bila jednaka vrijednosti proizvedenoj u poljoprivredi samo pod dva uslova: a) da zemljišno vlasništvo uspije zahvatiti samo tu razliku između vrijednosti i cijene proizvodnje u obliku apsolutne rente, i b) da nema dejstva prirodnog monopola, što bi značilo da se ne pojavljuje ograničenost za plasman kapitala, za otvaranje novih preduzeća, za konkurenciju i slično, pa bi u tom slučaju ekstraprofit postojao samo na parcelama koje imaju uslove proizvodnje bolje od prosječnih.

Prema tome, normalna cijena u poljoprivredi kao monopolska cijena mora pored pokrića prosječnih troškova i prosječnog profita obezbijediti i pokriće diferencijalnih troškova — troškova iznad prosječnih, a do iznosa najlošije parcele (diferencijalna renta), kao i prisvajanje apsolutne rente. Kao takva ona je veća od vrijednosti robe u poljoprivredi i samo čitav splet izuzetnih okolnosti može dovesti do njenog izjednačenja sa vrijednošću robe, ili pak do njenog pada ispod vrijednosti.

Pošto je normalna cijena u poljoprivredi monopolska cijena, u navedenom smislu, to se kao vrijednosna osnova i diferencijalne i apsolutne rente pojavljuje monopolski ekstraprofit. Znači i apsolutna

renta, kao i diferencijalna renta, potiče iz prisvajanja ekstraprofita, u navedenom smislu, od strane zemljovlasnika — samo što su u pitanju različiti načini nastanka tog ekstraprofita u poljoprivredi. Samo zbog metodoloških razloga, da bi vrijednosni osnov apsolutne zemljišne rente objasnijo na bazi vrijednosti koja se stvara u poljoprivredi, Marks apsolutnu rentu izvodi iz razlike između vrijednosti poljoprivrednih proizvoda i njihove cijene proizvodnje, razlike koja je moguća zbog činjenice da je poljoprivreda predstavljala u ono vrijeme najzaostaliju oblast, te je i organski sastav poljoprivrednog kapitala bio manji od prosječnog organskog sastava kapitala u industriji. Međutim, u današnjim uslovima kada se organski sastav kapitala u poljoprivredi u mnogim zemljama izjednačava sa prosječnim organskim sastavom kapitala u privredi kao cjelini, ili je u nekim slučajevima čak veći od njega apsolutna renta se ne može objasniti na bazi razlike između vrijednosti i cijene proizvodnje. Zato se njen vrijednosni osnov mora, kao i kod diferencijalne rente, objasniti na bazi preliivanja vrijednosti stvorene u drugim oblastima. To je danak koji društvo plaća zemljoposjedničkoj klasi. Taj monopol zemljoposjedničke klase ne dovodi u pitanje pretpostavke Marksove analize, jer se radi o monopolu koji je unijet u sistem spoljaš kao ostatak feudalizma u kapitalizmu i kao takav je na datom stepenu razvoja nužan.

Prema tome, i u poljoprivredi, kao i u industriji vrijednost robe je određena društveno potrebnim radnim vremenom neophodnim za njenu proizvodnju — uz normalne uslove proizvodnje, prosječan stepen produktivnosti i intenzivnosti rada. Problemi ekstraprofita u poljoprivredi moraju se zato posmatrati (i analizirati) kroz objašnjenje mehanizma formiranja tržišnih cijena u poljoprivredi, odnosno kroz objašnjenje strukture ravnotežne (normalne) cijene u poljoprivrednoj proizvodnji.

3. Da li se vrijednosni osnov »svih pravih²⁰ monopolskih ekstraprofita«, kako ističe E. Mandel, može tražiti u vrijednosti koja se stvara u granama koje imaju organski sastav kapitala manji od prosječnog organskog sastava, jer institucionalni ili strukturni faktori ne dozvoljavaju da se taj višak vrijednosti uključi u opšti proces izjednačavanja profitne stope.²¹ Sličnog je karaktera i sledeći stav: »Ekstra-višak vrijednosti, nastao kao rezultat povoljnijih uslova kojima raspo-

²⁰ Pravi monopolski ekstraprofit za Marksa je ekstraprofit u slučaju kada cijena stvara rentu, a ne renta cijenu, odnosno ekstraprofit na bazi monopolske cijene koja je uslovljena »raspoloženjem za kupovinu ili platežnom sposobnošću kupaca« nezavisno od cijene proizvodnje te robe, ili njene vrijednosti (K. Marks, Kapital, III. tom, isto, str. 1589—1590).

²¹ E. Mandel, isto, str. 62. Interesantno je da se kod E. Mandela sreću dva različita objašnjenja ekstraprofita: u jednom slučaju riječ je o već analiziranim stavovima u tački 2, dok u drugom E. Mandel objašnjava ekstraprofit na bazi preraspodjele stvorene vrijednosti između proizvođača, kroz odgovarajući mehanizam tržišnih cijena, na bazi razlike između prosječne granske cijene koštanja i individualne cijene koštanja (vidjeti, na primjer, E. Mandel, isto, str. 74).

lažu monopoli, preko specifičnih monopolskih ograničenja ne raspodeljuje se na sve kapitale u društvu srazmerno njihovoj veličini, već ostaje u monopolskom sektoru i predstavlja osnovni izvor monopolskog ekstraprofita«. »Unutar grana monopol sprečava izjednačenje uslova proizvodnje i time omogućuje prisvajanje ekstraviška vrijednosti«.²²

Vidimo da se i objašnjenje vrijednosnog osnova monopolskog ekstraprofita u savremenim uslovima kreće u okvirima navedenih teorijskih zabluda o ekstraprofitu. Zato se rešenje mora tražiti u objašnjenju strukture i veličine normalne cijene u uslovima monopolskog kapitala, odnosno u objašnjenju zakonitosti preraspodjele vrijednosti, kroz odgovarajući mehanizam cijena, između grana i unutar grana između pojedinačnih kapitala. U suprotnom, otvara se mogućnost za pojavu najraznovrsnijih, često kontradiktornih teoretskih objašnjenja ekstraprofita, pri čemu do potpunog izražaja dolazi stav: teško stvarnosti ako nije u skladu sa datim teorijskim konceptom.

²² S. Jankov, isto, str. 14, 17.

Dve hipoteze o uzrocima opadanja efikasnosti strategije ekstenzivnog privrednog razvoja

Boško Živković

Prethodne napomene

1. Izvesno je da se privredni razvoj evropskih zemalja SEV-a može označiti kao ekstenzivan.¹ Dokazi za tu tvrdnju mogu se naći u istraživanjima različitih orijentacija, bez obzira na to da li potiču sa Zapada,² ili sa Istoka.³
2. Tezu o opadanju efikasnosti strategije ekstenzivnog razvoja izvodim iz dve činjenice: a) rast privreda ovih zemlja se na dugi rok usporava; b) opada efikasnost upotrebe osnovnih faktora proizvodnje.

Ako ovu pojavu pokušamo istražiti na osnovu sovjetskih izvora statističke gradje, onda bi ona, na primeru privrede SSSR-a, izgledala ovako:

¹ Pojmovi ekstenzivan i intenzivan privredni razvoj koriste se ovde u njihovom elementarnom značenju: ekstenzivni razvoj ostvaruje se **pretežno** »širenjem polja proizvodnje« (Marx), a intenzivni — produbljavanjem polja proizvodnje, odnosno uvođenjem u reprodukciju novih, produktivnijih sredstava za proizvodnju. Izlišno je posebno naglašavati da je praktično moguće samo **pretežno**, a ne **isključivo** intenzivan, odnosno ekstenzivan privredni razvoj.

² Na pr.: I. Berliner, **Factory manager in the USSR**, Harvard University Press, 1968, B. Ballasa, **The Dynamic Efficiency of the Soviet Economy**, The American Economic Review, September 1974.

³ U istraživanju sovjetskih ekonomista govori se naširoko o potrebi intenziviranja razvoja. To je danas vrlo aktuelna tema. Posebno su interesantna istraživanja o problemima tzv. optimizacije akademika N. Fedorenka sa saradnicima. Videti: **Vaprosy ekonomikii**; No. 11, 1983.

tabela 1.

Neki indikatori opadanja efikasnosti privrede SSSR-a 1960—1980.

godina	Indikator	Bruto društveni proizvod po zaposlenom (2)			Nacionalni dohodak po zaposlenom (2)			
		Broj zaposlenih u 000 (1)	apsolutna vrednost u rublj.	prirast u % 1960 = 100	prirast u % u odnosu na prethod. plana	apsolutna vrednost u rublj.	prirast u % 1960 = 100	prirast u % u odnosu na pret. plan
1960		46.608	5.518	100	—	3.111	100	—
1965		59.121	7.104	109	109	3.273	105	105
1970		68.326	9.418	144,5	132,6	4.243	136,4	129,6
1975		76.452	11.283	173,1	119,8	4.752	152,7	112,0
1980		82.869	12.940	198,5	114,7	5.533	117,8	116,4

Napomena: Korišćena je sovjetska metodologija izračunavanja bruto društvenog proizvoda (SOP) i nacionalnog dohotka.

Izvori:

1. O broju zaposlenih: **Narodnoe hazajstvo** (nadalje, N. H.) SSSR v 1965, Statistika, Moskva 1966, str. 558, 559; N. H. SSSR 1980. Statistika, Moskva 1981, strana 357, 358.

2. O društvenom proizvodu i nacionalnom dohotku: N. H. SSSR v 1966, Gaststatizdat, Moskva 1961, strana 154, 521, 536; N. H. SSSR v 1965, Gaststatizdat, Moskva 1966, strana 63, 435, 556; N. H. SSSR v 1970, Statistika, Moskva 1971, str. 63, 404; N. H. SSSR v 1975, Statistika, Moskva 1966 str. 57, 440, 530; N. H. SSSR 1980, Statistika Moskva 1981, str. 39, 41, 44, 49.

Indikativno je, pritom, da najveći uticaj na ovo usporavanje ima dinamika rasta industrijske proizvodnje. Godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje SSSR-a smanjila se, od 1950. do 1980. godine, sa 13,1 % na 6,3 %, dakle za 61 %.⁴ Odstupanje od ovog dugoročnog trenda vidljivo je samo u periodu 1966—1971, i to verovatno zbog dejstva privredne, tzv. Kosiginove reforme. Nakon toga se nastavlja proces usporavanja rasta uz istovremeno opadanje vrednosti osnovnih indikatora kvaliteta privrednog razvoja.

Oštriju sliku ove tendencije daju tzv. zapadni izvori:

tabela 2.

Prosečne godišnje stope rasta proizvodnje i produktivnosti faktora proizvodnje u privredi SSSR-a

⁴ Videti: Branko Horvat, **Politička ekonomija socijalizma**, Globus, Zagreb, 1984, str. 477.

	1960—1965	1965—1970	1970—1975	1975—1980
Bruto-nacionalni proizvod (1)	5,0	5,2	3,7	2,7
Produktivnost rada (2)	3,4	3,2	2,0	1,3
Ukupna produktivnost činilaca proizvodnje (3)	0,6	1,1	—0,5	—0,8

Izvori:

1. Na bazi indeksa bruto nacionalnog proizvoda iskazanog u rubljama po cenama iz 1970.
2. Proizvodnja po čovek/h.
3. Proizvodnja po kombinovanom ulaganju čovek/h, kapitala i zemljišta. Preuzeto iz: Joint Economic Committee Congress of the United State; **Soviet Economy in the 1980's — Problems and prospects**, dec, 31, 1982, tab. 1.

Postoji mnoštvo različitih opisivanja i tumačenja ovih pojava. I pored toga, može se prilično pouzdano tvrditi da je ekonomska stvarnost ovih zemalja prilično nepoznata. Otuda je u ovom pokušaju razumevanja tih pojava, reč samo o hipotezama.

Hipoteza 1.

Osnovni uzrok kriznih pojava u razvoju ovih zemalja je privredni sistem, koji, i u uslovima srednjeg i visokog nivoa privredne razvijenosti, produkuje ekstenzivnost kao osnovnu strategiju privrednog razvoja.

Centralno-planski privredni sistem nastao je krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina ovog veka. Centralizacija raspolaganja društvenim kapitalom, bila je, u tim vremenima, vrlo efikasno sredstvo njegove koncentracije na ključnim sektorima privrednog razvoja. Industrializacija je bila, zapravo, mera radikalnog intenziviranja privrednog razvoja. Pošto prethodni nivo privrednog razvoja nije ostvario dovoljnu meru koncentracije kapitala za prihvatanje i širu implementaciju novih tehnologija, bilo je tada posve logično preuzeti instrumentarijum centralizacije odlučivanja o višku vrednosti kao način formiranja kritične mase kapitala za ubrzani privredni razvoj. Strategija izgradnje socijalizma u jednoj zemlji, čiji je postanak, politički i vojnički, bio ugrožen, imala je za prirodnu posledicu upravo strategiju forsirane industrijalizacije, što je učinilo nužnim centralizaciju kapitala kao preduslov sopstvenog ostvarivanja.⁵

⁵ Rasprave koje su se u tom vremenu vodile među sovjetskim ekonomistima vrlo jasno ekspliciraju ovaj problem. Verovatno je najpotpuniji teorijski i ideološki pokušaj racionalizacije te strategije **Novaa ekonomika** E. Preobraženskog, CKD, Zagreb 1983.

U tim uslovima, kada je bilo moguće neposrednom intervencijom planskog centra upravljati alokacijom resursa i podelom rada, centralno-planski sistem je bio generator intenzivnog privrednog razvoja. Na taj način ne samo što se širilo polje proizvodnje (razvojem novih industrijskih oblasti, otvaranjem novih prirodnih izvora i prevođenjem stanovništva iz poljoprivrede u industriji) nego su, u masovnim razmerama, primenjivane nove, revolucionarne tehnologije. (To su poznate »elektrifikacije i industrijalizacije« u koje je V. I. Lenjin polagao tolike nade).

Intenzivni razvoj SSSR-a traje približno do početka II svetskog rata. Ako se uzme u obzir i vreme obnove nakon rata, onda taj period treba produžiti do sredine pedesetih godina. To je, ako se posmatraju promene u strukturi privrede SSSR-a, vreme njegove industrijalizacije. Industrijalizacija je, dakle, osnovni oblik strategije intenzivnog privrednog razvoja u tim zemljama.

Pretpostavljam da od tada centralno-planski sistem postupno menja predznak svog uticaja na kvalitet i dinamiku privrednog razvoja. Prelomna tačka je, otprilike, u trenutku kada su svi resursi zahvaćeni industrijalizacijom. Granice polja proizvodnje se šire sve teže, i uz sve veće troškove: prirodni izvori i uslovi su sve manje povoljni, a nova radna snaga traži sve više troškova obrazovanja.

Otuda logično sledi: centralno-planski privredni sistem u uslovima srednje i visoke razvijenosti privrede ima za posledicu ekstenzivnost privrednog razvoja.

Relativno pouzdanu indikaciju tačnosti ove hipoteze daje iskustvo privrednog razvoja SSSR-a posmatrano u ekstremima komparacijom ostvarenih rezultat prvog i planskih ciljeva jedanaestog plana privrednog razvoja.

tabela 3.

Rezultati prvog (1928—1932) i ciljevi jedanaestog (1980—1985) petogodišnjeg plana privrednog razvoja SSSR-a

	Rezultati prvog petogodišnjeg plana 1928 = 100	Ciljevi jedanaestog petogodišnjeg plana 1980 = 100
Nacionalni dohodak	186	118
Fizički obim industrijske proizvodnje	233	126
— odeljak A	293	125,5
— odeljak B	184	126,2
Transportne usluge u naturalnom pokazatelju	181	119,4
Produktivnost rada	141	123

Izvori:

Za prvi petogodišnji plan: **Istorija socijalističke ekonomije SSSR-a**, tom III, Nauka Moskva 1970, str. 27;

Za jedanaesti petogodišnji plan: **Kolektivnij opyt sveršestvovaniya upravleniya narodnim hazjajstvom**, Progres, Moskva 1983, str. 117.

Iako se ovoj prezentaciji činjenica može prigovoriti da uzima u komparaciju samo ekstremne slučajeve, ipak je, bilo kojim izborom veličina, moguće dokazati tendenciju efikasnosti strategije privredno-grazvoja. Jasno je da upoređenje uslova u kojima se ostvarivao prvi, sa uslovima u kojima se ostvaruje jedanaesti petogodišnji plan, ide u korist moje hipoteze. Naime, logično bi bilo da se pri većim mogućnostima ostvaruju i bolji rezultati. Događa se, međutim, obrnuto.

Sličnu indikaciju moguće je naznačiti i analizom dinamike privrednog razvoja istočnoevropskih zemalja članica SEV-a, koje su u period socijalističkog razvoja ušle sa relativno visokim nivoom privredne razvijenosti (ČSSR, NR Mađarska, NR Poljska, NDR). Primetno je da te male zemlje relativno brzo dosežu granice ekstenzivnog razvoja nasuprot grupi isto tako malih ali nerazvijenih zemalja u kojima se karakteristično usporavanje dinamike razvoja javlja tek kasnije.

Šta je uzrok pojavi da strategija ekstenzivnog razvoja gubi efikasnost ako se povećava nivo privredne razvijenosti? U pokušaju da se odgovori na ovo pitanje valja poći još od Adama Smitha koji je uočio činjenicu da s porastom bogatstva naroda, podela rada postaje složenija. Događa se fenomen koji se danas naziva »privredni rast u dubinu«. ⁶ Matrica privredne strukture postaje sve složenija, tako da je klasična bipolarna struktura preduzeće-država nemoćna da savlada mnoštvo uzajamnih veza koje se razvijaju u sve složnijoj privredi. Ako tzv. međufazna tražnja i tražnja za investicionim dobrima rastu brže od tražnje za finalnim proizvodima, onda, logično i problem planiranja proizvodnje i raspodele tih dobara postaje sve složeniji. Centralizacija odlučivanja o alokaciji kapitalnih dobara, sirovina i energije radikalno umnožava broj i povećava složnost planskih operacija. ⁷ Direktna intervencija planskog centra na raspolaganje pojedinih segmentima društvenog kapitala postaje sve manje moguća. U privredi se spontano razvija nadomjestak planskoj distribuciji, koji se u slučaju SSSR-a pojavljuje u obliku institucije »tolkača« (u do-

⁶ M. Bruno je ovaj proces produbljavaanja podele rada i privredne strukture merio tzv. »indeksom dubine« (y) u kome se ukupni međufazni trošci (U) upoređuju sa ukupnom proizvodnjom (x). $y = U/x$. Videti: M. Bruno, **Interdependence, Resource and Structural Change in Israel**, Bank of Israel, Jerusalem, 1982.

⁷ A. Masnata je procenio da će se obim planskih operacija 1980. uvećati za 36 puta u odnosu na stanje iz 1962. godine. Videti: A. Masnata: **Le systeme socialiste Sovetique**, 1965, str. 299.

slovnom prevodu — gurača), businessman-a koji na sivom tržištu koriguje rešenja centralno-planskog organa.⁸

Teorijski bi se ovaj problem mogao definisati klasičnim pitanjem: da li je i kako je moguće socijalizam razvijati u uslovima kada njegova osnovna proizvodna jedinica ostaje preduzeće uz istovremenu potrebu da se centralizacijom kapitala ostvari nužna koncentracija reursa za ubrzani privredni razvoj. Poznato je, verovatno, da je Buharina frakcija na XIV kongresu SKP(b) izašla sa tezom da je preduzeće elementarni oblik reprodukcije kapitala te da iz toga logično sledi potreba ograničavanja samostalnosti preduzeća, njegovo postupno prevladavanje ili ukidanje. Staljin je Buharina eliminisao sa istorijske scene, ali je izgleda njegovu (i ne samo njegovu) ideju prihvatio, tako da je na ovoj teorijskoj konstrukciji formiran osnovni mehanizam akumulacije kapitala. Privredna struktura SSSR-a, od tog vremena pa nadalje, sadrži tu temeljnu protivrečnost u sebi i svi pokušaji njene promene jesu zapravo poznati pokušaji privrednih reformi. Privredne reforme, a osobito Kosiginova reforma iz 1965. godine imaju za cilj promjenu tog odnosa u korist preduzeća. Pitanje za sociološku i politikološku analizu ove tematike može glasiti ovako: da li privredna reforma centralno-planskog sistema nužno uzrukuje i reformu političkog sistema? Ako i ne uzrukuje reformu institucija političkog sistema, onda, pretpostavljam, uzrukuje promene u odnosima političkih snaga u društvu. Vidljivo je da su sve privredne reforme u svim istočnoevropskim socijalističkim zemljama jačale one političke snage koje uobičajeno nazivamo tehnokratskim. Smatram da je i poljsko iskustvo, koje tek treba proučiti, dokaz te pretpostavke.

Centralno-planski sistem u uslovima složene privredne strukture postaje toliko neefikasan da, recimo, u literaturi nalazimo, neizgled apsurdan, iskaz da savremenu sovjetsku privredu ne reguliše više ni plan, ni tržište. Ovaj iskaz možemo uzeti kao hiperboličan, ali je u njemu sadržan i deo istine. Reč je, naime, o činjenici da u tim privredama, u kojima možemo pretpostaviti čak i najoštrij stepen centralizacije, postoji svojevrsna stihija razvoja proizvodnih snaga, stihijski proces reprodukcije strukturnih disproporcija i raubovanja reursa. Ako svaka posledica ima verovatno i svoj uzrok, onda je logično pretpostaviti da subjektivizam planskih odluka jeste uzrok te i takve stihije u privrednom životu. (Tu ideju stidljivo saopštava sovjetski ekonomista Dzarasov još 1966. godine.)⁹

Rastuća međuzavisnost proizvodnih jedinica, grana i grupacija nacionalne privrede jest, u marksističkom poimanju, proces podružljavanja proizvodnje. Proizvodnja velikih serija i vrlo složenih pro-

⁸ Funkcionisanje ovog mehanizma opisuje Ernest Mandel u »**Raspravi o marksističkoj ekonomiji**«, tom II, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1971, strana 228, 229.

⁹ Videti: S. S. Dzarasov, **O metodologiji izučavanja socialističeskoj sopstvenosti**, u Zborniku **Metodologičeskie vaprosy opščestvenih nauk**, izdateljstvo MGU, Moskva, 1966, str. 153, 187.

izvoda (avion, automobil) čini tu međuzavisnost takvom i tolikom da je ekonomski optimalna reprodukcija privatnog preduzeća faktični nemoguća. Iz te situacije izrasta na Zapadu korporacija koja, zadržavajući kapitalov oblik prisvajanja, ipak širi granice područjavanja proizvodnje. Direktna, i direktivna planska alokacija rada i kapitala unutar korporacije postaje sve više stvarnost u meri u kojoj je neposredna tehnološka međuzavisnost proizvodnih jedinica nužna i uslov efikasne proizvodnje.¹⁰

Takvu vrstu neposredne integracije proizvodnih jedinica i na njoj zavisne ekonomije (koja se obično naziva ekonomijom obima) nije, bar do sada, bilo moguće ostvariti u centralno-planskim privrednim sistemima. Sve ekonomske veze i odnosi su u tim sistemima posredovani, ali ne više tržištem, nego centralnim (državnim) planom. Pritom je ekonomska i društvena priroda ova dva različita oblika posredovanja bitno različita: dok tržište čini ekonomske subjekte prividno nezavisnim, dopuštajući tendencijski i uspostavljanje neposrednih odnosa, dotle centralno-planski sistem takvu mogućnost, unutar sopstvenih granica, ne poznaje. (U centralno-planskom sistemu privreda podseća na vreću krompira. Proizvodne jedinice drži na okupu ne njihov ekonomski interes nego centralizovana ekonomska i politička moć.)

Izgleda da je ovaj problem poznat i nauci i politici u tim zemljama. To se indirektno može zaključiti iz činjenice, da se, recimo, u nedavnim promenama privrednog sistema u Bugarskoj dopušta, pa čak se i oficijelno naziva, takav oblik organizovanja privrede koji se može označiti kao korporacija. Formiranje kombinata (sistem 110 velikih kombinata u DDR) je zapravo pokušaj da se ostvari novi oblik integracije u tim sistemima.

Hipoteza 2.

I u velikoj zemlji, kakav je Sovjetski savez, granice strategije ekstenzivnog razvoja se sve brže približavaju, i to ne toliko brzo kada je u pitanju korišćenje prirodnih uslova i izvora, koliko u slučaju korišćenja tzv. »radnih resursa«. Ta činjenica, prema ovoj hipotezi, čini nužnom promenu strategije privrednog razvoja, odnosno prelaz sa ekstenzivnog na intenzivni tip razvoja.

Indikacije u prilog ove hipoteze su i sledeće činjenice: iscrpljene su demografske rezerve za dalja širenja ruralnog egzodusa; prirast radno aktivnog stanovništva je opadajuća veličina. Pretpostavljam da je po sredi pojava koju, u nedostatku boljeg termina, nazivam »negativna kontrola radničke klase nad reprodukcijom viška vrednosti«. ¹¹ Pretpostavka je da ta pojava ima svoj koren u činjenici da je veličina

¹⁰ Videti šire o tome: J. K. Galbreith, **Ekonomika i društveni ciljevi**, »Otokar Keršovani«, Rijeka, 1979.

¹¹ Termin je preuzet od Boba Arnota. Videti: Critique No. 15, 1981.

relativnog viška vrednosti veća u zemljama SEV-a nego u zapadno-evropskim zemljama sličnog nivoa privrednog razvoja.

Upoređivanjem dinamike rasta i realnih plata u dovoljno dugom periodu otkriva tendenciju bržeg povećanja rasta produktivnosti rada od rasta realnih najamnina. Indikacija tog procesa su i sledeće činjenice:

tabela 4.

Rast produktivnosti rada i plata u industriji SSSR-a 1940—1980.

	u % u odnosu na stanje					
	1960	1965	1970	1975	1979	1980
produktivnost rada	296	372	492	657	749	769
plata	243	291	368	442	529	544

Izvor:

R. K. Mazitova, **Zarobtnaja plata i problemi ee vzajmsvjazi s ekonomičeskimi interesami**, izdateljstvo Kazanskogo univerziteta, Kazan, 1983, str. 61.

Jaz između dinamike rasta produktivnosti rada i realnih najamnina širio se sve do 1975. godine. Dinamika rasta realnih najamnina i produktivnosti rada nisu, istina, ni u jednoj privredi sasvim kolerirani procesi, ali neka mera pozitivne korelacije mora postojati. Dugoročna tendencija otvaranja gepa između ovih procesa i njegovo, u zadnje vreme, postupno smanjivanje, može biti indikacija u korist druge hipoteze. Novi izvori kapitalizacije na račun realnih najamnina su, drugim rečima, sve manji. Ova pojava korespondira sa relativnim smanjivanjem investicija u osnovne fondove karakterističnim za deseti petogodišnji plan. U tom periodu ju stopa rasta kapitalnih investicija prepolovljena u odnosu na prethodnu plansku veličinu.

Drugu vrstu indikatora koja potvrđuje prenapregnutost kapitalizacije daje Ota Šik u knjizi »Treći put«. Udeo najamnina (plata) u dodatnoj vrednosti kretao se, u vremenu od 1963—1977, po pojedinim zemljama, ovako: u Saveznoj Republici Nemačkoj — 40,7 %, U Mađarskoj — 37,3 %, u SSSR-u 30,7 % (bez davanja u naturi), u SAD-u 50,9 %, u Belgiji — 48,7 %, u Italiji — 63,2 %, u Španiji — 45,9 %, u Švedskoj — 55,7 %, u Velikoj Britaniji — 64,4 %, u Japanu — 34,1 %. Višak vrednosti, koji Šik izračunava kao procenat od veličine nadnica, odnosno plata, iznosio je: u Saveznoj Republici Nemačkoj — 145,4, u

Mađarskoj 169,2, u SSSR-u 214,9 u SAD-u 96,8 %, u Belgiji 104,9, u Španiji 117,3, u Švedskoj 79,2, u Velikoj Britaniji 79,2, u Japanu 193,4 %.¹² Iz ovih podataka sledi elementarnom logikom zaključak da je relativna veličina viška vrednosti u SSSR-u znatno veća od odgovarajuće veličine u bilo kojoj kapitalističkoj zemlji odgovarajućeg nivoa razvijenosti.

Bitno je zato pitanje: u kakvom su međusobnom odnosu strategija ekstenzivnog privrednog razvoja i usporeni rast realnog životnog standarda?

Ekstenzivni privredni razvoj, karakterističan po činjenici da je za marginalnu jedinicu prirasta produktivnosti rada potrebna stalno rastuća veličina novih investicija, podrazumeva i strategiju forsirane akumulacije, ili strategiju forsiranog zaduživanja u inostranstvu. (Ovo drugo rešenje je efikasno samo u kratkom roku.) Zemlje SEV-a, zbog svog geostrategijskog položaja, ne mogu, verovatno, razvijati politiku prezaduženosti na način na koji to čine tzv. novoindustrializovane zemlje. Za ubrzanje ili stabilizaciju dinamike privrednog rasta potrebna je, dakle, sve veća masa novih investicija. To je vidljivo i iz činjenice da veličina stope rasta produktivnosti ukupnog društvenog rada i njegove kapitalne opremljenosti nemaju isti smer.

tabela 5.

Dinamika rasta produktivnosti rada i kapitalne opremljenosti (fondo-vooruženosti) u privredi SSSR-a 1966—1980. u procentima

	1966—1970	1971—1975	1976—1980
produktivnost rada (1)	32	34	17
kapitalna opremljenost (2)	34	42	36
prirast produktivnosti rada na 1 % prirasta kapitalne opremljenosti	0,94	0,81	0,47

Izvori:

1. N. H. SSSR v 1975, Statistika Moskva 1976, str. 213; N. H. SSSR-a 1980, Statistika Moskva 1981, str. 136, 137.
2. N. H. SSSR 1975, Statistika Moskva 1976, str. 221; N. H. SSSR-a v 1980, Statistika Moskva 1981, str. 144—145.

¹² Ota Šik, **Treći put**, Globus, Zagreb, 1983.

Jedino logično rešenje u ovoj situaciji je — kapitalizirati na račun plata. (Epitet »logično« odnosi se, očigledno na logiku funkcionisanja centralno-planskog privrednog sistema).

U hipotetičnoj situaciji, u kojoj bi zamrli gotovo svi kvalitativni faktori privrednog razvoja i kada bi ekstenzivnost bila dovedena do kraja, dogodio bi se svojevrsni ekonomski apsurd: bogatstvo naroda bi raslo i relativno i apsolutno a bogatstvo većine njegovih pojedinačnih pripadnika bi relativno opadalo. Ta je situacija ipak hipotetična pre svega zato što tehnološki progres nigde ne stagnira. A za hipotetičko razmatranje, kao što je ovo, opisana situacija je relevantna, jer indicira tendenciju, odnosno potenciju ovog tipa razvoja, koja se može očekivati u situaciji kada se pređe kritična granica relativnog smanjivanja realnih plata.

U drugoj manje hipotetičnoj situaciji, pretpostavljam promenu trenda u namenskoj raspodeli nacionalnog dohotka: relativno veći rast lične potrošnje od rasta akumulacije.¹³ Moguća posledica ove promene je veća stimulativnost raspodele i povećanje radne discipline, dakle intenzifikacija rada. No, to i nije nužna posledica ove promene.¹⁴

Izvesna posledica ove promene je pad akumulacije, što bi, uz pretpostavku konstantne stope amortizacije i nepromenjene efikasnosti u kapitalnoj izgradnji, značilo i pad realnih investicija. Ukoliko bi se ova strategija raspodele praktikovala na dugi rok ona bi, u uslovima ekstenzivnog privrednog razvoja, značila i — usporavanje rasta životnog standarda. Formira se, dakle, zatvoreni krug: unutar granica pretežno ekstenzivnog razvoja nije moguće bitno povećanje realnog životnog standarda a da to posle izvesnog vremenskog pomaka ne ugrozi sam centralno planski privredni sistem.

Rešenje problema je verovatno u povećanju ukupne produktivnosti faktora proizvodnje, a pre svega, u povećanju efikasnosti korišćenja osnovnih proizvodnih fondova. O relativno niskom nivou tzv. ukupne produktivnosti faktora proizvodnje dovoljno ubedljivo govori i komparacija tog pokazatelja za sledeće tri zemlje:

¹³ To i nije sasvim hipotetična situacija. Primetno je iz kretanja dinamike privrednog razvoja SSSR-a i namenske raspodele dohotka (tabela 4.) da počev od 1975. godine zaostajanje plata za nivoom i dinamikom rasta produktivnosti postaje sve manje. Indikativna je i činjenica da je u jedanaestom petogodišnjem planu SSSR-a po prvi put planiran brži rast B-odeljka u odnosu na A-odeljak.

¹⁴ Iskustva iz prakse upućuju na ovaj zaključak. L. Heifec je utvrdio da »Izračunavanju intenziteta korelacione veze između dinamike rasta prosečne plate i produktivnosti rada u preduzećima niza industrijskih grana nije dalo osnovu za dovoljno uočljivu zavisnost ovih pokazatelja.« Eksperimenti sa povećanjem plata prema tom istraživanju pozitivno su uticali na rast produktivnosti rada u preduzećima na Dalekom istoku u Sibiru i na Uralu, dok se u Kazahstanu, Srednjoj Aziji, u Dombasu i u Rostovskoj oblasti primećeni negativni rezultati u rastu produktivnosti rada. Videti: L. Heifec, **Rost zarobotnoj platy i effektivnost proizvodstva**, Voprosy ekonomiki, No. 11, 1978, str. 49.

tabela 6. *... o izidu knjige:*

Godišnje stope rasta proizvodnosti faktora proizvodnje u privredi SSSR, Italije i Japana — 1950—1970.

		Proizvodnja	Kapital	Rad	Ukupna produktivnost faktora
SSSR	1950—1962	6,1	8,8	2,4	1,7
	1962—1970	5,4	8,4	1,8	1,7
JAPAN	1955—1968	10,1	10,5	1,9	5,5
ITALIJA	1950—1962	6,0	3,5	1,3	4,3

Izvor: B. Horvat, **Politička ekonomija socijalizma**, Globus, Zagreb, 1983, str. 476.

Izvesno je da povećanje efikasnosti upotrebe faktora proizvodnje znači, ukoliko je hipoteza 1. tačna, prelaz sa ekstenzivnog na intenzivni tip privrednog razvoja, odnosno promenu u privrednom sistemu i/ili promenu privrednog sistema. Da li su te promene moguće?

Socijalna implikacija odnosa u namenskoj raspodeli nacionalnog dohotka je već pomenuta »negativna kontrola radničke klase na reprodukciju viška vrednosti«. O tome sada, zbog nedostatka vremena, dam samo sledeću napomenu.

I u literaturi i u dnevnoj štampi ovih zemalja postala je poznata i odomaćena »institucija praguljščika«, tj. čoveka koji napušta svoje radno mesto u radno vreme. Uz to, vrlo je velika fluktuacija radnika, tako da je problem strukture i kvaliteta radne snage u mnogim proizvećima, granama i rejonima postao vrlo ozbiljan. Možda se sve ove pojave mogu objasniti na način na koji je to livac iz fabrike tempera u Kikindi učinio: »Niko me ne može toliko malo platiti koliko ja mogu malo raditi.« Po sredi je, dakle, uticaj relativno niskog nivoa životnog standarda na produktivnost pojedinačnog i ukupnog društvenog rada. Možda je moguća i generalizacija ove teze: nije reć samo o relativno niskom životnom standardu radnih slojeva društva, nego i o položaju radničke klase u društvenoj reprodukciji. Verovatno se, kad već nije moguća pozitivna, ostvaruje negativna kontrola radnika nad reprodukcijom. Taj je fenomen poznat i u teoriji i u istoriji radničkog pokreta, počev od ludističkog pokreta pa nadalje.

-Blagovna forma je tako niz odnosa moći. Kde i kako je vrljena, je odvisno od kapitalove moći nasproti dejanskomu razredu... Kapitalova moć vrljevanja blagovne forme je moć vrljevanja samega

Razprava ob izidu knjige:

Bavčar, Kirn, Korsika: Kapital in delo v SFRJ, KRT, 1985

O trgu, kapitalu in utopičnem socializmu

Franček Drenovec

1.

»Dejstvo, da za menjavo ekvivalentov tiči razredno razmerje, je ostalo jugoslovanskim avtorjem skrito...« (str. 38). Neposredna posledica tega je splošno razširjeno in sprejeto stališče, da »ni trg določal narave proizvodnih odnosov, ampak obratno, proizvodni oziroma razredni odnosi so določali naravo trga«. (str. 13). Jugoslovanski »socialistični ekonomisti« so s tem v končni instanci degradirali Marxovo kritiko politične ekonomije na prakticistični/normativistični fetišizem »lastnine«, ki ima kakšno teorijsko utemeljitev kvečjemu v konceptih predmarxovskega utopičnega socializma.

Velik pomen knjige, ki smo jo dobili v razpravo, vidim v tem, da začenja danes že zelo nujno reafirmacijo vsaj najbolj elementarnih načel »izvirnega« marksizma v jugoslovanski politični ekonomiji.

2.

Ob prebiranju knjige se mi je sprožal tok misli, ki ga dajem v razpravo. Gre za — po mojem mnenju — še eno dodatno, v knjigi večinoma nenačeto razsežnost zastavljene naloge.

»Blagovna forma je tako niz odnosov moči. Kdaj in kako je vsiljena, je odvisno od kapitalove moči nasproti dejanskemu razredu... Kapitalova moč vsiljevanja blagovne forme je moč vzdrževanja samega

sistema — sistema, v katerem je življenje za večino ljudi spremenjeno v delovno silo.« (str. 33)

Ta bolj ali manj zaključni poudarek v I. poglavju učinkovito povzema osrednjo temo, da je kapitalski razredni odnos vsebovan prav v moči kapitala, da vsili družbi **tržni** način proizvodnje. Obenem pa je jasno, da sam tržni način proizvodnje ne more biti hkrati tudi vzrok in izvor kapitalove moči nasproti delavskemu razredu.

To drugo je bistveno, v enaki meri kot prvo, kar poskušam obširneje prikazati v nadaljevanju.

Da bom kar najbolj nazoren, bom začel s »historično« ilustracijo nastanka značilnega **Marxovega** razumevanja kapitala, kapitalске moči nad delavskim razredom in trga. Sicer že povsem v kontekstu delovne teorije vrednosti je bilo dojemanje kapitala in kapitalске eksploatacije **pred Marxom** naslednje:

»Redko se dogaja, da se lahko človek, ki obdeluje zemljo, s čim preživlja, dokler ne požanje žetve... V vseh poklicih in manufakturah potrebuje večji del delavcev gospodarja, da jim zastavi surovine za njihovo delo ter njihove mezde in vzdrževanje, dokler ne dokončajo dela.¹ ... Takoj ko se je kapital akumuliral v rokah nekaterih ljudi, je postalo razumljivo, da ga bodo nekateri od njih uporabili za to, da bodo zaposlili marljive ljudi, jih oskrbeli s surovinami in jih vzdrževali, da bi si ustvarili dobiček.«² Tedaj se »mora nekaj... v imenu dobička dati tudi podjetniku, ki je v tem posegu postavil na kocko svoj kapital.«³

Tu je edina in končna razlaga kapitalskega odnosa še v preprosti **ekonomski** zmožnosti kapitala, da dominira nad delom in produkcijo zaradi neenake družbene razdelitve produkcijskih pogojev (bodisi v obliki denarja, bodisi da je ta že preobražen v življenjske potrebsčine, produkcijska sredstva ali karkoli). Kapital ima moč zato, ker dominira **na trgu**: ima **ekonomska** moč, da sestavi proces proizvodnje, delavci pa so (mezdni) delavci zato, ker so (v zgodovinskem procesu...) razlaščeni te ekonomske moči. Odnos kapital-delo je **kreditni** odnos, dobiček pa privilegij lastnika kapitala. Takšna zgodnja klasična utemeljitev kapitala more očitno v eventualni **socialistični** izpeljavi neizbežno sproducirati le **utopične** rešitve in jih, kot vemo, tudi je.

Marx vidi problem kapitala že v samem začetku čisto drugače:

»Kapital.. ne more izvirati iz cirkulacije in prav tako je nemogoče, da ne bi izviral iz cirkulacije. Mora se roditi tako v njej kakor ne v njej... Njegov razvoj... se mora dogajati v sferi cirkulacije in se

¹ Smith, Istraživanje..., Beograd 1970, str. 126—127.

² Prav tam, str. 104.

³ Prav tam, str. 104.

ne sme dogajati v sferi cirkulacije. To sta pogoja problema.«⁴ »Zato zapustimo to hrupno, na površini družbe vsakemu očesu vidno sfero« »enostavne cirkulacije ali menjave blaga, iz katere črpa freetrader vulgaris svoje nazore, svoje pojme in merilo za svojo sodbo o družbi kapitala in mezdnega dela«, »(ter pojdimo) skupaj s posestnikom denarja in posestnikom delovne sile . . . v skriti kraj **produkcije**.«⁵

Sledi neposredni odgovor na Smithovo naziranje kapitala in mezdnega dela: »Če delavec prvotno prodaja svojo delovno silo kapitalu, ker mu manjka **materialnih sredstev za produkcijo** blaga, odpoveduje zdaj njegova **individualna delovna sila sama** svojo službo, brž ko ni prodana kapitalu. Funkcionira samo še v neki zvezi, ki eksistira šele potem, ko je že prodana, in sicer v kapitalistovi delavnici. Manufakturni delavec, ki je postal po svojih naravnih lastnostih nesposoben, da bi delal kaj samostojnega, deluje produktivno samo še kot **pritiklina kapitalistove delavnice . . . delitev dela (vtisne) manufakturnemu delavcu pečat, ki ga označuje kot lastnino kapitala**.«⁶

Poslednja skrivnost kapitalove moči nad delom torej ne tiči na trgu, temveč v proizvodnji. V proizvodnji pa ne odloča, kdo ima ali kdo nima denarja (denar ima vedno »denarni kapitalist« — trgovec, bančnik, kdorkoli, ki ga veselo posoja za obresti), temveč, **kdo je produktiven**. In v kapitalističnem načinu proizvodnje je, kot vidimo, produktiven **kapitalist** (natančneje: kapitalist postane zato, ker je produktiven). Zgornji citat je še posebno nazoren, ker pove vse to brez sklicevanja na »produkcijska sredstva« ali kakšno drugo preobrazbo denarja. Manufakturni kapitalist je produktiven zato, ker obvladuje **manufakturno delitev dela**, oziroma zato, ker je postal zaradi manufakturne delitve dela **delavec** »po svojih naravnih lastnostih« neproduktiven. To je sedaj zelo **realna** moč kapitalista; seveda je zelo pomembno, da ima denar (»formalni« pogoj), toda s tem denarjem bo zaslužil dobiček zato, ker bo uveljavil svojo **produktivno silo**: ker bo nasproti individualnemu delavcu uveljavi **manufakturno delitev dela**, ki je za tisto odločilno stopnjo produktivnejša od enostavnega seštevka individualnih delavcev (brez kapitalista).

3.

Avtorji obravnavane knjige isto povedo z besedami, da kapitalaska produkcija »ni v nikakršni zvezi z delovnim procesom »sploh« ali delom »kot takim«.« (str. 32) Zanj »ne zadostuje, kot pravi Marx, da se kapital polasti delovnega procesa, kot je zgodovinsko nastal, ali da le podaljšuje trajanje tega procesa. Spremeniti mora tehnične in družbene pogoje delovnega procesa, torej sam način produkcije . . .« (str. 31).

⁴ Marx, Kapital I, CZ, Ljubljana 1961, str. 188—189.

⁵ Prav tam, str. 199 in 200.

⁶ Prav tam, str. 410—411.

Verjetno se zdi to nekako na ravni samoumevnosti, ampak nikakor ni, kar bi želel poudariti. Celo v tej knjigi so nekatera mesta z ravno nasprotnim (**Smith!**) sporočilom: »Temeljni mehanizem procesa akumulacije je najmanjše delovne sile, vsiljevanje dela, ki se odvija tako, da se nasproti množici mezdnih delavcev nahajajo osnovne življenjske potrebščine samo v nakupni, se pravi blagovni obliki.« (str. 34) Ali da je temeljno dejanje kapitala »ustvarjanje razreda ljudi, ki lahko preživi samo z oddajanjem svoje delovne sile v najem tistim, ki nadzorujejo produkcijska sredstva« (str. 33—34). In podobno.

Opozarjam na zelo **bistven** pomen tega, da se zelo dosledno držimo temeljne Marxove opredelitve vzroka in izvora kapitalske moči in kapital-odnosa. **Ločitev** delavcev od življenjskih potrebščin in produkcijskih sredstev je čisto nekaj drugega, »formalni« ekonomski spremljevalec tiste odločilne ločitve in **razlastitve**: »Duhovne sile **produkcije** se kopičijo na eni strani, ker izginejo na mnogih drugih. Vse, kar delni delavci izgubijo, se zdaj koncentrira v kapitalu.«⁷

Sodobna zgodovina daje poučne primere družb (v Afriki, Latinski Ameriki) z zelo konsekventno izpeljano ločitvijo proizvajalcev od življenjskih potrebščin in produkcijskih sredstev: z vdorom trga, denarja in kredita povzročeno radikalno proletarizacijo večine prebivalstva na eni strani in obsežno primarno akumulacijo »kapitala« v rokah manjšine na drugi. Od kapitalizma pa nič. Večina prebivalstva je na cesti, »kapital« pa v tujih bankah; v najboljšem primeru pa oboje na latifundijah, tako kot pred ločitvijo. Manjka seveda tisto odločilno kapitalistično: **produktivna** podreditev proletariata kapitalu. »Kapital« v teh družbah ni **realen**, je samo številka na bančnem računu.

Produktivni »proces ločitve se začneja v enostavni kooperaciji, kjer predstavlja kapitalist nasproti posameznim delavcem enotnost in voljo družbenega delovnega telesa. Nadaljuje se v manufakturi, ki je okrnila delavca v delnega delavca. Konča se v veleindustriji, ki loči **znanost** kot samostojno produkcijsko silo od dela in jo prisili služiti kapitalu.«⁸ In »vsako povečanje v **družbenih proizvodnih silah**, če hočete, v **proizvodnih silah dela samega** — takšno kot izhaja iz znanosti, izumov, delitve in kombiniranja dela, izboljšanih sredstev komuniciranja, ustvaritve svetovnega trga, strojev itd. — ... ponovno le poveča razsežnost sile, ki dominira nad delom, ... **objektivne sile**, ki stojijo nad delom.«⁹

Če je torej **menjava blaga** kot ključno razmerje med ljudmi »specifični način bivanja proizvodnih sil« (str. 50) kapitala, je to zato, ker je v kontekstu teh proizvodnih sil nujni, enakovredni **tvoreči element produktivne tehnike kapitala** — njuni **makro/narodnogospodarski me-**

⁷ Marx, Kapital I, CZ, Ljubljana 1961, str. 411 (op. podčrtal F. D.).

⁸ Marx, Kapital I, CZ, Ljubljana, str. 411—412.

⁹ Marx, Grundrisse, Pelican 1977, str. 308.

dij individualne **podjetniške** tehnike; in manj zaradi specifičnih »formalnih« procesov, ki jih posreduje menjava. Specifična kapitalaska produktivna tehnika — »zavestna, tehnološka uporaba znanosti«¹⁰ — obvladuje v **tej** potenci samo v obsegu omejene in z narodnogospodarskega vidika parcialne segmente družbene produkcije (podjetja). Kapitalsko upravljanje se vedno zaustavlja na obsegu in kompleksnosti, do koder vsakokratna zmožnost produktivne aplikacije znanosti še zagotavlja sebi specifične učinke. Zato pa potrebuje »svoboden« medpodjetniški prostor kot nujni sestavni pogoj za učinkovitost vsake individualne podjetniške produkcije in za učinkovito vkapljanje vseh v celoto.

Ce je kapital konstitutiven prav **trg**, to ni zato, ker bi prav v tržnih/ekonomskih potencah kapitala ležali vzvodi njegove dominacije, temveč zato, ker je trg nujna (makro) sestavina njegove **produktivne** **potence**, v kateri je moč njegove dominacije.

4.

Zato spet opozarjam na zelo **bistven** pomen tega, da se zelo dosledno držimo temeljne Marxove opredelitve vzroka in izvora kapitalске moči in kapital-odnosa.

Vzrok in izvor gotovo nista v kakšni posebni obliki **lastnine** nad materialnimi komponentami produkcije, zato kakršnikoli aktivistični posegi v »lastnino nad produkcijskimi sredstvi« pač še ne bodo spremenili narave načina produkcije in produkcijskih odnosov. To je v obravnavani knjigi povsem zadovoljivo potrjeno.

Še več: vzroka in izvora kapitalističnega načina produkcije in kapital-odnosa ni v čisto ničemer tržnem/ekonomskem/**formalnem**. Vsaka, prisvajanja, razporejanja itd. presežne vrednosti, tj. s problemi **formalnega** podrejanja/žosvobajanja« dela, je prvovrstna **utopija**. Kapitalizem se s tem **ne** ukvarja. Ukvarja se z **ustvarjanjem** in z **ujavljanjem** svoje **produktivne** sile: s komandiranjem **potrebnega** dela kot svojo specifično sposobnostjo, na podlagi katere mu pade potem tudi presežno delo in vsakovrstna oblast nad njim.

5.

Ta temeljna, pravzaprav **izvorna** razsežnost **utopičnega** v »socialistični ekonomiji« pa ni samo v imaginarni socialističnosti konceptov, kadar so zgrajeni na takšni osnovi. Utopija je imaginarna že v svojem odnosu do kapitalizma. Kadar se **utopija** vsaj približno verodostojno prelije tudi v **prakso**, so posledice: 1. v neuresničenem socialističnem projektu, 2. v svojevrstnih posledicah za sam kapitalizem.

¹⁰ Marx, Kapital I, CZ, Ljubljana 1961, str. 567.

Eden od produktov utopičnega revolucioniranja kapitalističnega načina proizvodnje je **birokracija**. Specifični birokratski praksi je posvečena druga polovica knjige. Izkušnja z birokracijo je tu jasno označena: »... namreč, da je birokracija zato, da ostaja na krmilu, pripravljena pristajati tudi na padanje produktivnosti, nazadovanje in potiskanje jugoslovanske ekonomije na obrobje svetovnega trga in podobno. Odpraviti vzroke »slabega gospodarjenja« pomeni odpraviti materialne temelje birokratske dominacije« (str. 92).

Vseeno pa avtorjem izkušnje ni uspelo potrditi tudi na ravni splošnega principa. Nasprotno, principialna izvedba vleče čisto drugam: »... v novo obdobje kapitalizma, ki se v temelju odmakne od klasičnega obdobja manchesterstva... Socializem predstavlja ta proces v njegovi najčistejši in najrigorozniji formi. V njem je privatni kapitalist, tovarnar, dokončno odpravljen... pojavi (se) nova frakcija kapitala — birokracija« (str. 71).

Gledano **formalno** je socialistična birokracija res podobna sodobnemu korporativnemu managementu, finančni oligarhiji, državnemu aparatu itd. Gledano **realno pa prav v ničemer**. Socialistična birokracija ukinja kapitalsko silo na tistem nivoju (podjetniškem), na katerem je kapital edino produktiven. Nadomešča jo z absolutno silo na nivoju (narodnogospodarskem), ki je za uveljavljanje specifičnega kapitalskega produktivnega potenciala nerelevanten (razen v smislu **tržnega** dirigiranja, tj. takšnega, ki se usmerja prav na podjetniško avtonomijo). »Mehanizem te regulacije je znan kot centraliziran fond za akumulacijo, plače, amortizacijo, investicije itd. in priča o realnosti družbene moči birokracije« (str. 66). Ampak s še tako veliko močjo nad denarnimi (dohodkovnimi, sferami gospodarstva ni mogoče uveljavljati svoje volje nad načinom **produkcije**. To ni realna moč v Marxovem pomenu. Politična, očitno, ekonomska, ne pa produktivna — **v nobenem primeru kapitalska**, kaj šele v najčistejši in najrigorozniji formi katerekoli **napredne** oblike kapitalizma.

Ker ni moč, je toliko bolj izrazito **nemoč**. Birokracija **ne ve**, da mora ob tem, ko se vmesti v **ekonomske** funkcije in privilegije bivših privatnih kapitalistov, zasesti tudi njihovo **produktivno** funkcijo, usklajeno na mikro in makro nivoju — ne ve, ker ji utopični program o tej **produktivni** funkciji sploh ni ničesar povedal. Zato označuje **vsako** birokratsko dominacijo t.i. ekstenzivni način gospodarjenja: birokracija se polasti delovnega procesa, kot je zgodovinsko nastal, in le podaljšuje trajanje tega procesa (širi obseg procesa na podedovani tehnično-organizacijski bazi). Ker ima sam **formalno** moč, je zmožna le produkcije **absolutne presežne vrednosti**. Šele »s proizvodnjo **relativne presežne vrednosti** (pa se)... menja celotna oblika načina proizvodnje in nastane specifično kapitalistični način proizvodnje, na osnovi katerega in hkrati s katerim se šele razvijajo tudi **proizvodni odnosi**, ki odgovarjajo kapitalističnemu načinu proizvodnje.«¹¹

¹¹ Marx, Neobjavljeno 6. poglavje Kapitala, Beograd 1977, str. 49—50.

Kolikor se sklicujemo na Marxa, so konsekvence utopičnega socializma in birokratske dominacije: 1. neuresničen socialistični projekt (o tem govori obravnavana knjiga) in 2. degradacija kapitalizma na nivo trgovskega, oderuškega, merkantilnega načina proizvodnje.

6.

Takšne konsekvence so seveda zelo konkretno oprijemljive. Za kasnejše obdobje birokratske dominacije je v knjigi rečeno, da če nič drugega, »jugoslovansko družbo... postavlja vsaj ob bok avantgardi kapitala, saj je akumulacijo kapitala začela zagotavljati na najbolj revolucionaren način«. (str. 69, podčrtal F. D.) Toda akumulacije kapitala v naši državi že lep čas sploh več ni.

Osnovni način funkcionirja birokracije v 70. letih (v načeloma sovražnem okolju samoupravljanja) je zelo kvalitetno predstavljen v zadnjem poglavju knjige. To je, da »si je birokracija, potem ko so bili ukinjeni vsi fondi razen tistega za nerazvite, priborila nadzor nad kreditno-monetarno politiko. To ji sedaj omogoča nadzor nad celotno družbeno reprodukcijo«. (str. 92)

Pri tem pa upoštevajmo, da je nadzor nad celotno družbeno reprodukcijo v smislu kreditnega odnosa (Smith!) seveda strogo omejen na nivo formalne oblasti birokracije. Za oris realnega nadzora bom poskušal prikaz v knjigi dopolniti z nekaterimi na hitro zbranimi (ter grobimi, neobdelanimi!) podatki s področja ustvarjanja/proizvajanja akumulacije.

	A	B	C	D	E
1967	12,2	5,5	45 %	2,8	1,4
1968	13,3	5,9	44 %	3,5	1,3
1969	13,5	6,2	46 %	4,2	0,8
1970	14,0	9,5	68 %	5,4	2,9
1971	13,4	10,5	78 %	6,6	2,7
1972	10,6	6,9	65 %	8,8	-2,8
1973	8,7	9,2	106 %	10,4	-2,5
1974	8,8	15,5	176 %	9,1	4,6
1975	13,0	12,2	94 %	7,3	3,4
1976	13,9	7,1	51 %	6,7	-0,7
1977	16,3	10,1	62 %	5,3	3,6
1978	19,1	8,7	46 %	5,9	2,3
1979	17,9	11,8	66 %	4,7	6,0
1980	15,1	10,7	71 %	4,4	4,0
1981	12,7	6,0	47 %	5,0	0,9
1982	9,9	4,4	44 %	3,9	0,7

Za obdobje od leta 1967 naprej (ko imamo prve medsebojno primerljive podatke iz »Statističnih godišnjakov«) sem primerjal — vse v %

od družbenega proizvoda — najprej neto gospodarske investicije (obseg investicij nad amortizacijo) družbenega sektorja (A) s saldod blagovnega priliva iz tujine, tj. tujo akumulacijo v stvarnem izrazu (B); v (C) je odstotek pokrivanja investicij s tem prilivom iz tujine; v nadaljevanju pa določenost blagovnega salda B z neto prilivom od turizma in zdomcev (D) in neto zunanjim zadolževanjem — deficit bilance vseh tekočih transakcij — v vsakem letu (E). (Oboje skupaj je določalo blagovni saldo z 80—90 %).

Znamenti investicijski val je v 70. letih v povprečju s 75 % financirala tuja akumulacija, ki so jo omogočili tedanji novi prihodki države od turizma in zdomcev (priliv od zdomcev pomeni dolg), v največjem obsegu med 1970 in okrog 1976, od l. 1974 do l. 1977, do l. 1980 pa sledi čisto finančno zadolževanje v tujini. Podatek 75 % je močno podcenjen, ker so priliv deviz, dolg in uvoz obračunani po tekočih uradnih tečajih dinarja; v kasnejših letih desetletja je stvarna vrednost C verjetno bliže 100 %. Po letu 1980, ko je doseglo zadolževanje neke objektivne meje, je začel priliv iz tujine naglo upadati in ustrezno temu tudi investicije.

Za to drugo obdobje imam pri roki podatke le na ravni Slovenije (vir: SDK). Prikazujejo razmere, v katerih je priliv iz tujine že zanemarljiv (pa tudi odliva ni), in sicer neto gospodarske investicije družbenega sektorja v % od njegovega bruto dohodka (približek za družbeni proizvod).

	1980	1981	1982	1983	1984
Celotne investicije	19,7	16,1	14,6	13,9	14,5
Amortizacija	9,3	9,2	12,5	12,2	11,1
Neto investicije	10,4	6,9	2,1	1,7	3,4

Pri tem upoštevamo, da je bilo obračunavanje amortizacije (ki naj bi zagotavljala nivo enostavne reprodukcije) v teh letih pod vplivom inflacije izrazito pod realnim (čemur bi bilo treba dodati še isti učinek podrealnega obračunavanja zalog), tako da so stvarni obsegi neto investicij občutno precenjeni in so bili dejansko, vsaj v letih 1981—1984, najverjetneje kar negativni.

Povzetek: Tista akumulacija, ki jo je zagotavljala birokracija »na najbolj revolucionaren način«, je bila v 70. letih pretežno tujega izvora, v 80. letih, kot te ni več, pa se vrti vse to »zagotavljanje« samo še okrog sredstev enostavne reprodukcije gospodarstva (pa še te pod nivojem dejanske enostavne reprodukcije). V realni kapitalski moči birokracija očitno ni bila prisotna, saj ni bila sposobna te akumulacije **sproducirati**. Še absolutne presežne vrednosti ni več.

Maja Košak: Industrija in ženske v deželah v razvoju

Glede na aktualnost problematike (zaključek Dekade OZN za ženske, poudarjanje izvozne usmerjenosti našega gospodarstva, pogodbeni posli jugoslovanskih tekstilnih podjetij) objavljano v treh nadaljevanjih članek o problemih zaposlovanja žensk v deželah v razvoju v njihovi izvozni industriji.

Članek je sestavni del magistrske naloge z naslovom Ženska delovna sila v deželah v razvoju v procesu restrukturiranja svetovne industrije, ki je bila izdelana v okviru podiplomskega študija na Ekonomski fakulteti B. Kidriča v 1984. letu. Naloga analizira selitev nekaterih proizvodnih procesov v dežele v razvoju zaradi koriščenja cenene delovne sile, način in akterje (predvsem transnacionalna podjetja) te selitve ter daje prikaz načina zaposlovanja in pogojev dela v takih industrijah. V zaključku analizira pomen takega razvoja za gospodarstva dežel v razvoju, njihovo vključevanje v svetovni trg ter še posebej pomen zaposlovanja za ženske. Članek povzema poglavja, ki se ukvarjajo predvsem z žensko problematiko.

Maja Košak, Industry and women in developing countries

We are publishing-according to the actuality of subject — (ending of UN Women Decade, strong emphasizing of export in Yugoslav economy, undercontract business of Yugoslav textile industry) three-parted article about women employment (export part of industry) in developing countries

Article represent a part of magisterial work with title Women Labour Power in Developing Countries in World Process of Industrial Reconstruction. Work is analysing transfers of some industries into the developing countries with purpose to exploit their cheap labour power, the mode and actors (in first place transnational corporations) of this transfers. In conclusion of work author analyses importance of this process to the economic development of developing countries and its impact on the relation of developing countries to the world market. Article represent a chapter of this work, which is dealing with position of women.

83/84 1985

Dr. Branko Medojević: Dve osnovni zablodi pri pojasnjevanju ekstraprofita

Ekstraprofit je kot osnovni vzpodbujevalec rasta ekumulacije kapitala v pogojih hitrega tehničnega napredka in stalnih sprememb pogojev produkcije stalno predmet različnih proučevanj, v katerih se poskuša na osnovi teorije delovne vrednosti določiti na eni strani njegov vrednostni substrat, na drugi pa se analizirajo dejavniki, ki določajo njegovo velikost in gibanje v sodobni fazi razvoja kapitalističnega gospodarstva. V članku se avtor ukvarja s problemi, ki jih pri pojasnjevanju ekstraprofita povzročata zamenjava nivojev analize ter negiranje univerzalnosti zakona vrednosti.

1980 1981 1982 1983 1984

Dr. Branko Medojević: Two Fundamental Mistakes in Explaining Superprofit

Superprofit is fundamental cause for capital accumulation growth under conditions of quick technical development and permanent changer of production conditions. For this reason superprofit is all the time subject of different analyses. Theorists are there trying to determine (on the basis of labour theory of value) value substration of superprofit and analyse his size and movment in contemporary phase of capitalist development. In article author is dealing with problems which occurs in explaining superprofit because of wrong views on law of value, in the first plac because of non considering his universal role.